

Центр
досліджень
визвольного
руху

Науковий збірник

Український визвольний рух

№ 6

Львів-2006
Видавництво «Мс»

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович (відповідальний редактор), Роман Грицьків, проф. д-р іст. наук Ярослав Дашкевич, Руслан Забілий, акад. НАН України Ярослав Ісаєвич, проф. Володимир Косик, проф. д-р іст. наук Микола Литвин, д-р іст. наук Іван Патер, Михайло Романюк, проф. Володимир Стойко.

Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – Збірник 6. – 272 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

На обкладинці: рейдуюча група Модеста Ріпецького – «Горислава» в дорозі на Захід через Словаччину. Вересень 1947 р. Сидять зліва праворуч: «Сокіл», «Вовк», Михайло Шашкевич – «Рись», Модест Ріпецький – «Горислав», «Граната», Юрій Бородієвич – «Юрчик», «Малий». Стоять зліва праворуч: «Бистрий», «Довбуш», «Зозуля», «Петренко», «Жук».

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЗМІСТ

Джерела до історії визвольного руху

Володимир Муравський

Документи Міністерства закордонних справ Чехословаччини
про так званий «архів Сеника» 5

Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва

Арешт Осипа Дякова 1940 р. у світлі документів
Державного архіву Служби Безпеки України 30

Юрій Лисий, Андрій Сова

Матеріали ОУН і УПА у фондах Наукової бібліотеки Львівського
національного університету імені Івана Франка 77

Історія УВО та ОУН у 1920–1939 рр.

Василь Деревінський

Деякі аспекти ідейних засад ОУН 1920–1930-х рр. 83

Період збройної боротьби ОУН і УПА

Володимир Ковальчук

Організаційні референтури ОУН(б) і запілля УПА у світлі джерел
(Волинь і Полісся, 1943–1944 рр.) 95

Іван Патриляк

«Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело 110

Олександра Стасюк

Видання ОУН(б) післявоєнного періоду:
тематичний огляд публікацій 148

Руслан Забілий

Підготовка та забезпечення
маршів і постів рейдуючих відділів УПА 170

Михайло Романюк

Сотня УПА «Непоборні» 184

Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ ст.

Річардас Чекутіс

Партизанська преса Литви 1944–1953 рр. 211

Спогади**Василь Горинь**

Сотенний «Яструб»: відомий і невідомий
(Спомин про далекі сорокові) 237

Символіка**Віталій Манзуренко**

Деякі факти з історії заснування
та впровадження бойових нагород УПА 245

Огляди і рецензії**Андрій Сова**

Слободянюк М. Військова символіка України.
Відродження з попелу. – Накладом автора, 2005. – 144 с. 255

Роман Грицьків

На шляху до правди та порозуміння 257

Наукове життя**Володимир В'ятрович**

Інформація про роботу ЦДВР у 2005 р. 265

Відомості про авторів 269

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Володимир МУРАВСЬКИЙ

ДОКУМЕНТИ МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ПРО ТАК ЗВАНІЙ «АРХІВ СЕНИКА»

«Архів Сеника» належить до історичних фактів, які через свій зв'язок із діяльністю розвідок різних держав та нелегальних організацій завжди викликали підвищене зацікавлення та велику кількість різноманітних гіпотез, здогадів та вигадок. Події на кшталт тих, що супроводжували цей факт, завжди мають великий резонанс у суспільстві. Для конкретного історика така тема, з одного боку, є цікавим і захопливим об'єктом дослідження, а з іншого – через свою заполітизованість, – стає проблемною, оскільки неодмінно викликає обурення та критику, далеку від наукової. Тому в цьому дослідженні намагатимемось керуватися лише логікою, поділяючи факти на доведені та можливі. Передовсім, хочемо зазначити, що сама постать Омеляна Сеника має в нашому випадку другорядне значення. Ідеться насамперед про механізм та шлях, яким документи Організації Українських Націоналістів, організації підпільної, потрапили до рук польських силових структур і стали серйозним джерелом інформації, через яку ОУН зазнала чи не найбільших утрат серед членів та суттєвих структурних порушень.

Саме поняття «архів Сеника» охоплює комплекс документів Організації Українських Націоналістів, що був використаний на Варшавському судовому процесі 1935–1936 рр. над Крайовим Провідником Степаном Бандерою і його спільниками щодо вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Назва архіву походить від прізвища провідного діяча ОУН, члена Проводу Українських Націоналістів (ПУНУ) Омеляна Сеника, чиї документи становили невизначену за обсягом частину цього комплексу матеріалів.

Омелян Сеник (19.01.1891, м. Яворів, Галичина – 30.08.1941, м. Житомир) – громадсько-політичний діяч націоналістичного руху. Відомі псевда – «Біляк», «Броцак», «Гриб», «Грибівський», «Канцлер», «Кашук», «Уран», «Урбанський». Син Дмитра та Євфрозини Білік. Сотник Української галицької армії; член т. зв. «Летючої бригади» Української військової організації (УВО) під командуванням

Ю. Головінського. У 1927 р. – технічний редактор перших чотирьох номерів видання «Сурма». У 1929 р. – крайовий комендант УВО. Після Конгресу українських націоналістів кооптований до складу ПУНу, де координував роботу референтур та відповідав за діяльність УВО на західноукраїнських землях. За завданням ОУН здійснив кілька поїздок до США та Канади з метою пропагувати ідеї організації та розбудовувати її фінансове підґрунтя. Під час розколу ОУН у 1939–1940 рр. прихильники С. Бандери вимагали усунути О. Сеніка зі складу ПУНу. Убитий за нез'ясованих обставин у Житомирі.

Для тогочасного польського та українського суспільства, яке здебільшого діставало відомості про ОУН із судових процесів та пропагандистської літератури, «архів Сеніка» став дуже важливим джерелом правдивої інформації. Література дає уявлення про ідеї та методи діяльності і лише зрідка – можливість побачити структуру та персональний склад. Інформація з судових процесів теж залежить від багатьох факторів, насамперед від успіхів розслідування й того, чи багато сказали обвинувачені. Всяка організація, що діє в підпільних умовах, намагається не допускати витоку відомостей про себе. Такий витік інформації може стати приводом до арештів, обшуків та судових розправ. До Варшавського процесу відомості поліційних експертів стосовно націоналістичного підпілля часто були заплутаними, їхні знання про внутрішнє життя організації – фрагментарними, а висновки – хибними. Основним джерелом інформації для них була та сама пропагандистська література. Тому отримання великої кількості документів, відтак використаних у судовому процесі, суттєво підняло рівень обізнаності відповідних фахівців і суспільства загалом.

Для самої ОУН «архів Сеніка» став великою проблемою, може навіть не через численні арешти, до яких організація адаптувалася, хоча за розмахом вони й перевищили всі попередні хвилі; і навіть не через втрату переважної кількості провідних кадрів, адже саме Варшавський та Львівський процеси над членами організації, завдяки поведінці обвинувачених, стали причиною зростання популярності ОУН серед українського громадянства. Найбільша проблема полягала в потужному ударі, якого зазнала довіра всередині організації. Історія з «архівом Сеніка» загострила й так не ідеальні стосунки між т. зв. «крайовиками», тобто кадрами ОУН у Західній Україні, та еміграційними діячами. Розбіжності мали об'єктивне підґрунтя і впливали з різних умов існування організації в Західній Україні та на еміграції. З одного боку – сувора конспірація, постійний поліційний нагляд, ревізії, конфіскації, з іншого – напівлегальне існування з легальною націоналістичною пресою, публічні дискусії та пропаганда

ідей. Об'єктивно обставини організаційного життя, наприклад, Степана Бандери у Львові та Володимира Мартинця в Празі істотно відрізнялися. Часто-густо предметом непорозумінь ставали тактичні кроки щодо політичних структур – конкурентів та ворогів. У Галичині, де тиск влади був особливо відчутний, актив ОУН на факти співпраці з нею реагував дуже гостро, тоді як рядові члени та провідні діячі на еміграції прихильніше ставилися, скажімо, до ідеї співробітництва з УНДО (Українським національно-демократичним об'єднанням). Показовими в цьому сенсі можна вважати інтенсивні зв'язки ПУНу з послом до польського сейму Міленою Рудницькою, в той час як у «краю» про аналогічну співпрацю з боку ОУН не могло бути й мови, що виразно видно з тогочасної публіцистики і критичних статей самої М. Рудницької. За кордоном вона тісно співпрацювала на терені міжнародної політики з Євгеном Коновальцем та Євгеном Онацьким, представляла ОУН на зустрічі з Беніто Муссоліні й добивалась урядових стипендій для членства ОУН з «краю». Такі провідні діячі організації як Дмитро Андрієвський чи Євген Онацький у принципі не зналися на нюансах внутрішнього життя українського громадянства в Галичині.

Вдрузе «архів Сеніка» судилося стати актуальною політичною справою в подіях 1939–1940 рр., коли розбіжності між членами ОУН розрослись настільки, що призвели до розколу. Тоді історія «архіву» стала одним з основних аргументів для недовіри крайового членства і самому О. Сенікові, і ПУНу загалом. Відтоді ця проблема й отримала сильне емоційне забарвлення.

На жаль, судові матеріали Варшавського процесу не збереглися до нашого часу, що, без сумніву, створює додаткові складнощі в дослідженні теми, зокрема, не дає відтворити повний перелік документів і, що найважливіше, підтвердити або спростувати тезу про фальсифікацію матеріалів, чи бодай їхньої частини. Теза ця була поширена в тогочасній пресі, вона фігурує і в сучасних публікаціях. Однак, можливо, ці матеріали ще будуть виявлені в архівних збірках Варшави чи інших міст.

Пропоноване дослідження не має на меті зробити остаточні висновки щодо цієї заплутаної історії. Для цього потрібні ще тривалі пошуки документальних джерел чеського, польського та німецького походження, а також офіційних документів ОУН, зокрема матеріалів судового розгляду проти Омеляна Сеніка, що, за деякими відомостями, відбувся, але про який, фактично, нічого не відомо. Новизна пропонованої публікації полягає в тому, що в ній уперше використано документальні джерела. Спираючись на офіційні документи державних органів, можна підтвердити чи спростувати

низку фактів та припущень, висловлених у мемуарах та в присвячених цьому питанню історичних працях.

Згідно з актом обвинувачення Варшавського процесу, 1935 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі та 2-й відділ Головного штабу армії Речі Посполитої володіли комплексом документів, що походили з секретних архівів ОУН, обсягом 418 оригіналів і 2055 фотокопій рукописних і машинописних документів¹.

Перше пояснення щодо походження документів дав на судовому процесі працівник 2-го відділу Головного штабу майор Єжи Кшимовський. Згідно з його свідченнями, ці матеріали походили з архівів українських емігрантів – діячів ОУН у Чехословаччині, у яких 1934 р. було проведено ревізії та конфісковано значний за обсягом документальний масив.

Своє бачення «архіву Сеніка» навів у спогадах учасник подій, головний редактор офіціозу ОУН «Розбудова Нації» та секретар ПУНу Володимир Мартинець: «О. Сенік-Грибівський переховував архівні матеріали в кількох державах, у сейфах та в різних сховищах. Один такий схов у Празі, що про нього ні один член організації не знав і що до речі складався з матеріалів другоступеневої вартості, накрила в 1933 р. чехословацька поліція, знайшовши при заарештованні на вулиці Сенікова адресу конспіративного помешкання. Саме та обставина, що ніхто з членів організації не знав про сховище, виключила можливість, по заарештуванні Сеніка, завчасу забрати матеріали. Знайдені матеріали у фотокопіях згодом передав шеф чеського Генерального штабу ген. Сирови польській владі, і вони фігурували в 1935 р. як т.зв. архів Сеніка перед польським судом в процесі за атентат на Перацького проти Бандери і товаришів»².

Наступним питання історії «архіву Сеніка» порушив польський історик Фелікс Свйонтек. Згідно з його публікацією, обшуки в шести провідних членів ОУН у Чехословаччині – В. Мартинця, Д. Демчука, О. Чучкевича, В. Забавського, Я. Барановського та О. Сеніка – було проведено навесні 1933 р. Дослідник також зазначає, що після перегляду та копіювання представники польських спецслужб повернули документи власникам³. Очевидно, саме тому вони не зробили жодних заходів, щоб попередити керівництво ОУН на ЗУЗ (Західно-

Українських Землях) про потрапляння архівних документів до чужих рук, бо не припускали, що матеріали чи їхні копії могли потрапити до польських силових структур. Обсяг документів становив 30 томів по 500 аркушів⁴. У статті зазначено також, що матеріали «архіву Сеніка» було показано адвокатам Варшавського процесу, адвокатам процесу щодо вбивства І. Бабія (Львівський процес 1936 р.) і представникам Української парламентарної репрезентації. Про долю архіву автор пише, що оригінали та фотокопії, імовірно, згоріли у Варшаві у вересні 1939 р.⁵ Автор обстоює думку (як видно з назви статті «Чи т. зв. архів Сеніка був автентичним, чи був архівом фальсифікатів?»), що ці документи були автентичними й мали неабияку вагу, – зокрема листування членів ПУНу, документи, що стосуються діяльності закордонних експозитур ОУН, фінансові документи тощо.

П. Мірчук у праці з історії ОУН, розглядаючи питання «архіву Сеніка», зосереджує увагу здебільшого на значенні документів для розслідування замаху на міністра Перацького. Про зміст та походження архіву П. Мірчук подає лише короткі загальні відомості, а саме, що т. зв. «архів Сеніка» складався зі звітів, протоколів та інших матеріалів Проводу українських націоналістів, які зберігалися в Празі під опікою Омеляна Сеніка та Ярослава Барановського, обсягом близько 2 тис. одиниць. Критично поставившись до пояснення В. Мартинця, автор порушує такі питання: 1) якщо арешт О. Сеніка відбувся 1933 р., то незрозуміло, звідки в архіві взялися матеріали, датовані осінню–зимою 1933 та початком 1934 рр.; 2) навряд чи можна говорити про «другоступеневу вартість» матеріалів, оскільки в цьому комплексі документів були джерела першорядної ваги, а саме: про склад керівних органів ОУН, список усіх експозитур ОУН за кордоном, фінансові документи ПУНу, кореспонденція, звіти Крайової езекутиви ОУН; 3) оскільки з документів «архіву Сеніка» було зроблено лише фотокопії, то 418 оригіналів, що належали до цієї збірки, не походили з цього архіву⁶.

Спосіб отримання польською розвідкою «архіву Сеніка» найкраще описано в книжці, автором якої був колишній прокурор на Варшавському процесі Владислав Желенський. Ця важлива праця вперше була видана 1973 р. в Парижі й перевидана з невеликими доповненнями 1995 р. в Варшаві. У розділі «Здобуття актів Сеніка» В. Желенський, покликаючись на листи полковника польської

¹ Користуємося текстом акту обвинувачення, опублікованим у: Книш З. *Варшавський процес ОУН на підложіжжі польсько-українських відносин тієї доби.* – Т. 1. – Торонто, 1986. – С. 122.

² Мартинець В. *Українське підпілля від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму.* – Б. м., 1949. – С. 12.

³ Świątek F. *Czy t.zw. archiwum Senyka było autentyczne, czy było to archiwum falsyfikatów? // Najnowsze dzieje Polski 1914/1939.* – 1965 – Т. IX. – С. 276.

⁴ Świątek F. *Czy t.zw. archiwum Senyka było autentyczne, czy było to archiwum falsyfikatów? // Najnowsze dzieje Polski 1914/1939.* – 1965 – Т. IX. – С. 278.

⁵ *Ibid.* – С. 280.

⁶ Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів.* – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920–1939. – С. 381–382.

розвідки Стефана Маєра, ось як описує спосіб отримання цих документів. Із 1929 р. між чехословацьким та польським 2-ми відділами військових штабів було налагоджено співпрацю з метою обміну військовою інформацією, передовсім щодо Німеччини. Функції польського представника в Празі виконував майор Єжи Кшимовський, чехословацьку сторону представляли спочатку полковник Соукуп та підполковник Яндера, а пізніше – полковник Дрґач, підполковник Моравец та майор Бартік. Під приводом контактів ОУН з Абвером Є. Кшимовський переконав майора Бартіка перевірити діяльність української еміграції, зокрема відділів ОУН. Останній, не пояснюючи своїх дій керівництву, восени 1933 р. зробив ревізії в кількох українців у Празі. У квартирі О. Сеника було знайдено велику кількість документів українською мовою. Через великий обсяг архіву та незнання української мови майор Бартік попросив допомогти розібратися з цими документами Є. Кшимовського. Цей вивіз їх до Варшави, де з них було зроблено по дві копії, після чого повернув чеській стороні. У середині грудня 1933 р., після побіжного огляду документів, 2-й відділ передав один примірник копій Міністерству внутрішніх справ⁷.

Учасник Варшавського процесу 1935–1936 рр. Микола Климишин у своїх спогадах пише, що напередодні процесу йому як підсудному було дозволено ознайомитися з матеріалами кримінальної справи, що становили 45 томів і серед яких особливу групу документів творив «архів Сеника». «У ньому були інформації з першого джерела, бо це були таємні письма, звіти, листування та інші документи закордонного Проводу Українських Націоналістів, зібрані дуже дбайливо, немов матеріал для майбутнього історика»⁸. Слід зазначити, що і для М. Климишина, і для інших підсудних Варшавського процесу було очевидним, що наявні документи є автентичними.

Важливі відомості до історії «архіву Сеника» знаходимо в 3-му та 4-му томах збірника статей та листування представника ОУН в Італії Євгена Онацького «У вічному місті» (за 1933 та 1934 рр.). Особлива цінність цих відомостей полягає в тому, що вони дають змогу точно датувати арешти та ревізії у провідних діячів ОУН у Чехословаччині. Другий великий позитив – те, що матеріали «У вічному місті» не є спогадами, що збільшує вагу цього історичного джерела.

У листі до Є. Онацького від 21 жовтня 1933 р. Є. Коновалець пише: «Доводжу до Вашого відома, що в останніх днях в Володівці* відбулися

двома наворотами ревізії в Волянського* і Забавського. У Волянського, при першому трусові, забрали тільки по одному примірникові наших видань. Приватне листування переглянули, але нічого не забрали. При другому трусові забрали всі матеріали, які стояли в зв'язку з ОЕК**. У Забавського, натомість, забрали «Сурму». Ні Волянського, ні Забавського не арештували. Натомість, на пошті, коли Кащук*** вибирав із поштової скриньки листи, поліція його заарештувала й до вчорашнього дня не випустила.

Ті ревізії й арешти стоять, мабуть, у зв'язку, з одного боку, з фактом переловлення чехами транспорту 2.000 примірників брошури в справі шкільної акції на Західно-Українських Землях, а з другого боку, мабуть, у зв'язку з розв'язанням націонал-соціалістичної партії в Чехії. Припускаю, що мав бути на наших людей донос, що, мовляв, вони з тою партією стояли в якомусь зв'язку»⁹.

У листі за 26 жовтня Є. Коновалець повідомляє, що після О. Сеника було заарештовано також В. Мартинця і В. Забавського¹⁰. У листі до Є. Онацького від Є. Коновальця, отриманому 8 грудня 1933 р. (дати написання листа немає), зазначено: «У першу чергу доводжу до Вашого відома, що всі три наші хворі**** володівчани***** вчора виздоровіли*****. Вчора ввечері дістав я про це телеграфічне повідомлення... Як би там справи не склалися, я вважаю, що Кащук і Туратті***** повинні по змозі якнайскоріше з Володівки виїхати. Таким чином, ми навіть не зачіпаючись з володівчанами, дамо їм до пізнання, що справу захворіння***** спеціально Туратті вважаємо афронтом, зробленим з боку володівчан всій нашій Організації. Крім того, через виїзд Тура***** з Володівки, ми до певної міри унезалежимо себе теж від володівчан, що в теперішній міжнародній обстановці, на мою думку, необхідно»¹¹.

* Псевдонім В. Мартинця.

** Йдеться про інформаційний двотижневик для німецької преси «Osteuropäische Korrespondenz», українське видання в Берліні від 1926 р.

*** Псевдонім О. Сеника.

⁹ Онацький Є. У вічному місті: Записки українського журналіста. 1933 рік. – Торонто, 1985. – С. 416.

¹⁰ Там само. – С. 419.

**** Кодове слово, що означає «арештовані».

***** Кодове слово, що означає «чехи». У цьому випадку йдеться про членів ОУН у Чехословаччині.

***** Кодове слово, що означає «звільнені».

***** Псевдонім В. Мартинця.

***** Кодове слово, що означає «арешт», «затримання».

***** Псевдонім В. Мартинця.

¹¹ Там само. – С. 446.

⁷ Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego. – Warszawa, 1995. – S. 50–53.

⁸ Климишин М. В поході до волі: спомини. – Детройт, 1987. – Т. 1. – С. 122–123.

* Кодове слово, що означає «Чехословаччина».

У збірнику за 1934 р. у листі Є. Коновальця від 15 вересня сказано: «Чехи, з невияснених досі причин, знов поробили арешти серед наших людей. Сам Мартинець в останньому моменті втік через вікно»¹². Цікавий опис подій міститься також в листі В. Мартинця до Є. Коновальця від 14 вересня 1934 р.: «Перегляд у Волянського шершені* робили дуже основно: забрали речі, що були на верху, або в бюрку. Зокрема забрали все, що мало на собі тризуб, включно до мідяного тризуба, що висів на стіні, і усіх оправлених річників журналу. Випорожнили все бюрко, залишивши, на домагання жінки, приватне листування: отже, забрали статті, витинки, книжки різного роду (оправлені) і т.д. Мусіли два рази приходити, щоб із тим забратися.

[...] Перегляд робили від 6 до 10 рано, бо кожну газету й папір переглядали. Моя капітуляція, щоб дати їм багато заняття в не дуже потрібних шпаргалах (витинки, старі часописи), показала правильною.

Далі переказувала Ірчик, що взяли Фіялку**, Масного, Хмеля***, одного інженера, в якого знайшли «Сурму», ще інших «піонків»****, словом, перегляд мав масовий характер. У середу (12-го) було це відомо загалом.

Щодо Жлудкина, то його викинули до сусідів Кіндрата*****. Одначе йому вдалося вернутися назад до Володівки»¹³.

Листування, опубліковане у збірнику «У вічному місті», дає можливість чітко розмежувати події осені 1933 та осені 1934 рр., які в багатьох публікаціях зливалися в одну.

Польський історик Владислав Козачук у своїй праці «Битва за таємниці. Розвідувальні служби Польщі та Німеччини 1918-1939», крім загальної характеристики міжнародних відносин у Центральній Європі та дотичних до теми аспектів польсько-чехословацьких стосунків, подає кілька цікавих фактів, що мають безпосередній стосунок до «архіву Сеніка». Автор вказує, що польсько-чехословацька співпраця в галузі обміну інформацією з питань німецьких збройних сил розпочалася 1928 р. Ініціатором з чехословацького боку виступив заступник керівника Генерального

штабу генерал Прхала. Засади та ділянки співпраці було остаточно визначено в лютому 1933 р. в Празі на польсько-чехословацькій конференції в справі військового зв'язку. Окрім німецьких справ, керівники 2-го відділу польського Генерального штабу, згідно з директивами уряду, доручили празькій експозитурі ще й нагляд за українською еміграцією, що перебувала в Чехословаччині. Експонентами польської розвідки в Празі були майор Єжи Кшимовський і, пізніше, капітан Богдан Квецінський. Робота експозитури була зосереджена на трьох напрямках: німецькому, радянському та українському. Після підписання польсько-німецької угоди про ненапад 1934 р. польська сторона відмовилась обмінюватись інформацією у справах Німеччини. Подальшу співпрацю 2-й відділ польського Генерального штабу узалежнив від того, «який еквівалент у гарантіях супроти діяльності української ірреденти з території Чехії хоче нам дати 2-й відділ чехословацького штабу в обмін на ліквідацію представництва, яке, що треба нагадати, було створене головно з метою розвідки проти українців»¹⁴. Крім польсько-німецького договору, на загострення стосунків вплинули і дипломатичні кроки Чехословаччини, спрямовані на зближення з СРСР. Розірвання відносин фактично відбулося в березні 1936 р. З цього приводу В. Козачук наводить цитату з польського документа, зміст якої полягає в тому, що при зміні відносин між ЧСР та СРСР капітану Квецінському було заявлено, що чехословацька сторона відмовляється від постійної співпраці з 2-им відділом польського Генерального штабу, яка стосується Радянського Союзу, має намір далі працювати проти німців, а щодо української справи – то обсервації капітана Квецінського з метою виявити на території Чехословаччини осіб, запідозрених в участі у вбивстві міністра Перацького, слід вважати закінченими, оскільки справа перебуває на стадії судового розгляду¹⁵.

Спеціалізованою, великою за обсягом працею про «архів Сеніка» є книжка Зиновія Книша¹⁶. Ця робота виразно відрізняється від попередніх насамперед тим, що дослідник стверджує: «архів Сеніка» як такий ніколи не існував, а комплекс матеріалів, використовуваний під час Варшавського процесу, склався частково з документів, конфіскованих у різних діячів ОУН, а частково був сфальсифікований. «В дійсності ніякого «архіву» не було. Не був це ані архів ОУН, ані архів

¹² Онанський Є. У вічному місті: Записки українського журналіста. 1934 рік. – Торонто, 1989. – С. 287–288.

* Кодове слово, що означає «поліція».

** Псевдонім Ярослава Барановського.

*** Можливо, йдеться про Олександра Хмельовського.

**** Від польського слова «pionek» – «пішак».

***** Псевдонім Романа Сушка. «Сусіди Кіндрата» – кодовий вираз, що означає «австрійці» – за місцем проживання Р. Сушка.

¹³ Там само. – С. 301.

¹⁴ Kozaczuk W. Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918-1939. – Warszawa, 1999. – S. 178.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Книш З. Архів Сеніка: Історично-критична студія. – Торонто–Нью-Йорк–Лондон–Сідней, 1992.

одного чоловіка, члена ПУНу Омеляна Сеника-Грибівського»¹⁷. З. Книш вважає, що основою т. зв. «архіву Сеника» були документи редакції журналу «Розбудова Нації», skonфісковані з квартири головного редактора В. Мартинця, які не мали, однак, жодного значення; документи інших українських емігрантів – членів ОУН у Чехословаччині; Ріка Ярого з Берліна; документи з експозитури ОУН у Данцігу та поліційних архівів УВО й ОУН у Польщі. Арешт О. Сеника, В. Мартинця та В. Забавського З. Книш датує осінню 1933 р. Автор відкидає думку про те, що О. Сеник мав у розпорядженні організаційні архіви, оскільки це не входило до його компетенції, а у разі, коли б такий архів існував, то він мав би зберігатися в Берліні, як у постійному місці проживання О. Сеника, а не у Празі. Дослідник також відкидає можливість передачі чехословацькими органами будь-яких документів восени 1934 р. через підписання польсько-німецького договору про ненапад у січні 1934 р., який вніс додаткову напругу в чехословацько-польські стосунки¹⁸.

Попередній огляд наявної літератури, спогадів та джерел свідчить про серйозні розбіжності у відтворенні подій, що стосуються генези питання «архіву Сеника». Насамперед слід зазначити, що в усіх цих джерелах майже не використовували документальних матеріалів. Тому виявлення в Архіві Міністерства закордонних справ Чеської Республіки (далі – Архів МЗС ЧР) внутрішніх документів про «архів Сеника» дасть змогу висвітлити проблему на якісно вищому рівні. За наявними документами, на жаль, не можна остаточно вирішити низку засадничих питань дискусії довкола «архіву Сеника», зокрема про обсяг та зміст документів, їхнє походження та можливість передачі польській розвідці. Зміст документів не має вирішального значення в дискусії. Їхня вартість полягає в тому, що вони дають змогу підтвердити чи спростувати деякі судження та гіпотези. Вони певною мірою звужать поле дискусії та зроблять її більш окресленою. Якщо взяти дві діаметрально протилежні позиції в дослідженнях про «архів», наприклад З. Книша та В. Желенського, то наведені документи суттєво не суперечать жодному авторові й могли б успішно бути використаними в їхній аргументації.

Матеріали Архіву МЗС ЧР про «архів Сеника», представлені в цій публікації, складаються з 10 документів, один з яких датовано 1934, а решту – 1936 р. Усі вони походять з фонду «Сейфові документи II/2». Назва фонду вказує на те, що ці матеріали зберігали в сейфах під

грифом «таємно». Згідно зі штампами, розсекречення документів відбулося 22.05.2001 р. Документ, позначений номером «1», відрізняється від інших, окрім датування, своїм походженням. Він єдиний – створений поза сферою діяльності МЗС і включений сюди для уточнення датування арештів та ревізій серед діячів ОУН восени 1934 р., а також – для уточнення списку осіб, проти яких чехословацька влада застосувала силові методи як реакцію на успішний замах ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького 15 червня 1934 р. Решта документів, що пов'язані між собою, постали в результаті розслідування та пошуку відомостей про «архів Сеника» у відповідь на публікації в пресі, котрі висвітлювали перебіг Варшавського процесу 1935–1936 рр. Наявні документи торкаються трьох питань: 1) запити Міністерства закордонних справ до Міністерств оборони та внутрішніх справ з метою збору інформації про «архів Сеника»; 2) повідомлення про публікації в пресі; 3) заходи литовських дипломатів щодо збору інформації про «архів Сеника». Тут подано повний переклад лише трьох документів (див. № 7–9), які в архіві МЗС ЧР об'єднані в один реферат. Це зумовлено тим, що зміст перекладених документів охоплює переважну кількість інших джерел. Частина анотованих документів має для нашого дослідження другорядне значення. Публікацію підготовлено згідно з сучасними нормами археографії. Що стосується інших документів, то ми наводимо лише їхній короткий зміст з акцентом на важливих фактах.

Маємо особливо наголосити, що, використовуючи відомості з документів МЗС, мусимо зважати на ступінь їхньої вірогідності, з огляду на низку обставин. Документи «архіву Сеника» на Варшавському процесі було використано також проти Чехословаччини. Польська дипломатія робила закиди стосовно безтурботного існування ОУН на території Чехословаччини, адже тут видавали офіційний орган «Розбудова Нації»; тут-таки проживали бойовики ОУН, що після різноманітних бойових акцій, здійснених на території Польщі, переходили кордон і легалізувалися; звідси ж до Польщі надходили посилки з нелегальною літературою тощо. За цих умов передача т. зв. «архіву Сеника» зашкодила Чехословаччині в дипломатичних стосунках із Польщею, а історія з українськими документами виглядала необережністю, помилковим кроком. Зрозуміло, жодна структура не хотіла брати на себе відповідальність за політичні помилки. Тому в офіційному листі МВС повідомляло, що в О. Сеника не могло бути проведено жодних домашніх обшуків, і взагалі, мовляв, про цю справу йому нічого не відомо (док. № 7, пункт 5), на повторний же запит надійшла відповідь, що в управлінні поліції таки

¹⁷ Книш З. *Архів Сеника: Історично-критична студія*. – Торонто–Нью-Йорк–Лондон–Сідней, 1992. – С. 153.

¹⁸ Там само. – С. 21.

зберігаються документи, skonфісковані в цього українського діяча (док. № 7, пункт 6).

Якщо коротко зреферувати зміст поданих у публікації документів, які торкаються найважливіших питань походження і змісту «архіву Сеника», то випливає так: 1) восени 1934 р. серед діячів ОУН у Чехословаччині було проведено ревізії, внаслідок яких видано розпорядження про депортацію 15 осіб; 2) українська громадськість не вірила в те, що чехи могли видати ці документи полякам; 3) у Я. Барановського, О. Сеника та інших націоналістичних діячів восени 1934 р. було проведено ревізію і skonфіковано матеріали значного обсягу; 4) у Празі існувало представництво польської розвідки, яке поширювало свою діяльність на українські справи; 5) 2-й відділ Головного штабу переглядав т. зв. «архів Сеника»; 6) офіційних документів, що свідчили б про передачу копій чи оригіналів «архіву» польському представникові Є. Кшимовському, не було виявлено; 7) майор Є. Кшимовський мав доступ до цих матеріалів і, ймовірно, що міг зробити з них копії; 8) skonфісковані документи зберігаються в управлінні поліції в Празі; 9) огляд архіву в управлінні поліції встановив відсутність значної кількості першорядних за значенням документів; 10) МЗС Чехословаччини вважало, що основу т. зв. «архіву Сеника» становили матеріали, skonфісковані німецькими службами у Ріка Ярого в Берліні.

Насамперед, проблематичним є датування арештів провідних діячів ОУН на терені Чехословаччини. Зокрема, Ф. Свйонтек вказує дату – весна 1933 р., В. Мартинець, В. Желенський, З. Книш – осінь 1933 р., майор Є. Кшимовський, а за ним П. Мірчук – 1934 р. Лише листування Є. Коновальця з Є. Онацьким дає можливість встановити, що ревізії проводили двічі – у жовтні 1933 р., тоді було заарештовано О. Сеника, В. Мартинця й В. Забавського, та у вересні 1934 р., коли обшуки набули масового характеру. Схиляємося до думки, що події 1934 р. стосувались усіх 12 членів ОУН, вказаних у документі № 1. Найбільші суперечності пов'язані з датуванням обшуку в самого О. Сеника: або він відбувся щойно восени 1933 р., або його проводили двічі – 1933 і 1934 рр. У поданих чеських документах, коли йдеться про skonфіскацію, поряд з іменем О. Сеника завжди фігурує прізвище члена ПУНу Я. Барановського. Це важливо з огляду на те, що З. Книш заперечує можливість skonфіскації в Я. Барановського будь-яких документів¹⁹.

Зміст комплексу skonфіскованих документів відновити на сьогоднішньому етапі дослідження неможливо. Акт обвинувачення поклика-

ється лише на кілька десятків із них, тоді як загальна кількість оригіналів та копій становила 2473 позиції. Переліки матеріалів, що зберігалися в управлінні поліції у Празі, не містять документів, на які покликається акт обвинувачення Варшавського процесу (див. № 8, 9), – зокрема, листування О. Сеника та Є. Коновальця, фінансові документи тощо.

Одним із найважливіших є питання про походження окремих документів. Факт обшуку та skonфіскації певної кількості матеріалів в О. Сеника – безсумнівний. Однак важливо було би встановити, які саме з документів, що фігурували на судовому розгляді, дійсно походили з цього джерела, а які було skonфіковано в інших діячів ОУН. Схиляємося до думки, що не всі матеріали цієї збірки мають спільне джерело і не всі вони були під опікою О. Сеника. Цілком можливо, що частина документів походить з архівів діячів ОУН Німеччини та Данціґа, а частина – зі збірки матеріалів, що потрапила до рук польських властей з інших джерел. У цьому випадку варто було б визнати слушність твердження З. Книша про те, що термін «архів Сеника» є хибним, оскільки це не був його особистий архів і не всі документи зберігались у нього.

Окремого дослідження вимагало б питання архівів Організації Українських Націоналістів узагалі. На жаль, про цю сторінку історії ОУН невідомо майже нічого. Очевидно, основні матеріали зберігались у голови Проводу Є. Коновальця. Про інші збірки відомостей немає. Ми повинні підкреслити, що йдеться про архіви організації, а не особисті архіви її діячів, хоча розмежувати особисте та громадське не просто. Цікавим у згаданому контексті є повідомлення В. Мартинця про те, що О. Сеник завідував сховищами архівних документів у кількох державах. З одного боку, В. Мартинець як секретар ПУНу мав би володіти вірогідною інформацією, і його свідчення заслуговують на довіру. З другого – постає питання, якщо йдеться про організаційні архіви, то чому цим займався О. Сеник, адже це не мало би входити до його компетенції. Так само П. Мірчук вказує, що функції О. Сеника охоплювали координацію діяльності референтур, фінансові справи ОУН у Європі та архіви²⁰.

Відкритим також залишається питання про шлях, яким документи потрапили до рук польської розвідки. Жодного офіційного документа, який би засвідчував це, звісно, існувати не може. Однак важливо, чи керівництво 2-го відділу Головного штабу Чехословаччини було поінформоване про таку неофіційну послугу, чи ж сталося це, як твердить В. Желенський, внаслідок особистої співпраці польського представника Є. Кшимовського з майором Бартіком. Так чи інакше,

¹⁹ Книш З. *Архів Сеника: Історично-критична студія*. – Торонто–Нью-Йорк–Лондон–Сідней, 1992. – С. 37.

²⁰ Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920–1939. – С. 482.

документи архіву МЗС ЧР підтверджують існування польсько-чехословацької співпраці розвідувальних служб, яка стосувалася й української еміграції; а також – що Є. Кшимовський мав доступ до конфіскованого матеріалу й міг його скопіювати.

Найважливіший висновок, який випливає з документів МЗС Чехословаччини, полягає в тому, що жодної офіційної передачі документів ОУН до Польщі не було. Міністерство збирало інформацію про «архів Сеніка», реагуючи на публікації про перебіг Варшавського процесу. Ані МЗС, ані канцелярії президента ЧР не було повідомлено про передачу українських архівів польській стороні. Така подія могла відбутися лише на неофіційному рівні.

Наостанок хотілося б висловити сподівання, що дослідження теми «архіву Сеніка» матиме своє продовження. Ця проблема ще містить велику кількість нез'ясованих моментів, котрі перешкоджають якомога точнішому відтворенню подій.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1934 р., 5 листопада, м. Прага. Лист Президіального відділу МВС до 2-го відділу МЗС

5 і 6 жовтня 1934 р. земським урядам у Празі, Брно, Братиславі та Ужгороді МВС телефонограмою було розіслано розпорядження про віднайдення та виселення 15 українських емігрантів. Із них 12 були виселені, а саме: Забавський Володимир, Барановський Ярослав, Хмельовський Олександр, Бойдуник Ярослав, Равич Дмитро, Кульчицький Євген, Волошин Іван, Дуб Іван, Жлудкін Федір, Чучкевич Євстахій Юліан, Минович Роман, Пікуш Василь. Трьох не змогли виселити, оскільки Омелян Грабець перебував на військовій службі в Польщі, Володимир Мартинець разом з родиною покинув територію Чехословаччини 5 жовтня 1934 р., а Юрія Артюшенка не знайшли. Міністерство Внутрішніх Справ вимагає від Міністерства Закордонних Справ ужити всіх заходів, щоб названі вище емігранти не могли повернутися на територію ЧСР. У разі виявлення цих осіб на території країни, їх буде затримано та під наглядом відправлено з ЧСР до найближчої сусідньої держави, окрім Німеччини.

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1934 р. Інвентарний № 137602. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. Арк. 1–5, не нумеровані.

№ 2

1936 р., 7 лютого, м. Прага. Доповідна записка референта Міллера у справі т. зв. «архіву Сеніка»

Додатки: 1936, 12 лютого, м. Львів, лист Консульства Чехословацької Республіки у Львові № 21 у справі українських терористів на Підкарпатській Русі; примірник газети «Gazeta Polska» від 3 січня 1936 р.

Зміст документа – див.: док. № 7, пункти 1, 4. Додаток не стосується до справи «архіву Сеніка».

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний № 18386. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. Арк. 1–6, не нумеровані.

№ 3

1936 р., 16 лютого, м. Варшава. Лист Посольства Чехословацької Республіки у Варшаві до МЗС у Празі у справі «архіву Сеника»

Серед українців існує переконання, що «архів Сеника» видали полякам або німці, або їхні агенти з оточення Є. Коновальця. Попри заяви поляків, що «архів Сеника» їм видали чехи, українці цьому не вірять. Адвокат др. Л. Ганкевич, приятель президента Т. Масарика ще з передвоєнного часу, заявляє, що за посередництвом висланої особи отримав від міністра закордонних справ д-ра Бенеша повідомлення, що чехи «архіву Сеника» полякам не видавали.

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний № 24601. Оригінал. Рукопис, машинопис. Мова – чеська. Арк. 1–4, не нумеровані.

№ 4

1936 р., 17 лютого, м. Каунас.

Лист Посольства Чехословацької Республіки в Каунасі у справі документів про діяльність української еміграції

Міністр закордонних справ Литви Лазорайтіс порушив питання про документи, що стосуються діяльності української еміграції, які стали основою акту обвинувачення на Варшавському процесі. Посол Литви в Чехословаччині Тураускас при зустрічі з міністром Лазорайтісом поінформував його, що чехословацький Головний штаб передав польській стороні якісь документи. Міністр Лазорайтіс цікавиться цими документами, оскільки польський уряд звинуватив колишнього міністра закордонних справ Зауніуса в підтримці українських терористів. Міністр Лазорайтіс хотів би отримати відомості про зміст сконфіскованих документів.

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний № 25883. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. 1 арк., не нумерований.

№ 5

1936 р., 24, 26 лютого, м. Прага. Доповідна записка референта МЗС у справі т. зв. «архіву Сеника»

Литовський посол Тураускас просить дозволу на перегляд документів «архіву Сеника». Начальник інформаційного відділення пражського поліцейного управління д-р Вислоужіл подав коротку біографічну довідку про О. Сеника. Відомості редактора Крейчі з

процесу у справі вбивства Перацького про те, що поляки хотіли використати Варшавський процес проти Чехословаччини для того, щоб назавжди зіпсувати стосунки галицьких українців з чехами. Для українських діячів дивним є те, що акт обвинувачення покликається на документи, виявлені в Празі і ніколи не згадує про матеріали, сконфісковані в Берліні у Ріхарда фон Ярого, офіцера української армії, який жив у Берліні і співпрацював з Є. Коновальцем. Обшук у нього проводили за участю працівника польського консульства в Берліні. На судовому засіданні на запитання адвоката д-ра Володимира Горбового, чи могла Чехословаччина видати Польщі «архів Сеника», свідок Володимир Старосольський дав відповідь, що це неможливо. Відповідь Міністерства Оборони на запит МЗВ (див. док. № 7, пункт 3). Відповідь МВС про справу «архіву Сеника» (див. док. № 7, пункт 6).

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний № 26493. Оригінал. Рукопис, машинопис. Мова – чеська. Арк. 1–4, не нумеровані.

№ 6

1936 р., 29 лютого, м. Прага. Доповідна записка працівника МЗС у справі т. зв. «архіву Сеника»

Підполковник Остржіжек після проведеного розслідування в 2-му відділі Головного штабу повідомляє, що заступник на чальника 2-го відділу полковник Соукуп пам'ятає, що двоє поліцейських в одностроях приносили у 2-ге відділення дві валізи з різними паперами. В одній були газети, брошури, книжки, фотографії, а в іншій – подібні матеріали і близько двадцяти документів. Що стосується часу, то полковник Соукуп вважає, що це було в 1931 чи 1932, але напевно не в 1934 році. Він припускає, що ці матеріали ніколи не були в управлінні поліції. Можливо, вони зберігалися в прокуратурі у Празі, а поліція лише доставила їх до 2-го відділу. Що стосується назви «архів Сеника», то полковник Соукуп вважає, що ця збірка матеріалів походить з різних джерел, зібрана поляками в Чехословаччині, Німеччині та інших країнах і нагромаджена за багато років. Політичним боком української справи Головний штаб почав займатися лише кілька років тому. До цього його діяльність обмежувалася лише питаннями адміністративного характеру, пов'язаними з перебуванням українських вояків, розміщених на різних об'єктах, що підлягають військовій юрисдикції. На польські заяви про підтримку з боку Чехословаччини українських військових та політичних організацій

полякам було запропоновано прислати свого представника, який би пересвідчився, що це неправда. Таким чином, до Праги прибув майор Є. Кшимовський.

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний № 29851. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. Арк. 1–2, не нумеровані.

№ 7

1936 р., 28 березня, м. Прага. Реферат МЗС Чехословаччини про т. зв. «архів Сеніка»

Pro domo*:

1) До № 26.493 / II – 2 / 36: Начальник інфор[маційного] відді[лення] празь[кого] поліц[ійного] упр[авління] pol. r. ** др. Вислоужіл *** подав телефонний запит на перегляд сконфіскованого матеріалу ОУН.

У таєм[них] акт[ах] Хроуст з відді[лу] II/2, знавець української мови від часу перебування на посаді аташе московської філії чехословацького представництва в Харкові, подав про цей перегляд повідомлення, додане до цієї доповіді.

2) Др. Мільде з канцелярії през[идента] респ[убліки] попросив телефоном про інформацію у справі архіву Сеніка для пана канцлера.

3) Про цю інформацію просили також ч[ехо]с[ловацькі] посольства у Варшаві й Каунасі (див. наші 24.601 і 25.883 / II-2/36 -).

4) Про справу усно просив інформацій литовський посол Тураускас. – Немає заперечень, щоби дати йому можливість переглянути документальний матеріал ОУН, наявний в управлінні поліц[ії] (Порів[н.] інформацію sub. **** VI).

Таємно! *****

X Інформація про т. зв. архів Сеніка.

I. «Wiadomości Ukraińskie» ***** , що виходять у Варшаві і що містили повідомлення з процесу у справі вбивства міністра Перацького, так подали свідчення майора польського генерального штабу Єжи Кшимовського: «Свідок дізнався про огляд у Сеніка (котрий мав литовський паспорт на прізвище Біскаускас), Яр[ослава] Барановського, Забавського, Чучкевича, Волод[имира] Мартинця, Євг[ена] Кульчицького і Дмитра Равича в жовтні 1934 р. Свідок знає, що міститься в документах, знайдених під час цих обшуків. Свідок подав до

суду інструкцію військового вишколу ОУН (Організації Українських Націоналістів), документ про організацію ОУН і програму вишколу в таборі ОУН. На запитання адвоката д-ра Ганкевича, яким чином ці документи потрапили до рук польських служб, свідок не відповів, покликавшись на обов'язок зберігати таємницю у службових справах. Суд відхилив подання адвоката щодо звільнення свідка від обов'язку зберігати у цій службовій справі таємницю».

II. МЗС у грудні 1935 р. подало запити до міністерств національної оборони і внутрішніх справ про те, що їм відомо про «архів Сеніка». * МЗС 9 грудня 1935 р. додатково надіслало обом міністерствам інформацію про те, що варшавський урядовий журнал «Kurjer Roganny» 4 грудня 1935 р. почав публікувати копії листів, які провідник ОУН полк[овник] Євген Коновалець писав Сенікові і які були сконфісковані у Празі й компрометують колишнього литовського міністра закордонних справ Зауніуса.

III. М[іністерство] Н[аціональної] О[борони] листом № 20.575 від 6 лютого 1936 р. дало таку відповідь: «На основі огляду документального матеріалу 2-им відділом Головн[ого] штабу було виявлено, що там немає жодних документів з архіву українського терориста Сеніка. 2-й відділ Головн[ого] штабу попросили в 1934 р. позичити для перегляду письмовий матеріал, конфіскований під час домашніх обшуків у Барановського, Сеніка і товаришів. Про те, що цей матеріал чи якась його частина були передані майору польської армії Кшимовському, який працював при польському військовому аташе в Празі, у 2-му відділі Гол[овного] штабу, немає жодних офіційних записів. Утім, 2-й відділ Гол[овного] штабу виявив, що майор Кшимовський таки бачив документальний матеріал Барановського, Сеніка і спільн[иків], і не відкидає можливості того, що йому вдалося зробити виписки чи фотознімки деяких документів. Письмовий матеріал, конфіскований у Барановського, Сеніка і спільн[иків], був після вивчення в 2-му відділі Гол[овного] штабу повернений поліційному управлінню в Празі».

IV. Дня 6 лютого 1936 р. до МЗС прийшов заступник начальника 2-го відді[лу] Гол[овного] шт[абу], який повідомив: «Проект відповіді на письмовий запит МЗС опрацьований, а затриманий через слідство, що проходить у справі. Крім того, у 2-му відділі Гол[овного] шт[абу] були проведені особові зміни, зокрема, референта, котрий раніше займався цими питаннями, там вже немає. – Під час співпраці чехословацького і польського Головних штабів відбувалися зустрічі призначених офіцерів у Празі або у Варшаві, де зокрема відбувався взаємний обмін повідомленнями про Німеччину. Протягом трьох років, до осені 1934 р.,

* Тут примітка: «Продовження на вкладці». Далі наведено текст вкладки.

* Для власного вжитку (лат.).

** Аббревіатура не розшифрована.

*** Тут і далі – підкреслення згідно з оригіналом.

**** Під (лат.).

***** Написано рукою чорнилом чорного кольору.

***** Назву газети наведено польською мовою.

до польського військового аташе в Празі був неофіційно прикріплений майор Єжи Кшимовський, який, як зв'язковий офіцер, мав контакти з чехослов[ацьким] Головн[им] штабом, і його функції мали, зокрема, полягати в обміні отриманою інформацією про діяльність українців. Метою було повідомити Гол[овному] штабові, що в Чехословаччині українську еміграцію не використовують в агітації й акціях проти Польщі. Практично діяльність Кшимовського виявилася так: чехословацька поліція 1934 року конфіскувала в українця Сеніка документальний матеріал. Цей значний за обсягом матеріал був надісланий до Головн[ого] штабу, щоби з ним ознайомилися референти, котрі його переглянули й опрацювали; цих референтів там уже нема, залишилися тільки записи. Після перегляду архів було повернуто до управління поліції в Празі. Очевидно, що Кшимовський, повністю чи лише частково, отримав цей матеріал для перегляду, і не виключено, що він міг зробити собі копії та знімки. Після Кшимовського до Праги приїхав його наступник капітан Квецінський, але він виїхав з Праги наприкінці 1935 року, коли в Гол[овному] штабі йому дали зрозуміти, що його присутність у Празі надалі недоцільна. Що ж було в архіві Сеніка, із записів 2-го відділу Гол[овного] штабу точно встановити не можна».

V. Міністерство внутрішніх справ чи resp[onso]* управління поліції в Празі доповідною запискою від 19 лютого 1936 р. № 3931/ през[идія] повідомило:

«Мирон Сенек (false** Михайло Сенік), нар. 1892 р. в Яворові в Польщі, був у 1926 р. вигнаний hlavnoslůžnovskym*** урядом у Рахові за підозрою в шпіонажі на користь СРСР. Але не був покараний, бо раптово зник. У Празі він тимчасово затримувався у студента Берджіха Белоглавки. А тому в Празі у Сеніка не можна було провести домашній обшук і знайти архів чи ще якийсь матеріал. Якийсь матеріал про справи української еміграції в Чехословаччині польські служби могли отримати, але, звичайно, неофіційно».

VI. На повторний запит з боку МЗС**** про справу т. зв. «архіву Сеніка» поліційне управління в Празі телефонограмою повідомило, що там у двох ручних валізах містяться матеріали, сконфісковані у членів ОУН. МЗС після перегляду виявило, що там є, зокрема, українські часописи, вирізки з чеських газет, копії кореспонденції з американськими українцями, які матеріально підтримують цей рух, неповний нарис Організації Українських Націоналістів у Польщі без згадування

* Відповідне (лат.).

** Тут: він же (лат.).

*** Слово не вдалося перекласти.

**** Напис над рядком чорним чорнилом.

імен, списки американських українців, звернення до польських вояків української національності. Про ОУН у Чехословаччині є лише невеликі згадки, напр.: «Сенік уживає псевдоніми Канцлер, Урбан, а в Празі мешкає під прізвищем Грибівський. Інженер П. Василюк в Нелагозеві рекомендує інж[енера] д-ра хімії Леоніда Мосендза, що працює на цукроварні в Рудниці, для виготовлення бомб. Празький дописувач Чебрівський буде підписуватись П. Че-ренко, де П. перед прізвищем означає Прага. Д-р Дмитро Демчук у Празі був уповноважений брати в поштової служби газетні марки».

VII. Редактор Крейчі про процес щодо вбивства Перацького конфіденційно повідомив таке: «Поляки хочуть використати Варшавський процес проти Чехословаччини, аби між нею і галицькими українцями вже ніколи не могло бути згоди. Українці скаржаться на поляків щодо видачі “архіву Сеніка”. Для українських діячів очевидно, що публічне звинувачення може будуватися тільки на матеріалі, знайденому в Празі, а не на документах, сконфіскованих у Берліні. Мовляв, Сенік не міг мати стільки матеріалів. Набагато більше документів сконфіскували німецькі служби в Берліні в колишнього австрійського полковника Ріхарда фон Ярого, що був пізніше офіцером української бригади, з якої втік 1920 р. до Чехословаччини. Ярий 15 років жив у Берліні і працював з Коновальцем. Обшук у Ярого відбувався за участі службовця польського консульства в Берліні».

VIII. МЗС вважає, що, крім матеріалів, які вдалося роздобути польській розвідувальній службі в Чехословаччині через необережність відповідних чехослов[ацьких] органів, т. зв. «архів Сеніка», яким поляки оперували під час Варшавського процесу проти вбивць міністра Перацького, складається головню з документів, які або походять прямо з німецького інформаційного бюро, або були передані полякам пронімецьки налаштованими українцями, котрі мають зв'язки з німецькими службами.

У Празі, 31 березня 1936 р.

Відп[равлення] I.

Н[омер] на початку

Справа і дода[ток]

Таємно.

Канцелярії президента республіки

(на руки панові канцлеру д-ру Пржемислові Шамалі)*

У додатку МЗС пересилає повідомлення про т. зв. «архів Сеніка». Справою цікавився пан канцлер.**

* Речення закреслене.

** Дописано рукою.

Відп[равлення] II.

Н[омер] спереду
Справа і додатокДо н[омера] 1728/36 від 16.11.[19]36 [р.] Таємно!*Посольству Ч[ехо]с[ловацької] Р[еспубліки]
(особисто в руки панові послу д-ру Юраю Славіку** начальнику
служби) у Варшаві.У додатку МЗС пересилає повідомлення про т. зв. «архів Сеника»
лише для особистої інформації.

Відп[равлення] III.

Н[омер] спереду
Справа і додатокДо н[омера] 51/36 конфід[енційно] за 17.11.[19]36 [р.]
Таємно!Для особистої інформації.***Посольству Ч[ехо]с[ловацької] Р[еспубліки]
(особисто**** в руки панові начальникові служби) в Каунасі.МЗС пересилає інформацію про т. зв. «архів Сеника» строго для
особистого використання. Пана д-ра Тураускаса, литовського посла у
Празі, буде про його зміст поінформовано усно.

1/IV (підпис)

Канцелярія: зроблено чотири копії донесення

Відправлення: додано до кожного відправлення по 1 копії донесення
і додатку***** (підпис)

(підпис) 31/3

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний
№ 43558. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. Арк. 1–4, не нумеровані.* *Написано рукою.*** *Чотири слова закреслено.**** *Написано рукою.***** *Написано рукою.****** *Два слова дописані рукою.*

№ 8

1936 р., 24 березня, м. Прага. Звіт референта Хроуста
про перегляд «архіву Сеника»

Додаток II до реф[ерату] № 43558/II-2/36

Звіт див. таємн[ий] док[умент] Хроуста (Відд[іл] II/2 МЗС) про
перегляд т. зв. «архіву Сеника».*Згідно з розпорядженням МЗС, я дня 20 цього місяця пішов до
інформаційного відділення управління поліції в Празі, щоб переглянути
сконфісковані матеріали української національної організації.Радник поліції п[ан] д-р. Вислоужіл охоче представив мене
референтові від таємн[их] док[ументів] Пфлянциру і наказав йому, щоб
той негайно і повністю задовольняв мої прохання, що стосуються
справи, а також дав необхідні матеріали.Сконфісковані матеріали складені у двох ручних валізах.
Переважно це – часописи (українські, вирізки з чеськ[их] газет), копії
листування з американськими українцями, котрі були і є, судячи з
усього, головними фінансистами цілого руху, організаційні нотатки
(неповний нарис) про ОУН у Польщі, без вказування імен, і списки
американських українців. Є там також кілька звернень до польських
вояків української національності.Про організацію в ЧСР є тільки такі скупі** факти:Наприклад: 1) Сеник використовує псевдоніми: Канцлер, Урбан.
У Празі він жив під іменем О. Гривівський.2) Инж[енер] П. Василюк (Нелагозеве) 1932 р. реко-
мендує д-ра інж. хімії Леоніда Мосендза (цукровий завод Рудниці) для
роботи з виготовлення бомб.3) Празький кореспондент Чебрівський буде
підписуватися П. Чебр-ренко (П. перед прізвиськом означає Прага).4) Д-р Дмитро Демчук, Прага, був уповноважений
брати у поштової службі газетні марки (1930 р.)У цьому матеріалі, який мені ласкаво надали і який я обіцяв після
перегляду повернути, можуть виявитися лише деякі імена, але не
діяльність.

З поштових квитанцій видно, на які адреси розсилалися газети.

24/ III [19]36 [р.]

Хроуст

Бачив 1 / 4 (підпис)

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний
№ 43558. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. Арк. 5, не нумерований.* *Два речення написані рукою.*** *Слово написане рукою.*

№ 9

1936 р., 31 березня, м. Прага. Повідомлення референта про зміст «архіву Сеніка»

Pro domo*:

Матеріали, про які йдеться in dorso** містять:

Шифри, які використовують ОУН і УВО (Організація Українських Націоналістів і Українська Військова Організація), позначені червоними цифрами 415, нібито номером українського архіву.

Примітки, написані Сеніком, котрий використовував псевдоніми Канцлер, Урбан, і які стосуються організаційної діяльності УВО в Польщі (червона цифра 6).

Виписки з касової книги часопису ОУН «Розбудова Нації», що видається в Празі; (черв[она] цифра 322);

Записи про зустрічі «Організації державного відродження України» в Нантікоуку, штат Пенсільванія, США (черв[она] цифра 15).

Адресну книгу прибічників ОУН у США.

Квитанції про дрібні витрати (черв[она] цифра 121).

Відривну записну книжку з різними адресами.

Записник з примітками про події в русі ОУН.

Адресну книгу центрального комітету «Організації державного відродження України» в Нью-Йорку.

Фінансові документи про друковані матеріали пропагандистського характеру.

Поштові квитанції на відіслані листи та бланки.

Адреси на опаски для друкованих матеріалів для прихильників руху ОУН в Америці та Югославії.

Конверт з адресою: Шановному пану Омеляну Грибівському. Редакція «Реп'яха» (для Омеляна Грибівського). Поштова скринька № 39. Прага–Виногради. Чехословаччина.

Відсилач: Михайло Каришин, 664 Амстердам Авеню, Нью-Йорк.

Пізніше Сенік використовував у Празі псевдонім О. Грибівський. Порівняй пункт VI інформації в документі № 43558/II-2/36.

У Празі дня 31 березня 1936 р. (підпис)

Бачив 10 / 4 (підпис)

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний № 43558. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. Арк. 5 зв., не нумерований.

* Для власного вжитку (лат.).

** На звороті (лат.).

№ 10

1936 р., 9 квітня, м. Прага. Запис розмови начальника відділу II/2 і референта Міністерства Закордонних Справ Чехословацької Республіки з литовським послом Тураускасом, яка відбулася 7 квітня 1936 р. в справі т. зв. «архіву Сеніка». Додаток:

Донесення Посольства Чехословацької Республіки в Каунасі з приводу процесу з убивства Перацького і Литва від 27 грудня 1935 р.

Литовському послу Тураускасу було надано інформацію про т. зв. «архів Сеніка», згідно з документом № 43558 (з пункту IV було повідомлено тільки те, що майор С. Кшимовський був призначений до польського військового аташе у Празі у 1934–1935 рр.)

Послу була надана можливість переглянути документальний матеріал, сконфіскований празькою поліцією у Сеніка і його спільників. Посол, переглядаючи цей матеріал, цікавився тільки документами, що мали стосунок до Литви. Крім кількох литовських імен з шифрового коду записав псевдонім Сеніка Омелян Грибівський. Розшукував у матеріалах згадки про колишнього литовського міністра Зауніуса.

Посол Тураускас просив, якщо МЗС стане щось відомо про розмови Є. Коновальця з міністром Зауніусом, – повідомити йому про це, а також про можливе потрапляння до рук поляків документа ОУН, який має стосунок до Литви. Литва хоче бути готовою на випадок, якщо Польща подасть скаргу до Ліги Націй.

Додаток. Копія документа чехословацького посольства в Каунасі № 398/35-таємно від 27 грудня 1935 р. На Варшавському процесі про вбивство міністра Перацького литовську владу було звинувачено в підтримці українського терористичного руху. Польське МЗС покликається на лист Є. Коновальця до О. Сеніка з детальним описом розмови Є. Коновальця з міністром закордонних справ Литви д-ром Зауніусом. МЗС Литви відреагувало заявою від 21 листопада, що литовська влада ніколи не допомагала українській терористичній організації ані фінансово, ані видачею паспортів чи віз. На території Литви не існувало експозитури такої організації, а лише Українсько-Литовське товариство. 2 грудня 1935 р. д-р Зауніус в інтерв'ю газети «Сегодня» заявив, що він дійсно мав розмову з Є. Коновальцем і цікавився українською справою. Це інтерв'ю викликало великий скандал у литовських урядових колах.

Архів МЗС ЧР. Сейфові документи II/2. Картон 1936 р. Інвентарний №. 49529. Оригінал. Машинопис. Мова – чеська. Арк. 1–4, не нумеровані.

Олександр ІЩУК, Наталя НІКОЛАЄВА

АРЕШТ ОСИПА ДЯКОВА 1940 Р. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Протягом часу, який минув з моменту здобуття незалежності України 1991 р., значну увагу громадськість приділяла вивченню раніше заборонених тем української історії. Однією з них є діяльність

Осип Дяків. Фото 1940 р.

Організації Українських Націоналістів (бандерівців) – ОУН(б) та Української Повстанської Армії – УПА у 1942–1955 рр. Актуальність цієї теми зумовлена яскраво вираженим українським державницьким спрямуванням названих організацій, а також цілим комплексом суперечностей, пов'язаних із нею.

Не дивно, що дослідники, які вивчають український національно-визвольний рух 1940–1950-х рр., передовсім намагаються продемонструвати його здобутки та втрати, аналізуючи біографії керівників ОУН та УПА.

Протягом останніх років з'явилось чимало цікавих наукових та науково-популярних праць, присвячених діяльності ОУН та УПА, у яких, зокрема, висвітлено й біографії керівників українського

націоналістичного руху. Це праці В. Северина¹, В. Сергійчука²,

¹ Северин В. Д. Незгоєні рани. [Про вояка УПА В. Андрусика]. – Снятин: Прут, 1997. – 86 с.

² Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 494 с.; Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – К.: Укр. вид. спілка, 1996. – 44 с.; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 438 с.; Сергійчук В. Український здви́г. 1939-1955. Закарпаття. – К., 2004. – 840 с.; Сергійчук В. Український здви́г. 1939-1955. Волинь. – К., 2005. – 840 с.; Сергійчук В. Український здви́г. 1939-1955. Прикарпаття. – К., 2005. – 840 с.; Сергійчук В. Український здви́г. 1939-1955. Поділля. – К., 2005. – 840 с.; Сергійчук В. Український здви́г. 1939-1955. Наддніпрянина. – К., 2005. – 840 с.

А. Кентія³, А. Русначенка⁴, В. Рого⁵, Л. Онишко⁶, П. Содоля⁷, І. Гуцака⁸ та інших дослідників. Низку документів про керівників підпілля ОУН(б) видано у новій серії багатотомного видання «Літопис УПА».

Нашу статтю присвячено одному з маловивчених епізодів життя керівника Львівського крайового проводу ОУН(б) в 1948–1950 рр. Дякова Осипа Васильовича – «Артема», «А. Осипенка», «Наума», «О. Гончарука», «Цвочка», «608», від чийого дня народження 21 червня 2006 р. минуло 85 років.

Про життєвий шлях Дякова О. В. у науковій літературі вже написано доволі багато, окремі його твори надруковано і в «Літописі УПА»⁹, і в інших виданнях. Зокрема, за кордоном ще в 1960-ті рр. вийшов друком збірник його статей, опублікованих свого часу в оунівських часописах «Ідея і чин», «За українську державу» та інших, які потрапили на Захід кур'єрським шляхом¹⁰.

Як відомо з комунікату ОУН(б) про загибель Осипа Дякова, виданого підпіллям у грудні 1950 р., він народився 1921 р. в родині селянина в с. Олесин Козівського р-ну Тернопільської обл. і вже з юнацьких років, усвідомлюючи всю трагічність підневільного становища українського народу, брав активну участь спочатку в Юнацтві ОУН під час навчання в Бережанській середній школі (колишній гімназії), а згодом і у дорослій мережі ОУН. У 1940 р. він вступив на філологічний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка, але менше ніж через місяць був заарештований у м. Львові за участь у роботі ОУН на Бережанщині¹¹. Лише внаслідок раптового початку війни він уникнув смерті і в липні 1941 р. втік з Бердичівської в'язниці, щоправда із серйозно підірваним здоров'ям. З 1941 р. Дяків був учасником окружного осередку пропаганди на Бережанщині, а в 1943–1944 рр. – членом Крайового

³ Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). – К., 1998. – 201 с.; Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941-1942 рр.). – К., 1998. – 202 с.; Кентій А. Українська військова організація (УВО) 1920-1928 рр.: Короткий нарис. – К., 1998. – 82 с.

⁴ Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років. – К., 1999. – 324 с. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – 519 с.

⁵ Рог В. Життя для України. – К., 2003. – 70 с.

⁶ Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина. – Львів, 2002. – 176 с.

⁷ Содоль П. Українська Повстанча армія, 1943-1949: Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.

⁸ Гуцак І. Марко Бослав – сурмач УПА. – Львів, 2002. – 88 с.

⁹ Напр.: Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1995. – Т. 24.

¹⁰ Дяків-Горновий О. Ідея і чин: Повна збірка творів. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – 408 с.

¹¹ Рог В. Життя для України. – К., 2003. – С. 46.

проводу юнацтва ОУН(б) на західноукраїнських землях та членом редакційної колегії журналу «Юнак». Водночас він, користуючись псевдонімом «Юрій», редагував інформаційний бюлетень «Вісті». У 1945–1948 рр. Дяків був членом Головного осередку пропаганди при проводі ОУН(б), де редагував підпільні листівки, журнали, звернення, та інші видання, а з кінця 1948 р., після загибелі 4 листопада керівника Львівського краєвого проводу ОУН(б) Тершаковця Зиновія – «Федора», був призначений його наступником. У 1949 р. його було обрано до складу Центрального «проводу» ОУН(б) (Проводу ОУН(б) на українських землях), а у 1950 р. – членом Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та Заступником Голови Генерального Секретаріату УГВР¹².

За активну участь у підпіллі та внесок у справу Української національної революції, у справу боротьби за визволення українського народу, Дяків постановами УГВР та Головного Командира УПА був нагороджений Срібним та Золотим хрестом бойової заслуги. По лінії УПА йому було надано звання сотника-політвиховника. Керівники підпілля особливо відзначали його ідеологічно-політичні праці і статті, які були першорядною зброєю проти більшовизму й переконували кожну людину доброї волі зрозуміти та підтримувати український національно-визвольний рух.

Осип Дяків загинув 28 листопада 1950 р. в криївці у лісі біля с. Велике Поле Івано-Франківського р-ну Львівської обл. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України упорядники серійного книжкового видання «Літопис УПА» віднайшли доповідну записку Львівського обкому партії до ЦК КП(б)У від 2 грудня 1950 р. про обставини його загибелі, яку нещодавно було опубліковано¹³.

У підпіллі ОУН(б) Дякова шанували і за життя, і після загибелі. Це підтверджує той факт, що наказом Головного Командира УПА Василя Кука – «Василя Ковалю» від 12 жовтня 1952 р. йому було посмертно присвоєно військове звання підполковника УПА¹⁴.

У багатьох виданнях з історії ОУН(б) та УПА в Україні згадується той факт, що Дяків О. В. під час першої радянської окупації Західної України 1940 р. був заарештований органами НКВД й засуджений, однак деталі цього процесу до сьогодні відсутні у науковій літературі.

В Управлінні СБ України в Тернопільській обл. зберігається архівна кримінальна справа № 13897-П на Дякова О. В., чий матеріал

дають змогу краще зрозуміти біографію одного з керівників підпілля ОУН(б) в Україні.

У матеріалах справи вказано, що Дяків Осип Васильович народився 1921 р. (точної дати в анкеті арештованого немає, але сам Дяків уже згодом, після суду, у касаційній скарзі вказує день свого народження –

21 червня) у родині селян-середняків у с. Олесин Козівського р-ну Тернопільської обл. З-поміж його рідних в анкеті названі: батько – Василь Дяків, 48 років, займався сільським господарством; мати – Юстина Дяків, 42 роки; бабуся – Корняк Марія, 63 роки¹⁵. У 1940 р. він отримав повну середню освіту – закінчив Бережанську гімназію. Влітку 1940 р. вступив на філологічний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка та був поселений у студентському гуртожитку в м. Львові за адресою вул. Коперника, 36¹⁶.

Цікавим є той факт, що на момент вступу до університету Дяків був комсомольцем. У комсомол він вступив навесні 1940 р. та отримав членський квиток № 8943455¹⁷. Згодом, на допитах, він визнав, що вступив до комсомолу вже членом ОУН. У ті роки ОУН намагалася не допустити вступу свідомої української молоді до комсомолу, та й сама молодь трималася осторонь від подібних незрозумілих їй радянських організацій¹⁸. Цілком імовірно, що такий крок Дяків зробив з далекосяжними намірами, прагнучи досягти кількох цілей, адже, поперше, його участь у комсомолі давала змогу відвернути від нього підозри щодо участі в ОУН; по-друге, за тогочасної системи саме комсомольці мали найкращі перспективи для вступу на навчання до університетів, а також довіру з боку представників влади. Можна

Повідомлення про зарахування Осипа Дякова в студенти Львівського державного університету ім. І. Франка

¹² Державний архів СБ України (далі – ДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 7. – Арк. 133–134.

¹³ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2003. – Т. 7. – С. 377–380.

¹⁴ Армія безсмертних. Повстанські світлина. – Львів, 2002. – С. 18.

¹⁵ ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 8.

¹⁶ Там само. – Арк. 4.

¹⁷ Там само. – Арк. 6.

¹⁸ Купяк Д. Спогади нерозстріляного. – Львів, 1993. – С. 102–104.

припустити, що, оцінивши ці тактичні вигоди, Дяків вступив до комсомолу із дозволу своїх безпосередніх керівників в ОУН.

Дяків О. В. був заарештований 25 вересня 1940 р. Бережанським райвідділом НКВД по Тернопільській області¹⁹. Де саме його затримали, у справі не вказано, однак це могло статися і в с. Олесин, за місцем проживання його батьків, і у м. Львові, за місцем навчання²⁰. Його було обвинувачено в участі в антирадянській «контрреволюційній» організації ОУН, яка прагнула підняти збройне повстання проти радянської влади, повалити її силовим шляхом та встановити Українську самостійну державу, тобто у «злочинах», передбачених статтями 54-2 та 54-11 кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Разом з Дяковим були також заарештовані Никифорук Мирослава Степанівна, 1920 р. н., ур. м. Бережан, студентка фармацевтичного факультету Львівського медичного інституту, яка свого часу навчалася разом із ним у Бережанській гімназії, та Вітковська Володимир Григорівна, 1919 р. н., на момент арешту – вчителька молодших класів у м. Бережанах. Їх також було звинувачено в участі в ОУН та зв'язку з Дяковим й іншими учасниками підпілля.

При вивченні справи на Дякова О. В. одразу ж впадає в око декілька особливостей її провадження, на які варто вказати. По-перше, за період від 26 вересня до 31 грудня 1940 р., тобто за 96 днів – від моменту арешту та до підписання обвинувального висновку, – в його справі міститься лише 8 протоколів допитів. Імовірно, що значна кількість протоколів не була підшита до справи. Таке радян-

ське провадження справ було тоді зовсім не поодиноким явищем. По-друге, слід зазначити, що старший слідчий слідчої частини УНКВД по Тернопільській області Галигін, який безпосередньо допитував Дякова, мабуть, дуже поспішав з оформленням протоколів допиту, написаних власноручно, оскільки в них міститься чимало

помилко, а знаки пунктуації практично відсутні. Цілком імовірно також те, що до справи спеціально підшили лише ті протоколи допиту, які були необхідні слідству для доведення провини арештованого, а інші просто знищили. На таку думку нашої впадає той факт, що Дяків давав власноручні свідчення, які не було додано до справи. На одному клаптику паперу з його свідчень, а саме на зворотному боці, було написано довідку про вилучення речей в арештованої Никифорук²¹.

На допитах у Тернопільській в'язниці Дяків визнав, що Богдан Івашків залучив його до ОУН ще за існування Польської держави, під час навчання в Бережанській гімназії 1938 р., а 1939 р. він став помічником керівника розвідки Бережанського повіту, учителя початкової школи в с. Комарівці Бережанського р-ну Мірчука – «Богуна». Перший псевдонім Дякова в підпіллі, який йому дав один з керівників повіту, – «Осет»²². Помітно також, що у свідченнях він намагався давати якнайменше свідчень про свою роботу в ОУН та про зв'язки з учасниками підпілля і тим самим якомога применшити власну роль в ОУН і приховати організаційні таємниці. Показовим у цьому сенсі є факт заперечення з боку Дякова активного організаційного зв'язку зі ще одним згодом відомим керівником ОУН – Василем Галасою, також уродженцем с. Олесин і, за спогадами

Студентський квиток Мирослави Никифорук

Арештований

Прозвізати всіх країн, європейських!

ОСОБИСТА КАРТКА № _____

на право надання місця в студентському гуртожитку

1. Прізвище Дяків

2. Ім'я Олександр

3. По батькові Васильович

4. ВУЗ М. У.

5. Адреса в. п. с. _____

6. Корпус № І. Комарівська 36

7. Кімната № 67

Завіс будинку _____

м. Львів, дня 3/12 1940 р.

Особиста картка на право надання місця в гуртожитку

¹⁹ ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 3.

²⁰ Рог В. Життя для України. – К., 2003. – С. 46–47.

²¹ ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 33.

²² Там само. – Арк. 95.

дружини останнього М. Савчин, його близьким другом²³. Правду про їхню активну участь в українському національно-визвольному русі оприлюднив у своїх спогадах сам Василь Галаса²⁴.

Звісно, у справі немає прямих підтверджень тиску слідчого на арештованого з метою отримати свідчення. Безсумнівно, що зараз важко визначити, чи застосовували недозволені методи впливу на арештованого Дякова. Характерно проте, що він спочатку не хотів визнавати себе винним і зізнався в участі в ОУН лише під тиском обставин, коли йому пред'явили написаний його власною рукою реферат на тему: «Український націоналізм – це невпинний змаг до чину». До того ж, у протоколі відображено, що він перед тим, як «чистосердечно» посвідчити проти себе, попросив вийти з кабінету якогось товариша, щоб слідчий залишився один²⁵. Фраза з комунікату про загибель стосовно сильно підірваного здоров'я у Дякова після виходу з радянської в'язниці наводить на думку про силові методи впливу на в'язня. Зважаючи на специфіку роботи НКВД в ті роки та згадку про порушене після перебування у в'язниці здоров'я, можна припустити, що недозволені методи до Дякова таки вживали.

Після допитів Дякова, Вітковської та Никифорука й очних ставок між ними їхні справи було об'єднано провадженням в одну спільну, а 31 грудня 1940 р. заступник начальника УНКВД по Тернопільській області старший лейтенант держбезпеки Чоботов підписав обвинувальний висновок. У ньому Дякова звинувачено в тому, що від 1938 р. він був учасником ОУН, яка мала своїм завданням підготувати збройне повстання з метою повалити радянську владу та встановити на території Західної України самостійну українську державу буржуазного типу, а також у тому, що в ОУН займав посаду помічника керівника розвідки Бережанського повіту, брав участь у вербуванні Вітковської в ОУН та стеженні за представниками органів радянської влади, тобто вчинив «злочини», передбачені статтями 54-2 та 54-11 КК УРСР. Справу щодо обвинувачення Дякова, Никифорука та Вітковської було направлено до Тернопільського обласного суду через обласного прокурора²⁶.

30 січня 1941 р. в м. Тернополі (Тернополі) відбувся суд над Дяковим, Никифоруком і Вітковською. У науковій літературі, присвяченій першій радянській окупації Західної України, вже достатньо написано про

особливості таких судів, на яких усе було вирішено практично заздалегідь, а підсудні не мали шансів бодай на часткове виправдання²⁷. Стосовно конкретного випадку з Дяковим О. В. варто зазначити, що стенограма протоколу судового засідання займає лише три аркуші зі зворотною, написані вручну, причому автор зовсім не був обізнаний з пунктуацією – практично весь текст іде суцільно, без крапок та ком²⁸. Звісно, що суд не взяв до уваги пояснень підсудних. Вироком, винесеним у справі, Дяків О. В. був засуджений за статтями 54-2 та 54-11 КК УРСР до 10 років виправно-трудова таборів без конфіскації майна²⁹. Треба визнати, що такий вирок був ще не найсуворішим, адже прокурор вимагав для Дякова вищої міри покарання – розстрілу³⁰.

Особливе зацікавлення викликає касаційна скарга Осипа Дякова до Верховного Суду УРСР у м. Києві, написана в Тернопільській в'язниці 7 лютого 1941 р. У ній Дяків пише, що не почувається винним до такої великої кари, до якої його засудив Тернопільський обласний суд, та просить зменшити її, покликаючись на свою молодість і те, що «я ніколи не був карний, що зріс і виховувався в обставинах капіталістичного ладу, в буржуазній державі, а все, головно школа, в якій я вчився, було спрямовано на баламучення молоді і виховування її у буржуазному дусі і це мало свої наслідки»³¹.

Проте, зважаючи на ставлення радянської влади до учасників українських на-

Осип Дяків. Фото 1940 р.

²⁷ Наприклад: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 208–210.

²⁸ ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 95–97.

²⁹ Там само. – Арк. 98–100.

³⁰ Там само. – Арк. 97.

³¹ Там само. – Арк. 105.

²³ Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. – К., 2003. – С. 162.

²⁴ Галаса В. Наше життя і боротьба. – Львів, 2005. – С. 14–16, 19.

²⁵ ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 10.

²⁶ Там само. – Арк. 88–89.

ціоналістичних організацій, яких вона називала «найлютішими ворогами українського народу», це прохання не мало шансів бути виконаним. Ухвалою Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 17 квітня 1941 р. касаційну скаргу Дякова відхилено, а вирок Тернопільського обласного суду щодо нього залишено у силі³².

Після винесення вироку Дяків О. В. і далі перебував у Тернопільській в'язниці, а згодом, як уже було сказано, у в'язниці м. Бердичева, звідки йому вдалося втекти після нападу Німеччини на СРСР та продовжити роботу в націоналістичному підпіллі. По-іншому склалася доля засуджених разом із ним Никифорок М. С. та Вітковської В. Г. Учителька Вітковська була розстріляна «у зв'язку з початком військових дій на Україні» 29 червня 1941 р., а про подальшу долю Никифорок у справі матеріалів немає.

Згідно зі статтею 1 Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. Прокуратура Тернопільської області 6 травня 1992 р. реабілітувала Дякова Осипа Васильовича, а разом з ним і Никифорок М. С. та Вітковську В. Г.³³.

Гадаємо, подробиці слідства та процесу найкраще проілюструють наведені нижче документи з архівної кримінальної справи на Дякова О. В. Вони друкуються відповідно до оригіналу, практично без виправлень, окрім необхідних для розуміння змісту. Сподіваємося, що наведені документи допоможуть поглибити знання біографії Дякова О. В. – одного з чільних керівників українського націоналістичного підпілля в Україні.

³² ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 111–112.

³³ ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 125.

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ О. В. ДЯКОВА

№ 1

ПОСТАНОВА ПРО МІРУ ЗАПОБІГАННЯ ЩОДО О. В. ДЯКОВА

Форма № 2.

«УТВЕРЖДАЮ»
Народный Комиссар
Внутренних Дел УССР
НАЧАЛЬНИК БЕРЕЖАНСКОГО
РО НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
/ФЕДОТЕНКО/
«25» сентября 1940 г.

Арест санкционирую
ПРОКУРОР
БЕРЕЖАНСКОГО Р-НА
/КАГАМЛИЦКИЙ/
«25» сентября 1940 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ (об избрании меры пресечения)

Гор. Бережаны «25» сентября 1940 г. Я, Оперуполномоченный 3-го отдела Бережанского РО НКВД ШЕВЧЕНКО рассмотрев поступившие в НКВД УССР материалы о преступной деятельности:

Фамилия ДЯКИВ

Имя и отчество Осип Васильевич

Год рождения 1921 место рождения с. Олесин Козовского р-на Тернопольской области

Профессия и специальность студент Львовского Гос. Университета

Место работы и должность _____

парт. б/п

Образование среднее нац. украинец гр-во СССР

Семейное положение х о л о с т

Адрес с. Олесин Козовского р-на Тернопольской области /до ареста проживал г. Львов ул. Коперника № 36/

НАШЕЛ: что ДЯКИВ Осип Васильевич подозревается в преступлениях предусмотренных 54-2, 54-11, 54-13 ст. УК УССР и принимая во внимание, что ДЯКИВ Осип Васильевич

находясь на свободе может скрыться от следствия и суда

руководствуясь ст.ст. 143, 145 и 156 УПК УССР

ПОСТАНОВИЛ

Мерой пресечения способов от уклонения от следствия и суда
Дякиву Осипу Васильевичу
избрать содержание под стражей, о чем объявить арестованному под
расписку в настоящем постановлении.

В соответствии со ст. 144 УПК УССР, копию постановления
направить Прокурору, передать начальнику тюрьмы для приобщения
к личному тюремному делу.

Следователь ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ РО НКВД
/ШЕВЧЕНКО/

«Согласен» Начальник _____

Настоящее постановление мне объявлено «26» / IX 1940 г.
Дяків

На документі є напис чорнилом: «Исправленному “Осип” и “Дякив”
верить. Ст[арший] следователь с[ледственной]ч[асти]» (підпис
нерозбірливий).

Згори підписи скріплені печатками НКВД та Прокуратури
Тернопільської обл. У кінці тексту – синя трикутна печатка: «4 с/ч.
Областное управление Н.К.В.Д. т.о.г. Тернополь».

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 1.
Оригінал. Машинопис.

№2

ПОСТАНОВА НА АРЕШТ О. В. ДЯКОВА

«УТВЕРЖДАЮ»
НАЧАЛЬНИК БЕРЕЖАНСКОГО
РО НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
/ФЕДОРЕНКО/
«25» сентября 1940 г.

АРЕСТ САНКЦИОНИРУЮ:
ПРОКУРОР
БЕРЕЖАНСКОГО Р-НА
/КАГАМЛИЦКИЙ/
«25» сентября 1940 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
/на арест/

гор. Березжаны 25 сентября 1940 года

Я, оперуполномоченный 3-го отд-ния Березжанского РО НКВД
ШЕВЧЕНКО, рассмотрев поступившие в Березжанский РО НКВД
материалы о преступной деятельности:

ДЯКИВА Осипа Васильевича, 1921 г. рождения, уроженца и
жителя с. Олесина Козовского р-на Тернопольской области, украинец,
из крестьян зажиточных середняков, б[ес]/п[артийный], холост, имеет
среднее образование, по профессии студент, со слов не судим.

НАШЕЛ:

что ДЯКИВ Осип Васильевич является активным членом
контрреволюционной шпионской организации украинских наци-
оналистов в настоящий момент проводит свою контрреволюционную
шпионскую деятельность против Советской власти за создание
«САМОСТИЙНОЙ Украины».

ПОСТАНОВИЛ:

ДЯКОВА Осипа Васильевича проживающего в с. Олесин
Козовского района Тернопольской области подвергнуть аресту и
обыску.

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ РО НКВД
/ШЕВЧЕНКО/

На документі є напис чорнилом: «Исправленному “Дякив” и “Осип”
верить. ст[арший] след[ователь] с[ледственной]ч[асти]» (підпис

нерозбірливий). Згори підписи скріплені печатками НКВД та Прокуратури Тернопільської області.

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 2.
Оригінал. Машинопис.

№ 3.

ОРДЕР НА АРЕШТ О. В. ДЯКОВА

ОРДЕР № _____

Бережанський РО НКВД

Предъявителю сего ордера сотруднику Бережанского РО НКВД тов. Шевченко поручается произвести арест и обыск у гр-на Дякив[а] Осип[а] Васильевича проживающего в с. Олесин Козовецкого р-на Тарнопольской области.

НАЧАЛЬНИК БЕРЕЖАНСКОГО РО НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
/ФЕДОРЕНКО/

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 3.
Оригінал. Машинопис.

№ 4

АНКЕТА АРЕШТОВАНОГО О. В. ДЯКОВА

НКВД СССР

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

ВОПРОСЫ:	ОТВЕТЫ:
1. Фамилия	Дякив
2. Имя и отчество	Иосиф Осип Васильевич
3. Год и место рождения	Родился в 1921 году Тарнопольская область (край) Козовский район село Олесено гор. _____
4. Постоянное местожительство (адрес)	с. Олесено, Козовского р-на, Тарнопольской об-сти. До ареста проживал в г. Львове ул. Коперника № 36 /общезитие Львовского Госунивер[ситета]/

5. Профессия и специальность	студент
6. Последнее место службы и должность или род занятий	а) учреждение <u>Львовский Государственный Университет</u> предприятие _____ б) должность <u>студент</u> в) звание _____ г) в систему какого наркомата, или другого руководящего органа входит учреждение (предприятие) <u>народный ком[иссариат] просвещения</u> д) если не работает – когда уволен «__» _____ 19__ г.
7. Партийная принадлежность	а) в прошлом <u>б[ез]п[артийный]</u> , б) в настоящее время б/п <u>комсомолец</u> билет № _____
8. Национальность	украинец
9. Гражданство (при отсутствии паспорта, указать какой документ удостоверяет гражданство)	а) гражд[данство] (подд[анство]) <u>УССР</u> б) Паспорт <u>КТ 676452</u> кем выдан <u>Козовским РОМ. – НКВД, Тарнопольской области.</u>
10. Образование (подчеркнуть и указать, что закончил)	высшее, <u>среднее</u> , низшее <u>Окончил в 1949 г. Бережанскую среднюю школу</u>
11. К какой общественной группе себя причисляет (подчеркнуть)	Рабочих, служащих, колхозников, <u>единоличников</u> , кустарей, свободных профессий, служителей культа, иждивенцев, прочих
12. Социальное происхождение (кем были отец и мать)	<u>из крестьян-зажиточных</u>
13. Имущественное положение и чем занимался до 1929 года	а) имущ. полож. _____ б) занятие _____
14. То же до 1917 года	а) имущ. полож. _____ б) занятие _____
15. Служба в царской армии и чин	<u>не служил</u>
16. Служба в белой армии (какой) и чин	<u>не служил</u>
17. Категории воинского учета	<u>допризывник</u>
18. Участие в к-р восстаниях и бандах (когда и где)	<u>не участвовал</u>

19. Судимости (состоял ли под судом и следствием, где, когда, за что, приговор)	<i>со слов не судим</i>
20. Примыкал ли к антисоветским партиям и организациям (меньшевики, с[оциалисты]-р[еволюционеры], анархисты, троцкисты, правые националисты и т.д.), где и когда	<i>не участвовал</i>
21. Состав семьи (о каждом указывать фамилию, имя, отчество, возраст, место работы и должность, адрес)	отец <i>Дяків Василь Йосифович</i> , 48 лет, занимался сельским хозяйством мать <i>Дяківа Юстина</i> , 42 года Бабушка Корняк Мария, 63 года муж холост _____ жена - _____ дети - _____ братья (сестры) - _____
Личная подпись арестованного	<i>Дяків</i>
1. Особые приметы арестованного	<i>ниже среднего роста, прическу носят на бок, шатен.</i>
2. Кем и когда арестован или откуда прибыл (номер ордера)	<i>РО НКВД г. Бережаны 25/IX-40 г.</i>
3. Направлен в	<i>Тарнопольскую тюрьму.</i>
4. Другие замечания	_____
5. Должность, звание и фамилия сотрудника, опросившего арестованного и заполнившего анкету	<i>Опер[ативный] Упол[номоченный] РО НКВД г. Бережаны т. Шевченко</i>
Подпись	<i>Дяків</i>
«25» сентября 1940 г.	
1. Социальная принадлежность	_____
2. Отрасль хозяйства госаппарата, культуры	_____
3. Управление	_____
4. Политическая окраска	_____
5. Характер преступления	_____
Фамилия и подпись сотрудника	_____
1-го Спецотдела	_____
«_____» _____ 19____ г	

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 4–5.
Оригінал. Рукопис.

№ 5

ПРОТОКОЛ ОБШУКУ О. В. ДЯКОВА

Протокол обыска

г. Бережаны 1940 г. сентября «25» дня
Я Опер[ативный] Упол[номоченный] РО НКВД г. Бережаны Шевченко
сего числа на основании ордера № _____ от _____
выданного РО НКВД г. Бережаны
произвел личный обыск у Дякова Йосифа Васильевича
проживающего по ул. _____
Д. № _____ кв. № _____. Обыск производился
в присутствии понятых _____
на основании ордера задержан гр.-н Дяків Йосиф Васильевич

ПРИ ОБЫСКЕ ОБНАРУЖЕНО			
№№	Наименование предметов	количество	в каком состоянии
1.	<i>Паспорт КТ № 676452</i>	<i>один</i>	<i>-</i>
2.	<i>Комсомольский билет № 8943455</i>	<i>один</i>	<i>-</i>
3.	<i>Карточка на получение места в общежитии</i>	<i>одна</i>	<i>-</i>
4.	<i>Справка с Гос. Университета г. Львова о зачислении студентов</i>	<i>одна</i>	<i>-</i>
5.	<i>Карманные часы</i>	<i>одни</i>	<i>-</i>
6.	<i>Бумажник клеенчатый</i>	<i>один</i>	<i>средний</i>

Жалоб на сотрудников НКВД при обыске и аресте

Обыскиваемый: *Дяків*

Понятые:

Производящий обыск: *Оп[еративный] Уп[олномоченный]
РО НКВД г. Бережаны*

/Шевченко/

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 6.
Оригінал. Рукопис.

№ 6

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 26 ВЕРЕСНЯ 1940 Р.

У С С Р

НАРОДНИЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

К ДЕЛУ № _____

1940 г. сентября мес. 26 дня. Я ст[арший] след[ователь]
с[ледственного] отдела] УНКВД по Т[ернопольской] области]
Галыгин допросил в качестве обвиняемого

1. Фамилия Дяків
2. Имя и отчество Осип Васильевич
3. Дата рождения 1921
4. Место рождения с. Олесино Козовского р-на
5. Место жительства с. Олесино Козовского р-на
6. Национальность и гражданство (подданство) украинец
7. Паспорт есть
8. Род занятий учащийся
9. Социальное происхождение из крестьян-середняков
10. Социальное происхождение (род занятий и имущественное положение)
 - а) до революции –
 - б) после революции 17 / IX-39 г. учащийся
11. Состав семьи Отец Василий 48 лет, мать Юстина 42 года, Бабушка Корняк Мария 63 года. Отец занимается с[ельским] х[озяйств]вом
12. Образование (общее, специальное) среднее
13. Партийность (в прошлом и настоящем) ВЛКСМ с 1940 года
14. Каким репрессиям подвергался, судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что)
 - а) до революции не подвергался
 - б) после революции не подвергался
15. Какие имеет награды (ордена, грамоты, оружие и др.) при сов[етской] власти не имеет
16. Категория воинского учета запаса и где состоит на учете Допризовник
17. Служба в Красной Армии (красной гвардии, в партизанских отрядах когда и в качестве кого) нет
18. Участие в бандах, к[онтр]-р[еволюционных] организациях и восстаниях со слов не участвовал

19. Сведения об общественно-политической деятельности нет
ПРИМЕЧАНИЕ: Каждая страница протокола должна быть заверена подписью допрашиваемого, а последняя и допрашивающего.
Показания обвиняемого (свидетеля) Дяківа О. В. от «26» / IX 1940 г.

Вопрос: О каких нелегальных организациях на территории вашего района вы знали при б[ывшей] Польше?

Ответ: Я слышал при б[ывшей] Польше об украинской националистической организации ОУН.

Вопрос: А что вы слышали о нелегальных организациях уже при установлении советской власти на территории западной Украины?

Ответ: О существовании нелегальных организаций после установления советской власти я ничего не слышал.

Вопрос: Следствие располагает данными о том, что вы были членом к[онтр]/р[еволюционной] организации украинских националистов – ОУН, подтверждаете это?

Ответ: Нет этого я не подтверждаю и членом организации ОУН я не был.

Вопрос: Следствие требует, чтобы вы прекратили заpiration и начали давать правдивые показания?

Ответ: Я даю правдивые показания, что в организации ОУН меня никто не вербовал и членом ее я никогда не был.

Вопрос: Вы Ивашкова Богдана знае[те]?

Ответ: Да Ивашкова Богдана я знаю.

Вопрос: Когда вас завербовал Ивашков Богдан?

Ответ: Ивашков Б. меня не вербовал.

Вопрос: Вы Никифорок Мирославу знаете?

Ответ: Да, я ее знаю.

Вопрос: Кто Никифорок Мирославу передал вам на связь?

Ответ: Никифорок Мирославу мне на связь никто не передавал.

Вопрос: Кому вы передали написанный вами реферат.

Ответ: Никакого реферата я не писал и никому не давал.

Вопрос: Следствие избобличает вас собственноручно написанным вами рефератом ОУН, подтверждаете вы это?

Ответ: Нет, этот реферат я не писал и никому не передавал.

Вопрос: Вы комсомолец?

Ответ: Да, я поступил в комсомол в марте м-це 1940 года.

Вопрос: Как у вас хватило совести одновременно быть в комсомоле и в тоже время быть в к[онтр]/р[еволюционной] организации украинских националистов?*

* У тексті рукою слідчого дописано: «Вставленному слову “организации” верить». Дяків Галыгин».

Ответ: Членом к[онтр]/р[еволюционной] организации я не был.

Вопрос: До каких пор вы будете следствию говорить неправду?

Ответ: Я решил следствию говорить правду, только пускай выйдет сидящий товарищ, я хочу чтобы вы были одни.

Вопрос: Кто завербовал вас в к[онтр]/р[еволюционную] националистическую организацию?

Ответ: Впервые в 1938 году примерно в ноябре или декабре месяце в к[онтр]/р[еволюционную] украинскую организацию меня завербовал Богдан Ивашков, завербовал меня он в г. Бережаны когда я учился в гимназии.

Вопрос: А когда вы были вторично завербованы и кем?

Ответ: Вторично я был завербован также в г. Бережаны в конце апреля 1940 года учителем с. Лапшино Бережанского р-на, фамилии этого учителя я не знаю, так как на мой вопрос, «кто он такой» он мне ответил, что этого мне знать не нужно.

Вопрос: Почему вы не зная кто пришел к вам, дали согласие работать в организации ОУН?

Ответ: Этот учитель назвал мне Ивашкова Богдана и сказал, что ему поручено договориться со мной о дальнейшей работе организации ОУН.

Вопрос: Какое задание вам дал этот учитель после вербовки?

Ответ: Он дал мне книгу по разведке оуновской организации «Пашни буряки» и сказал, чтобы я хорошо выучил отдельные моменты в разведке ОУН.

Вопрос: Долго вы были у него на связи?

Ответ: Нет, не долго. Недели через две после того, когда он меня завербовал и дал книгу «Пашни буряки», я с ним встретился и он мне сказал, что он передает меня на связь другому, одновременно сказал, что встреча с этим другим будет около хутора Сеньков по паролю «Я от Черника» на что я должен ответить: – «Ага добры». Это было примерно в июле месяце с[его] г[ода]. Когда я пошел к хутору Сеньков и там встретился по указанному паролю, но этого человека я также не знал.

Вопрос: Что вам говорил этот человек, который сказал «Я от Черника»?

Ответ: Он предложил мне работать в разведке, на что я дал свое согласие. Потом познакомил меня еще с двумя мужчинами и сказал, что они также будут работать в разведке.

Вопрос: Кто эти двое которые будут работать вместе с вами в разведке?

Ответ: Из этих двоих одного я знаю – это по кличке «Оса» – Бескоровайный /имя и отчество не знаю/. Проживает в хуторе Сеньков лет 25-й, работает в своем х[озьяйст]ве в х. Сеньков, а второго я не знаю, но кличка у него была «№ 1».

Вопрос: О чем вы с ними говорили еще?

Ответ: Больше они мне ничего не говорили, мы назначили встречу около хутора Сеньков и разошлись, а потом примерно в конце июля мы встретились около хутора Сеньков на этой встрече были: Я – Дякив, Бескоровайный – «Оса», «Я от Черника» и Майчук по кличке «Богун». Здесь человек который имел пароль «Я от Черника» передал меня на связь Майчуку по кличке «Богун». Я договорился с Майчуком об очередной встрече и ушел домой, а они еще остались что-то говорить.

Вопрос: Кто такой Майчук?

Ответ: Майчука я знал и раньше, он проживает в с. Дибше, Козовского р-на, работал учителем начальной школы в с. Комаривцы Бережанского района, ему примерно 25-26 лет.

Вопрос: А кого вы еще знаете из членов ОУН?

Ответ: Из членов ОУН я знаю:

- 1) Бескоровайного, о котором я уже говорил.
- 2) Майчука, о нем я уже говорил.
- 3) Никифорука Мирослава, 20-21 года, проживает в г. Бережаны по улице Загороды № дома не знаю, в настоящее время учится в г. Львове в медицинском институте на фармацевтическом факультете на I курсе.
- 4) Витковская Володимира, 20-21 года, украинка, проживает в г. Бережаны по улице Загороды дом № не знаю, учится в г. Бережанах на учительских курсах, где она работает в настоящее время я не знаю, но знаю, что она в 1939 году работала в райкоме партии в г. Бережанах машинисткой.
- 5) Михайлюк Мирон – имя не точно, 21-22 лет, украинец, проживает в Бережанах, ул. Шевченко № дома не знаю, работает в Райзо Бережанского района, работает он агрономом.

Вопрос: Откуда вам известно, что Михайлюк являлся членом организации ОУН?

Ответ: Мне об этом говорил Майчук. Он примерно 13 августа с/г. сказал, что если ему, т.е. Майчуку нужно будет что-либо передать для Михайлюка, то это он будет делать только через меня, в общем Майчук мне сказал, что Михайлюк так же был членом ОУН и имел кличку «Кучерявый» с этим Михайлюком я встречался всего один раз примерно числа 17 августа с/г. Когда я по поручению Майчука передал ему книгу оуновской разведки «Пашни буряки».

Вопрос: Какую кличку вы имели будучи членом ОУН?

Ответ: Я имел кличку «Осет». Эту кличку мне дал человек с которым я имел встречу по паролю «Я от Черника».

Вопрос: Какой пост вы занимали в оуновской организации?

Ответ: Я занимал пост помощника повитовой разведки Бережанского повита. Начальником или проводником повитовой разведки был Майчук.

Протокол записан с моих слов верно и мне прочитан

Дяків

Допросил:
26/IX-40 г.

Гальгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 8–12.
Рукопис. Оригінал.

№ 7

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 27 ВЕРЕСНЯ 1940 Р.

Протокол допроса

Я ст[арший] след[ователь] следчасти УКНВД по Т[ернопольской] области

Лейт[енант] Г[осударственной] б[езопасности] Гальгин допросил в качестве обвиняемого Дякива

Осипа Васильевича
27. IX-40 года.

Вопрос: Расскажите какую конкретную контрреволюционную работу вы проводили будучи помощником проводника повитовой оуновской разведки?

Ответ: На меня как помощника проводника оуновской разведки лежали задачи наладить связь низовых оуновских разведчиков с повитовой оуновской разведкой. Эту работу я проводил под руководством проводника Майчука.

Вопрос: Какие конкретные задания вы получали от Майчука по налаживанию связей?

Ответ: Примерно в июле м-це 1940 г. Майчук дал мне задание, чтобы я связался с Никифорук и узнал от последней, кого из студентов г. Львова, находящихся тогда на каникулах в г. Бережаны, а также из жителей г. Бережаны можно завербовать в нашу оуновскую организацию*.

Вопрос: Вы с Никифорук связались?

Ответ: Да, связался. Связался я с ней по паролю «Откуда идешь» на что она должна была ответить «с небес». По этому паролю я с ней связался и передал задание Майчука т.е. кого можно завербовать в нашу оуновскую организацию из жителей г. Бережаны.

Вопрос: А что вам на это сказала Никифорук?

Ответ: Никифорук назвала мне несколько фамилий, которые я в свою очередь передал Майчуку.

Вопрос: Кого вам назвала Никифорук?

Ответ: Никифорук мне назвала следующие фамилии:

а) Витковскую Владимиру

б) Нагирского Ярослава

в) Люшняк Василия

г) Смулка Николая

Вопрос: Впоследствии эти лица стали членами ОУН?

Ответ: Этого сказать не могу, так как когда я передавал их Майчуку то последний мне сказал, что из них подойдет только Витковская, и здесь же Майчук поручил мне передать Никифорук, чтобы она завербовала в оуновскую организацию Витковскую, я это передал Никифорук, которая и завербовала в оуновскую организацию Витковскую.

Вопрос: Откуда вам известно, что Никифорук завербовала Витковскую?

Ответ: Об этом мне говорила сама Никифорук Мирослава.

Вопрос: А кем была завербована в оуновскую организацию Никифорук?

Ответ: Этого я не знаю так как она училась во Львове, то может быть ее завербовали там, но я знаю, что она имела кличку «Незабудька» о чем она говорила мне сама.

Вопрос: По заданию кого вы писали оуновский реферат?

Ответ: Оуновский реферат я писал по заданию Майчука и по его же заданию я его назвал «Украинский национализм це невпынный змаг до чину».

Вопрос: Следствие имеет данные о том, что реферат вы писали не по заданию Майчука, а по заданию Гайдука Семена, подтверждаете вы это?

Ответ: Нет, Гайдука Семена я не знаю, реферат я писал по заданию Майчука которому его и передал примерно в начале августа с/года.

Вопрос: Вы Галаза – из с. Олесин знаете?

Ответ: Да, знаю. Галаза Василий 20-21 года, украинец, житель с. Олесин.

Вопрос: Галаза Василий был членом ОУН?

Ответ: Этого я точно сказать не могу. У нас с Майчуком о Галазе был разговор. Майчук поручил мне встретиться с Галазой и передать что он т.е. Галаза должен быть руководителем третьего района разведки. Когда я пошел на встречу с Галазой, то последний на явку не явился и

* У тексті рукою слідчого дописано: «Вставленному слову “можно” и “Никифорук” верить. Дяків Гальгин».

когда я о несостоявшейся встрече с Галазой доложил Майчуку, то последний мне ответил, что это хорошо и одновременно сказал, чтобы я с Галазой больше не встречался, так как он имеет связь с Н.К.В.Д.

Протокол записан с моих
слов верно и мне прочитан

Дяків

Допросил:

Галыгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 13–14.
Рукопис. Оригінал.

№ 8

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 30 ВЕРЕСНЯ 1940 Р.

Протокол допроса

Я ст[арший] след[ователь] следчасти УКНВД по Т[ернопольской]
области

Лейт[енант] г[осударственной] б[езопасности] Галыгин допросил в
качестве

обвиняемого Дякива Осипа Васильевича
от 30. IX-40 года.

Вопрос: Кого еще Майчук имел у себя на связи кроме вас?

Ответ: Кто еще кроме меня был у Майчука на связи я не знаю.

Вопрос: Какая конечная цель вашей оуновской организации?

Ответ: Об этих целях и задачах нашей оуновской организации я ничего не слышал, но логика говорит о том, что эта организация должна была свергнуть советскую власть и установить «Самостоятельную Украину».

Вопрос: Каким количеством оружия располагала ваша оуновская организация?

Ответ: В отношении оружия я сказать ничего не могу, так как ничего никогда не слышал.

Вопрос: А какие задачи стояли перед оуновской разведкой и в частности перед вами, как разведчиком ОУН?

Ответ: Как перед оуновской разведкой в целом, так и передо мной как перед разведчиком стояла задача обеспечить организацию необходимой разведкой, но в чем заключалась конкретно разведывательная работа я не помню.

Вопрос: Вы следствию говорите неправду, на допросе от 26 /IX-40 г. вы сказали, что вам при вербовке давали специально книгу «Пашни буряки» чтобы вы ее выучили, а сейчас заявляете, что вы не знаете в чем должна выражаться разведывательная работа вашей организации?

Ответ: О том, что при вербовке мне давали книгу оуновской разведки я не отрицаю, но в чем конкретно выражается деятельность оуновской разведки я сейчас не помню.

Вопрос: Кто такие – Нагирський Ярослав, Люшняк Василий и Смулко Николай и где они находятся в настоящее время?

Ответ: а) Нагирський Ярослав примерно 24 лет, отчества не знаю, проживал в Бережанах, а где находится в данное время я не знаю.

б) Люшняк Василий (отчество не знаю), 25 лет, проживал в Бережанах, по какой улице не знаю, последнее время учился во Львове, а где учился тоже не знаю.

в) Смулка Николай (отчество не знаю), примерно 22-х лет проживал в Бережанах, улицу не знаю, последнее время учился во Львове (но где не знаю) в политехническом институте.

Вопрос: Когда вы их видели последний раз?

Ответ: Лушняка В. и Смудяка последний раз я видел в сентябре м-це с/г. в г. Львове, а Нагирского я видел давно.

Вопрос: О чем вы разговаривали с Лушняком и Смудкой?

Ответ: Я их видел в столо[во]й и с ними не о чем не говорил.

Протокол записан с моих
слов верно и мне прочитан

Дяків

Допросил:

Галыгин

30 / IX-40 г.

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 15–16.
Рукопис. Оригінал.

№ 9

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 4 ЖОВТНЯ 1940 Р.

Протокол допроса

Я ст[арший] след[ователь] следчасти УКНВД по Т[ернопольской]
области

Галыгин допросил в качестве
обвиняемого Дякива Осипа Васильевича
от 4 / X-40 года.

Вопрос: Вы знаете Бакалеца?

Ответ: Да, знаю, Бакалец Орест, 19-20 лет, проживает в Подгайцах, в настоящее время учится в 10 классе в гимназии города Бережаны.

Вопрос: А Галушка вы знаете?

Ответ: Да, знаю, Галушка я знаю, это житель с. Бышки, Козовецкого района, примерно 18-19 лет (в настоящее время) в настоящее время учится в Бережанской гимназии в 8 классе.

Вопрос: А Запоронока тоже знаете?

Ответ: Тоже знаю. Запоронок Дмитрий, примерно 18-19 лет, житель с. Ишков Козовецкого или Бережанского района, в настоящее время учится в Бережанской гимназии в 9 классе.

Вопрос: С какого времени Бакалец, Галушка и Запоронок являются членами оуновской организации?

Ответ: Были ли членами оуновской организации Бакалец, Галушка и Запоронок я не знаю, я знаю их как учеников гимназии где я учился.

Вопрос: Кому и когда вы говорили, что Бакалец будет проводником разведки по гимназии?

Ответ: Этого никогда и никому я не говорил, так как о принадлежности их к оуновской организации я ничего не знаю.

Вопрос: Следствие вашим показаниям не верит и требует от вас правдивых показаний?

Ответ: Нет, я следствию говорю правду, никому и никогда я не говорил, что Бакалец будет проводником разведки по гимназии.

Протокол записан с моих слов верно и мне прочитан

Дяків

4/Х-40 г.

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 17.
Оригінал. Рукопис.

№ 10

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 14 ЖОВТНЯ 1940 Р.

Протокол допроса

Я ст[арший] след[ователь] следчасти УКНВД по Т[арнопольской] области

Лейт[енант] г[осударственной] б[езопасности] Галыгин допросил в качестве обвиняемого Дякива Осипа Васильевича от 14/Х-40 года.

Вопрос: Расскажите подробно откуда вам стало известно, что Витковская Володимира являлась членом украинской националистической организации?

Ответ: Примерно в июле или августе м-це 1940 года я встретился в г. Бережаны с Никифоруком и в разговоре с ней она мне рассказала что Витковскую Володимиру она уже завербовала в организацию ОУН.

Вопрос: Какая кличка была у Витковской?

Ответ: В отношении клички я ничего не знаю, так как Никифоруком больше в отношении Витковской мне ничего не сказала.

Вопрос: Какие задания Никифоруком давала Витковской?

Ответ: Давала-ли Никифоруком какие-либо задания Витковской я не знаю, так как я с ней т.е. с Никифоруком о Витковской больше ничего не говорил.

Вопрос: Сколько раз и когда вы встречались с Витковской?

Ответ: С Витковской я встречался после того, когда она была уже завербована, но об организации с ней не говорил.

Протокол записан с моих слов верно и мне прочитан

Дяків

Допросил:

Галыгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 18.
Оригінал. Рукопис.

№ 11

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 21 ЖОВТНЯ 1940 Р.

Протокол допроса

Я ст[арший] след[ователь] следчасти УКНВД по Т[арнопольской] области

Лейт[енант] г[осударственной] б[езопасности] Галыгин допросил в качестве обвиняемого Дякива Осипа Васильевича от 21/Х-40 года.

Вопрос: Когда в первый раз вы были во Львове?

Ответ: Первый раз в г. Львов я приехал 29 августа 1940 г. к началу учебного года в институте.

Вопрос: Какие улицы во Львове вы хорошо знаете?

Ответ: Во Львове я знаю следующие улицы: Коперника, обороны Львова, Скстуся и др.

Вопрос: А улицу Лычаковску знаете?

Ответ: Знаю.

Вопрос: Сколько раз и где вы были на улице Лычаковской?

Ответ: Я был на этой улице около 3-х раз, когда ходил на ж[елезно]/д[орожную] станцию.

Вопрос: Кого вы имеете из знакомых на этой улице?

Ответ: Никого из знакомых на этой улице я не имею.

Вопрос: Сколько раз вы были в нелегальной оуновской типографии, которая находилась на улице Лычаковской?

Ответ: О типографии я ничего не знаю и сказать ничего не могу.

Вопрос: Следствие вам не верит и требует дать правдивые показания по этому вопросу?

Ответ: Я следствию говорю правду, ни о какой типографии по улице Лычаковской я ничего не знаю.

Вопрос: С какого времени вы узнали члена краевой оуновской организации «Гудия»?

Ответ: Кто такой «Гудий» я не знаю.

Допрос прерван в 24 часа.

Вопрос: С кем вы имели связь из членов оуновской организации, когда находились в гор. Львове?

Ответ: Из членов организации ОУН, будучи во Львове связи я ни с кем не имел.

Вопрос: А как вы должны были установить связь с оуновской организацией /КО/ Бережанского р-на когда уезжали во Львов?

Ответ: У меня связи еще не было, только когда я уезжал, то проводник повитовой оуновской разведки Майчук спросил меня куда я еду. Я сказал ему куда я еду и на этом у нас разговор с ним закончился.

Протокол записан с моих слов
верно и мне прочитан

Дяків

Допросил: ст[арший] след[ователь]
22/Х-40 года.

Гальгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 19–20.
Оригінал. Рукопис.

№ 12

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 25 ЖОВТНЯ 1940 Р.

Протокол допроса

Я ст[арший] след[ователь] след[части] УЖНВД по Т[арнопольской]
области

Лейт[енант] г[осударственной] б[езопасности] Гальгин допросил в
качестве обвиняемого Дяківа Осипа Васильевича.
от 25/Х-40 года.

Вопрос: Обв[иняемый] Дяків расскажите, что вам известно о нелегальной типографии, которая существовала в г. Львове по улице Лычаковской?

Ответ: О нелегальной типографии которая существовала в городе Львове я ничего не знаю и ничего не слышал.

Вопрос: Следствию точно известно, что в нелегальной оуновской типографии которая существовала в городе Львове вы были и требует от вас правдивых показаний?

Ответ: Это не правда в нелегальной типографии которая была во Львове я никогда не был и ничего не знал о ее существовании.

Вопрос: А кто вам говорил о наличии оуновской типографии в гор. Львове?

Ответ: О наличии таковой мне никто не говорил.

Протокол записан с моих
слов верно и мне прочитан

Дяків

Допросил:
25/Х-40 года.

Гальгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 21.
Оригінал. Рукопис.

№ 13

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 2 ЛИСТОПАДА 1940 Р.

Протокол допроса

обвиняемого Дяківа Осипа Васильевича.
от 2/XI-40 года.

Вопрос: Обв[иняемый] Дяків уточните время вербовки вас в украинскую националистическую организацию?

Ответ: В украинскую к[онтр]/р[еволюционную] националистическую организацию я вербовался два раза. Первый раз в ОУН я был завербован в 1938 году в ноябре м-це, а второй раз меня завербовали в конце апреля 1940 года. В оуновскую организацию меня завербовал учитель с. Лапшина Бережанского р-на фамилию этого учителя я не помню, завербован я был на одной из улиц г. Бережаны.

Вопрос: Расскажите какую работу вы выполняли будучи в организации украинских националистов?

Ответ: Будучи членом к[онтр]/р[еволюционной] украинской организации ОУН, я выполнял работу разведывательного характера в пользу организации ОУН. Эту работу я должен был выполнять в силу того, что в организации ОУН я занимал пост помощника повитовой оуновской разведки.

Вопрос: Значит вы были руководящим работником оуновской разведки?

Ответ: Да, в организации ОУН я был руководящим работником разведки.

Вопрос: Кого из районных руководителей оуновской разведки вы знаете?

Ответ: Из районных руководителей оуновской разведки я никого не знаю, так как проводник повитовой разведки ОУН Майчук последними т.е. районными руководителями оуновской организации занимался и руководил сам, а узнать кого-либо из руководителей разведки ОУН я еще не успел.

Протокол записан с моих слов
верно и мне прочитан

Дяків

Допросил: ст[арший] след[ователь]

Гальгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 22.
Оригінал. Рукотис.

№ 14

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ О. В. ДЯКОВА ВІД 10 ГРУДНЯ 1940 Р.

Протокол допроса

Обвин[яемого] Дяківа Осипа Васильевича.
от 10/XII-40 года.

Вопрос: С какого времени вы знаете Никифоруку Мирославу?

Ответ: Никифоруку Мирославу я знаю примерно лет 5 по совместной учебе в Бережанской гимназии, а как с членом организации ОУН я с ней познакомился в текущем году по заданию Майчука.

Вопрос: Как вы с ней познакомились?

Ответ: Майчук, который был моим руководителем по оуновской разведке дал мне задание, чтобы я связался с ней и узнал от нее кого из молодежи можно завербовать в ОУН.

Здесь же Майчук дал мне пароль по которому я должен связаться с Никифоруку. Пароль этот был – «Звидкель идеш» на что она должна сказать «с небес». По этому паролю я с ней связался и передал ей то что говорил мне Майчук. Эта встреча состоялась на озере около Бережан. Спустя примерно м[есяц] я вторично повстречался с ней где она назвала мне фамилии четырех человек. Фамилии эти были следующие: Нагирський, Люшняк и Смушка. Когда эти фамилии я передал Майчуку, то последний заявил, чтобы я передал Никифоруку, чтобы она завербовала в организацию ОУН Витковскую. Я это задание Майчука передал Никифоруку, при очередной встрече она т.е. Никифоруку мне сообщила, что Витковскую в организацию ОУН она уже завербовала, после этого я с Никифоруку не встречался, так как уехал в город Львов на учебу.

Вопрос: А Гайдука Семена вы знаете?

Ответ: Теперь после очной ставки когда Бескоровайный Степан назвал того человека, с которым я встречался по паролю «Я вид Черника» Гайдуком Семеном то я его знаю, но тогда когда я с ним встречался то я не знал, что это есть Гайдук.

Вопрос: Кого из членов организации ОУН вы знаете по Бережанской гимназии?

Ответ: Из студентов Бережанской гимназии которые являются членами организации ОУН я никого не знаю.

Протокол записан с
моих слов верно и мне
прочитан

Дяків

Допросил: ст[арший] след[ователь]
10/ХІІ-40 г.

Галыгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 23–24.
Оригінал. Рукопис.

№ 15

**ПРОТОКОЛ ОЧНОЇ СТАВКИ МІЖ О. В. ДЯКОВИМ
ТА С. І. БЕЗКОРОВАЙНИМ ВІД 10 ГРУДНЯ 1940 Р.**

Протокол очной
ставки между обвин[яемыми] Бескоровайным
Степаном Ивановичем и Дякивым
Осипом Васильевичем
от 10/ХІІ-40 г.

После опознания друг друга Бескоровайный и Дякив заявили, что взаимоотношения между ними нормальные.

Бескоровайный Степан

Дяків

Вопрос Бескоровайному: Что вам известно о сидящем против вас человеке?

Ответ: Сидящего против меня человека Дякива Осипа оуновская кличка «Осет» я знаю хорошо. Я с ним как с членом организации ОУН познакомился через своего пидрайонного жителя с. Олесино Кульбачинского Ивана, первая встреча у меня с Дякивым была на хуторе Синькив-Потонский и здесь же мы [отправились] с ним к кресту который находится за Синьковым, приехав к кресту там мы встретили Гайдука Семена, который сказал, что Дякив будет моим проводником разведки, на этом мы разошлись. Вторично я так же вызвал через Кульбачинского Ивана Дякива и мы встретились в лесу недалеко от Бышек. Здесь были я – Бескоровайный, Дякив Осип, Гайдук Семен и «Богун», фамилию которого я узнал после это Майчук. Здесь Гайдук Семен сказал мне, что Майчук будет проводником разведки, а Майчук в свою очередь сказал, что Дякив будет его заместителем по разведке. На этом мы разошлись и больше я с ним не встречался так как вскоре меня арестовали.

Бескоровайный Степан

Вопрос Дякиву: Вы подтверждаете показания Бескоровайного?

Ответ: Да показания Бескоровайного я полностью вынужден признать, за исключением того, что я был не заместителем Майчука, а помощником.

Дяків

Протокол записан с моих слов верно и нам прочитан

Бескоровайный Степан

Очную ставку проводил
ст[арший] след[ователь] с[ледственной] части Галыгин

На о[чной] ставке присутствовал
след[ователь] с[ледственной] части
серж[ант] г[осударственной] б[езопасности] /Журавель/

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 25–26.
Рукопис. Оригінал.

№ 16

**ПРОТОКОЛ ОЧНОЇ СТАВКИ МІЖ О. В. ДЯКОВИМ
ТА М. С. НИКИФОРУК ВІД 10 ГРУДНЯ 1940 Р.**

Протокол очной ставки
между обвин[яемыми] Дякивым Осипом Васильевичем
и Никифорук Мирославой Степановной
от 14/ ХІІ-40 г.

Вопрос Дякиву: Вы узнаете сидящую против вас гра[жда]нку?

Ответ: Да. Это Никифорук Мирослава Степановна.

Вопрос Никифорук: А вы узнаете этого гр[аждани]на?

Ответ: Да узнаю. Это Дякив Осип.

Никифорук Мирослава

Вопрос Дякиву: Какие у вас взаимоотношения с Никифорук?

Ответ: У меня с Никифорук взаимоотношения нормальные.

Вопрос Никифорук: А у вас?

Ответ: У меня так-же с Дякивым взаимоотношения нормальные.

Вопрос Никифорук: Где вы встречались с Дякивым и какой у вас с ним был разговор об организации ОУН?

Ответ: С Дякивым я встречалась на озере около Бережан по паролю «звидкель идеш» на что я ответила «с небес». Это было в августе 1940 года. На этой встрече он мне сказал знаю ли я Витковскую и Нагирского.

Я ответила, что знаю, тогда он мне поручил, чтобы я завербовала Витковскую в организацию ОУН. После этого мы с ним разошлись.

Вопрос Дякиву: Правильно говорит Никифорук?

Ответ: Она говорит не совсем правильно. Дело было так:

Когда по заданию Майчука я встретился с Никифорук около озера, то спросил ее кого из молодежи как Бережан, а так-же и ту, которая приехала из города Львова можно завербовать в организацию ОУН, и тогда же на первой встрече Никифорук назвала мне следующих лиц: Витковскую Володимиру, Нагирского Ярослава, Люшняк Василия и Смудка Николая, после этого мы с ней разошлись.

А когда я сказал о вышеназванных лицах Майчуку, то он поручил мне передать Никифорук чтобы она завербовала в организацию ОУН Витковскую.

Выполняя задание Майчука как моего непосредственного руководителя, я вторично встретился с Никифорук, но уже без всякого пароля и передал ей задание Майчука о том, чтобы она завербовала в организацию ОУН Витковскую и на этом мы с ней разошлись.

Третий раз я встретил Никифорук на одной из улиц г. Бережаны примерно в конце августа и спросил как у неё обстоит дело с вербовкой Витковской. Она мне ответила, что все в порядке, хорошо, больше я с ней не встречался, а вскоре я уехал учиться во Львов.

Дяків

Вопрос Никифорук: Вы подтверждаете показания Дякива?

Ответ: Показания Дякива я подтверждаю за исключением того, что я назвала ему 4 фамилии, так как фамилии указанных лиц я Дякиву не называла, он сам спросил меня знаю ли я Витковскую и Нагирского, а разговора о Люшняке и Смудке я вообще не припоминаю.

Вопрос Дякиву: Вы подтверждаете свои показания?

Ответ: Да, свои показания я подтверждаю полностью, только исключаю то, что на первой встрече с Никифорук не говорил ей кого можно завербовать в ОУН, а я имел задание от Майчука узнать кто из молодежи приехал из города Львова на каникулы.

Протокол записан с наших слов верно и нам прочитан

Дяків

Никифорук Мирослава

/ Допросил / очную ставку проводил
ст[арший] след[ователь] с[ледственной] части

Галыгин

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 52–53.

Оригінал. Рукопис.

№ 17

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК У СПРАВІ О.В. ДЯКОВА

По следственному делу № 25765

«УТВЕРЖДАЮ»
ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ]
НАЧ[АЛЬНИКА] УНКВД ПО
ТАРН[ОПОЛЬСКОЙ]
ОБЛ[АСТИ]
Ст[арший] Лейтенант
Госбезопасн[ости]
/ ЧОБОТОВ /
« 31 » декабря 1940 года.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По обвинению:

1. ДЯКИВА Осипа Васильевича
 2. НИКИФОРУК Мирославы Степановны
 3. ВИТКОВСКОЙ Володимиры Григорьевны
- в преступлении, предусмотренном ст.ст. 54-2, 54-11 УК УССР.

В УНКВД по Тарнопольской обл. поступили материалы о том, что в г. Бережаны, Тарнопольской обл., существует украинская националистическая повстанческая организация, которая проводит контрреволюционную деятельность против Советской власти за образование «самостоятельной Украины» буржуазного типа.

На основании этих данных 3 участника этой группы были арестованы и привлечены к следствию в качестве обвиняемых.

Следствием установлено, что на территории Бережанского р-на, действительно, существовала контрреволюционная повстанческая организация украинских националистов – ОУН. Своей основной задачей организация украинских националистов ставила – подготовить вооруженное восстание, направленное к свержению советской власти и установлению на территории Западной Украины «самостоятельного украинского государства» буржуазного типа.

Для осуществления своей контрреволюционной цели организация имела разведывательную группу, в обязанности которой входило следить за передвижением частей Красной Армии, за ее численным составом, а также за работой органов НКВД и населением, которое связано с последними.

/л.д. 13, 15, 20, 22, 26/

Наряду с этим для пополнения своих рядов организация украинских националистов проводила систематически вербовку новых членов в ОУН.

/л.д. 14, 18, 44, 52, 53/

В целях конспирации – все члены ОУНовской организации имели клички, а связь одних участников с другими осуществлялась по заранее обусловленным паролям.

/л.д. 13, 23, 24, 44, 45, 47/

На предварительном следствии все обвиняемые в предъявленном им обвинении сознались.

На основании изложенного **ОБВИНЯЮТСЯ:**

1. **ДЯКИВ** Осип Васильевич, 1921 г. рождения, украинец, уроженец и житель с. Олесино, Козовского р-на, Тернопольской обл., до ареста член комсомола, гр-н СССР, происходит из крестьян-середняков, студент Львовского государственного университета

В ТОМ, ЧТО ОН: с 1938 г. является участником украинской националистической организации ОУН. В организации выполнял функции помощника проводника повитовой разведки, имел ОУНовскую кличку «ОСЕТ», т.е. в преступлении, предусмотренном ст.ст. 54-2, 54-11 УК УССР.

Допрошенный по существу дела, изложенное подтвердил. Изобличается обвиняемыми **БЕСКОРОВАЙНЫМ**, **НИКИФОРУК** и очной ставки с ними.

2. **НИКИФОРУК** Мирослава Степановна, 1920 г. рождения, украинка, уроженка и жительница г. Бережаны, Тернопольской обл., б[ес]парт[ийная], происходит из служащих, гр[аждан]ка СССР, до ареста студентка Львовского мединститута

В ТОМ, ЧТО ОНА: с июня 1940 г. являлась участницей украинской националистической организации ОУН, в которую завербована студенткой мединститута **КОВЕРКО**.

Являясь участницей организации ОУН, имела кличку «НЕЗАБУДЬКО» и выполняла функции разведчика, т.е. в преступлении, предусмотренном ст. ст. 54-2, 54-11 УК УССР.

Допрошенная по существу дела, **НИКИФОРУК** изложенное подтвердила. Изобличается показаниями обвиняемых **ДЯКИВА**, **ВИТКОВСКОЙ** и очной ставки с ними.

3. **ВИТКОВСКАЯ** Володимира Григорьевна, 1919 г. рождения, украинка, уроженка г. Бучача, Тернопольской обл., жительница

г. Бережаны, Тернопольской обл., б[ес]парт[ийная], происходит из служащих, гр[аждан]ка СССР, до ареста учительница начальной школы.

В ТОМ, ЧТО ОНА: с августа 1940 г. являлась участницей украинской националистической организации ОУН. В организацию завербована **НИКИФОРУК** Мирославой. Являясь участницей ОУНовской организации, выполняла функции разведчика, т.е. в преступлении, предусмотренном ст. ст. 54-2, 54-11 УК УССР.

Допрошенная по существу дела, **ВИТКОВСКАЯ** изложенное подтвердила частично. Изобличается показаниями обвиняемых **ДЯКИВА**, **НИКИФОРУК** и очной ставки с **НИКИФОРУК**.

На основании изложенного и руководствуясь ст. 204 УПК УССР, следственное дело № 25765 по обвинению: **ДЯКИВА О.В.**, **НИКИФОРУК М.С.** и **ВИТКОВСКОЙ В.Г.** направить через Облпрокурора на рассмотрение Областного суда.

Составлено «31» декабря 1940 г. г. Тернополь.

Ст[арший] **СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДЧАСТИ**

УНКВД по Терноп[ольской] обл[асти]

Лейтенант Госбезопасности

/ГАЛЫГИН/

«СОГЛАСЕН» НА Ч. СЛЕДЧАСТИ

УНКВД по Терноп[ольской] обл[асти]

Ст[арший] Лейтенант Госбезопасности

/ЯСТРЕБЧИКОВ/

СПРАВКА: 1. Обвиняемые: **ДЯКИВ О.В.**, **НИКИФОРУК М.С.** и **ВИТКОВСКАЯ В.Г.** содержатся под стражей в тюрьме гор. Тернополя.
2. Вещественных доказательств по делу нет.

Ст[арший] **СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДЧАСТИ**

УНКВД по Терноп[ольской] обл[асти]

Лейтенант Госбезопасности

/ГАЛЫГИН/

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. № 13879-П. – Арк. 88–89.

Оригінал. Машинопис.

№18

ПРОТОКОЛ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ
В СПРАВІ О. В. ДЯКОВА

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ЮСТИЦІЇ УРСР

Справа № _____

30 січня 1941 р.

ПРОТОКОЛ

Судового засідання _____ Суду Тарнопільський обласний суд в м. Тарнополі в _____ справі

1941 року 30 січня дня Суд _____ в складі:

Голови Назарук
Народних засідателів Городко і Новиков
З секретарем Скиба
З участю Прокурора Дорошенко
та оборонця Гумовський і Релін

у закритому судовому засіданні слухав справу по обвинуваченню Дякова О.В., Нікіфорук М.С. та Вітковська В.Г. по ст. 54-2 і 54-11 КК.

Засідання розпочато о «15» год. «00» хв.

З'явилися: Доставлено конвоєм Дякова, Нікіфорук та Вітковську.

Головуючий оголосив склад суду та яка розглядається справа.

Суд упевнюється в тотожності підсудних пояснює процесуальні права на час судового слідства.

Підсудні ніяких клопотань перед судом не порушили.

Обв[инувачені] заявили, що вони обвинувальні висновки одержали і знають, в чому їх обвинувачують, винними себе не визнають.

Підсудний Дяков дав суду про себе такі відомості: Я, Дяків Йосип Василевич народився в 1921 році, в с. Олесіно Козівського р-ну, Тарнопільської обл, письменний, до арешту перебував студентом у Львівському інституті, був член ВЛКСМ, визнає себе винним частково.

Обв[инувачена] Нікіфорчук Мирослава Степановна, 1920 р. народження, нар[одилась у] м. Бережани, б[ез]п[артійна], письменна, не одружена, з селян-службовців, батько вчитель, до арешту перебувала в медінституті в м. Львові. Визнає себе винною частково, не судима.

Обв[инувачена] Вітковська Володимира Григорівна. 1915 р. народилас[я в] м. Бережанах, письменна, не одружена, службовка, батьки службовці, до арешту працювала учителькою нач. школи, не судима, винною себе не визнає.

З приводу переведення судового слідства суд ухвалив:

Слідство розпочати з допиту підсудних з порядку викладеного обвинувального висновку.

Обв[инувачений] Дяків пояснює: В 1938 році я був завербований до організації ОУН Богдановим, в той час я виучив книгу історія України. В 1939 році я себе не вважав членом цієї організації. В квітні м-ці 1940 року мене знов завербували в організацію ОУН невідомою для мене особою. Ця особа мені сказала, що я буду виконувати всі вказівки Майчука і бути зв'язківцем повітового керівника ОУН від нього я одержав кличку «Осет». Через деякий час мене зустрів Майчук аби я пішов до озера в місці Бережани і по установленому числу зустрівся з Нікіфорук, в якої була кличка «Незабудько». У Нікіфорук я запитував, хто прийшов з м. Львова, які в неї є знайомі люди в тому числі і запитав чи вона знайома з Вітковською. Вона мені назвала декілька прізвищ знайомих їй людей, також казала, що вона знайома з Вітковською.

Через деякий час я зустрівся з Майчуком і розказав, що Нікіфорук знає знайомих людей в тому числі із Вітковською.

Майчук мені нічого не казав про вербовку цих людей, після цих розмов у м. Бережанах я зустрівся вдруге з Нікіфорук, з якою також розмовляв чи вона скоро поїде до Львова, по організації розмов не мав.

Головуючий зачитує покази, дані на попередньому слідстві підсудному, якій підтверджує, що дані покази йому прочитані і був згодний слідчому давав пояснення вірні. Крім того я мав зустрічі з різними особами в лісі, біля хреста на полі разів п'ять. На цих зустрічах я передавав незнайомим те що казав Майчук. Розговори відносились по організації, також мав декілька зустрічей з Майчуком. Проте, що Нікіфорук і Вітковській не належали до організації мені не відомо, реферату я сам не писав. До комсомолу я поступав в той час коли був у організації ОУН, але я мав на меті працювати.

Обв[инувачена] Нікіфорук пояснює: В червні м-ці 1940 року будучи в інституті м. Львова, зі мною познайомилась одна студентка по назвистку Коверка, яка розказала мені про організацію ОУН і запропонувала, аби я дала згоду бути членом цієї організації. Про що я не перечекала. Тоді вона сказала, що я буду називатись «Незабудькою», таке назвище дала тому, що в той час я збиралася їхати в м. Бережани у відпуск, Коверка сказала, що коли хто прийде до мене і скаже що я від Дарки то з ним можна буде розмовляти про все. Будучи в м. Бережанах до мене прийшов не знайоми мені чоловік і сказав що я від

«Дарки» і запропонував мені аби я пішла до озера там мене чекав якийсь чоловік і я відмовлялася, але потім вийшла до озера. Це було в 3 год[ини] дня літом і там зустрілась з Дяковим.

Дяков мене запитав чи я знайома з вчителькою Вітковською і чи знаю Нагирського, я сказала, що знайома, більш між нами розмов не було. Через декілька днів я прийшла до Вітковської і запитала її чи вона знає що існує організація ОУН і чи вона бажає бути членом цієї організації, вона мене запитала чи я є член організації, я сказала що ні і вона мені також сказала що не хоче. Після чого я зустрілась з Дяковим. Під час наших розмов, я розказала що розмовляла з Вітковською більш нічого не говорила. Дани мною на попередньому слідстві мені прочитани і я їх підписувала, але зараз повністю не зізнаю. Давати ті покази мене не примушували. Написані мною покази особисто я підтверджую.

Обв[инувачена] Вітковська пояснює: В серпні м-ці 1940 року в м. Бережанах, я мала розмову з Нікіфорук, яка мене питала за організацію ОУН і казала чи я хочу бути членом цієї організації, я згоди не дала і відповіла, що такої організації не знаю. Винною себе не визнаю.

Головуючий зачитує протокол очної ставки між Нікіфорук і Вітковською. Нікіфорук каже, що допити переводились слідчим в присутності Нікіфорук та її, Нікіфорук давала пояснення без будь-яких примушень з боку слідчого.

Сторони ніяких доповнень до справи не дали.

Головуючий оголошує судове слідство закінченим.

Надано слово прокурору, який вважає, що закінуте обвинувачення цілком доведено і прохає засудити Дякова до вищої міри покарання розстрілу. Підсудних Нікіфорук та Вітковську позбавлення волі на 10 років.

Надано слово адвокату Гумовському, якій прохає не застосовувати великої кари до Дякова.

Надано слово адвокату Реліну, якій прохає пом'якшити міру покарання по відношенню Нікіфорук та Вітковської і Вітковську кваліфікувати по ст. 54-12 КК.

Надано останє слово підсудному Дякову якій прохає не застосовувати до нього великої кари.

Нікіфорук прохає щоб її по суду виправдати.

Вітковська прохає також виправдати.

Суд пішов на нараду, повернувся оголосив вирок, з'ясував порядок про оскарження. Засідання закінчено 17 год. 30 хв.

Головуючий

підпис

Секретар

підпис

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13897-П. – Арк. 95–97.

Оригінал. Рукопис.

№ 19

ВИРОК ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ
В СПРАВІ О. В. ДЯКОВА

Справа № 43.

1941 р.

ВИРОК КРИМІНАЛЬНИЙ
ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РЕСПУБЛІКИ

1941 року январа 30 дня, Тернопольський Облсуд в г. Тернополе в складі:

Голови: Назарука

Народних засідателів: Городько, Новиков

З секретарем: Скиба

З участю Прокурора: Дорошенко

та адвоката: Гумовський і Релін

розглянувши на закритому засіданні справу по обвинуваченню:

ДЯКОВА Осипа Василевича, 1921 года рождения, жителя с. Олесино Козовского р-на, Тернопольской обл., грамотного, б[ез]/п[артийный], из крестьян-середняков, до ареста состоял студентом в Львовском Университете, не женатого, не судимого, бывший чл[ен] ВЛКСМ.

НИКИФОРУК Мирослава Стефановна, 1920 год рождения, жительница г. Бережаны, б[ез]/п[артийная], грамотная, не семейная, из семьи служащего, до ареста студент мед-института г. Львов, не судимую.

ВИТКОВСКАЯ Володимира Григорьевна, 1919 год рождения, уроженка м. Бережаны, б[ез]/п[артийная], грамотная, не семейная, происходит из семьи служащего, до ареста работала учительницей начальной школы, не судимую, в совершенном ими преступлении предусмотрено по ст. 54-2, 54-11 УК.

Установил:

Обвиняемый Дяков будучи членом к[онтр]/р[еволюционной] организации «ОУН» имел псевдоним «Осет» и работал связным в повитового руководителя, за период 1940 года имел встречи с разными лицами принадлежащими к организации «ОУН» 9 раз в к[онтр]/р[еволюционных] целях, по заданию члена ОУН Майчука с помощью

обвиняемой Никифорок летом 1940 года в г. Бережанах завербовал в организацию обвиняемую Витковскую.

Никифорок будучи завербованной в к[онтр]/р[еволюционную] организацию в г. Львове членом к[онтр]/р[еволюционной] организации Коверко, от которой получила кличку «Незабудько». По заданию Коверко имела связь в к[онтр]/р[еволюционных] целях с Майчуком в г. Бережанах, в августе м-це 1940 года с помощью пароля я від «Дарки».

Обвиняемый Дякив лично писал к[онтр]/р[еволюционный] реферат, призывающий к борьбе против сов[етской] власти.

Все обвиняемые в предъявленном им обвинении виновными себя не признали, однако избличаются в полной мере принадлежности к[онтр]/р[еволюционной] организации «ОУН» своими показаниями данными на предварительном и на судебном следствии, а также собственноручными показаниями.

На основании изложенного суд пришел к заключению, что предъявленное обвинение обвиняемым по ст. 54-2, 54-11 УК УССР является целиком доказанным.

Руководствуясь ст.ст. 296, 297, 302 III УК.

Приговорил:

1. Дякива Осипа Васильевича признать виновным по ст. 54-2, 54-11 УК и подвергнуть его к лишению свободы в исправительно-трудовых лагерях Союза ССР сроком на 10 лет, с поражением прав согласно ст. 29 п. а, б, в УК на 5 лет, без конфискации имущества.

Срок заключения считать с 25/IX-1940 года.

2. Никифорок Мирославу Степановну, Витковскую Володимиру Григорьевну признать виновными по ст. 54-2, 54-11 УК и подвергнуть их к лишению свободы в исправительно-трудовых лагерях Союза ССР сроком на 5 лет каждую, с поражением прав согласно ст. 29 п. а, б, в, УК по 3 года, без конфискации имущества.

Срок заключения считать Никифорок с 18/X-1940 года, а Витковской с 9/XI-1940 года.

3. Меру пресечения до вступления приговора в законную силу осужденным оставить под стражей.

4. Приговор может быть обжалован у Верховный Суд УССР в 5-дневный срок с момента вручения копии приговора осужденным.

5. Судебные издержки по делу не предъявлены.

/Назарук/ /Городько/ /Новиков/

С оригиналом верно

Зам[еститель] Пред[седателя] Облсуда: /Назарук/

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 98–99.
Копія. Рукопис.

На звороті синім чорнилом напис: «Довідку про набуття вироку законної сили надіслано 18/VI. підпис».

№ 20

РОЗПИСКА ЗАСУДЖЕНОГО О. В. ДЯКОВА ПРО ОТРИМАННЯ КОПІЇ ВИРОКУ

РОЗПИСКА

Дана ця мною засудженим *Дяків Осип Васильович* Начальнику Тюрми в тому, що мною цього дня 5/II-41 1941 р. одержано копію вироку.

Підпис *Дяків*

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 103.
Оригінал. Машинопис. Рукопис.

№ 21

КАСАЦІЙНА СКАРГА ЗАСУДЖЕНОГО О. В. ДЯКОВА ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР В М. КИЄВІ

Копія.
Справа № 43.

До Верховного Суду УРСР в Києві
через обласний суд в Тернополі

від засудженого
Дякова Осипа Васильовича

Касаційна жалоба

Рішенням Тернопільського облсуду дня 30 січня 1941 р. /справа № 43/ засуджено мене на позбавлення волі в трудово-виправчих таборах Союзу РСР на 10 літ з позбавленням прав на 5 літ.

Я засуджений по ст. 54-2, 54-11 не почувуюсь до так великої вини і вважаю вимір кари до якої засудив мене облсуд в Тернополі за тяжкий для мене. Тому звертаюся до Верховного суду з проханням зменшити мені так високий вимір кари до найменшої міри покарання.

Прошу верховного Суду врахувати те, що я ще ніколи не був карний, що зріс і виховувався в обставинах капіталістичного ладу, в буржуазній державі, де все, а головню школа, в якій я вчився було спрямовано на баламучення молоді і виховування її в буржуазному дусі і це мало свої наслідки.

Я також ще молодий /народж[ений] 21 /VI-21/ я хочу вчитися і хочу в дальнійшому виправдати себе.

Прошу Верховного суду прихильно поставитись до мого жалування.

Дяків Осип Васильович.
Тарнополь, 7 /II-1941.

Верно: Зам[еститель] нач[альника] отд[еления] 5 отд[ела]
УМГБ Киев[ской] обл[асти]
майор /Гладченко/
2 /II-1950 года.

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр.13897-П. – Арк. 105.
Копія. Рукопис.

№ 22

УХВАЛА СУДОВОЇ КОЛЕГІЇ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР ЩОДО КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ О. В. ДЯКОВА

Справа № 777.

УХВАЛА
ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РЕСПУБЛІКИ

ВЕРХОВНИЙ СУД
Судова колегія у кримінальних справах

17 квітня 1941 р.

В складі: Голови т. Ройфе
Членів т. т. Стеценко та Борднікова
Доповідач т. Ройфе
З участю члена колегії адвокатів т. Рашба

Розглянула у судовому засіданні справу в касаційному порядку з вироком Тернопільського Облсуду від 30 /I-1941 р. про:

1/ ДЯКОВА Йосифа Васильовича, 1921 року народження, з селян-середняків, студента, засудженого за ст. 54-2 та 54-11 КК до позбавлення волі на 10 років, з обмеженням в правах на 5 років.

2/ НИКИФОРУК Мирославу Степанівну, 1920 року народження, з службовців, студентку, та

3/ ВИТКОВСЬКУ Володимирі Григорівну, 1919 року народження, службовки-вчительниці,

засуджених за ст. 54-2, 54-11 КК до позбавлення волі на 5 років, з обмеженням у правах на 3 роки кожно.

Всіх засуджених визнано за винних у тому, що вони належали до к[онтр]/р[еволюційної] організації ОУН, яка ставила своїм завданням шляхом збройного повстання повалити радянську владу та утворення «самостійну українську державу».

Засуджені виконували роботу звязкових.

Засуджені в своїх касскаргах покликаються: Дяков на те, що обрана до нього міра покарання сувора, просить про пом'якшення вироку.

Никифорок та Витковська [текст порвано] вони не були членами організації ОУН, просять їх виправдати.

Частково підставною є лише скарга Витковської, оскільки по справі не має певних доказів про те, що вона була членом організації, доведено лише, що вона знала про існування к[онтр]/р[еволюційної] організації не повідомила про це органи влади. Ці дії передбачено ст. 54-12 КК, що ж до обраної міри покарання то 5 років позбавлення волі цілком відповідає заподіяному нею злочину та її особі.

Касаційні скарги Дякова та Никифорок безпідставні, їх активна участь в роботі к[онтр]/р[еволюційної] організації доведена, кваліфікація їх злочину на ст. 54-2 та 54-11 є вірна, обрана до них міра покарання також відповідає їх злочину та їх особам, підстав змінити вирок щодо них не має.

Керуючись ст. 346 п.3 та 6 КПК Судова колегія Верховного суду УРСР

У Х В А Л И Л А :

1/. Кас[аційну] скаргу ВИТКОВСЬКОЇ В.Г. частково задовольнити, вирок щодо неї змінити, вважати її засудженою за ст. 54-12 КК УРСР до міри покарання, що обрав облсуд.

2/. Касскарги ДЯКОВА Й.В. та НИКИФОРУК М.С. залишити без задоволення, а вирок щодо них у силі.

Ройфе, Бердніков, Стеценко

Голова Верховного суду УРСР

/Топчій/

Коректор:
17/IV-41 р.

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. № 13879-П. – Арк. 110 (оригінал),
Арк. 111–112 (копія).
Оригінал. Рукопис.
Копія. Машинопис.

На копії в кінці тексту є синя кругла печатка з гербом УРСР усередині та написом по колу: «Верховний суд УРСР».

№ 23**ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
СТОСОВНО О.В. ДЯКОВА**

УТВЕРЖДАЮ

Прокурор Тернопольской области
государственный советник юстиции
3-го класса
Б.В. Ференц
«6» мая 1992 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

в отношении Дякив Осип Васильевич
фамилия, инициалы

Арестован «25» сентября 1940 г.

Фамилия, имя, отчество Дякив Осип Васильевич
Год и место рождения 1921 г.р., уроженец с. Олесине, Козовского района, Тернопольской области
Место работы и должность до ареста студент Львовского госуниверситета
Место жительства до ареста жил по месту рождения в с. Олесине
Сведения о партийности беспартийный
Когда, каким органом, по каким статьям УК осужден (репрессирован), в чем признан виновным, изменились ли решения по делу и как:

Осужден Тернопольским областным судом 30 января 1941 года по ст.ст. 54-2, 54-11 УК УССР к 10 годам лишения свободы, без конфискации имущества.

Судом признан виновным в том, что с 1938 года состоял в ОУН, выполнял обязанности связного повитового руководителя ОУН, неоднократно в разных местах встречался с участниками ОУН в целях проведения националистической работы.

Сведений о дальнейшей судьбе Дякива О.В. нет, по спискам расстрелянных он не значится.

Арестован «25» сентября 1940 г. Освобожден « » сведений нет _____ 19 г.

Содержался под стражей в местах лишения свободы, на принудительном лечении (нужное подчеркнуть): _____ лет _____ месяцев _____ дней.

Данные о репрессированном или его родственниках: сведений нет.

На Дякива Осипа Васильевича

распространяется действие ст. 1 Закона Украинской ССР «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» от 17 апреля 1991 г. в связи с отсутствием доказательств совершения им деяний, перечисленных в ст. 2 закона.

Начальник следственного отдела УСБУ
по Тернопольской области подполковник В.М. Стародуб

Ст[арший] помощник прокурора Тернопольской области

Ст[арший] советник юстиции В.П. Гориневский

«30» апреля 1992 г.

Примечание: справка о реабилитации _____
« » _____ 199 г. направлена _____
степень родства ф.и.о.

по адресу _____

Подпись: _____

Гулевич И.В., Ильин В.Г. [нерозбірливо]

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 121.
Оригінал. Машинопис.

№ 24

ДОВІДКА ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ О.В. ДЯКОВА

Прокуратура України
Прокуратура Тернопільської
області
282000, м. Тернопіль,
вул. Жовтнева, 4

Прокуратура Украины
Прокуратура Тернопольской
области
282000, г. Тернополь,
ул. Октябрьская, 4

6 травня 1992 року

№ 13/2645-28246

Довідка про реабілітацію.

Гр. Дяків Осип Васильович

Рік і місце народження 1921 р., с. Олесине Козівського району

Місце проживання до арешту с. Олесине Козівського району Тернопільської області

Місце роботи та посада до арешту не працював

Коли та яким органом засуджено (репресовано) 30 січня 1941 р. Тернопільським обласним судом

Кваліфікація скоєного та міра покарання з урахуванням змін, які вносились у вирок (несудове рішення) ст.ст. 54-2 і 54-11 КК УРСР на 10 років позбавлення волі без конфіскації майна

Арештований (а) 25 вересня 1940 р. Звільнений (а) не встановлено 19 р. Утримувався (лась) під вартою, в місцях позбавлення волі: _____ років, _____ місяців, _____ днів.

Знаходився (лась) на засланні _____ років _____ місяців _____ днів.

На підставі ст. 1 Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року гр. Дяківа Осипа Васильовича реабілітовано.

Старший помічник
прокурора Тернопільської області
старший радник юстиції

В.П. ГОРИНЕВСЬКИЙ

ДА СБ України, Тернопіль. – Спр. 13879-П. – Арк. 125.

Оригінал. Машинопис.

У кінці документа – фіолетова кругла печатка з зображенням тризуба всередині в колі й написом по колу: «Прокуратура України. Прокуратура Тернопільської області».

Юрій ЛИСИЙ, Андрій СОВА

МАТЕРІАЛИ ОУН І УПА У ФОНДАХ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Історія Української Повстанської Армії є однією з яскравих сторінок українського визвольного руху, який привертає все більшу увагу не тільки істориків, але й широкого загалу. Вивчення окремих аспектів діяльності УПА вимагає залучати усі збережені джерела. У цьому плані дуже важливо віднаходити документи, що їх переховували повстанці. Нещодавно, у квітні 2003 р., випадково знайдено документи УПА на Яворівщині. Житель с. Рогізне (сучасна назва – Рогізно) Яворівського р-ну Львівської обл. Сеймівський Богдан Васильович під час лісопосадки приблизно в 1 км на схід від села біля лісового масиву викопав, зачепивши плугом, металеву заіржавілу скриньку завбільшки 19,8x35,7 см. Усередині виявилися напівзнищені документи, що стосуються діяльності ОУН та УПА на Яворівщині. Вони були погнилі з боків, зліплені у грудки й погано надавалися до читання. Найбільше постраждали від вологи рукописні матеріали.

З ініціативи ректора Львівського державного інституту фізичної культури М. С. Герцика у жовтні 2003 р. знахідку передано до Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка. Після реставраційних робіт реставратора першої категорії Центрального державного історичного архіву України у Львові Д. М. Шевчук у березні 2004 р. за сприяння директора НБ ЛНУ ім. І. Франка Б. З. Якимовича документи передано до НБ ЛНУ ім. І. Франка у відділ рідкісних рукописних та стародрукованих книг ім. Ф. П. Максименка (вул. Драгоманова, 17). 11 жовтня 2004 р. працівники цього відділу відкрили виставку під назвою «Діяльність ОУН-УПА у Яворівському районі (на основі знахідок біля с. Розгірче)». У підготовці виставки активну участь брали працівники відділу Н. П. Швець, Г. М. Демченко, Г. А. Можарова, Н. В. Кіт та Ю. П. Лисий.

Опис документів здійснили співробітники відділу рідкісних рукописних та стародрукованих книг ім. Ф. П. Максименка Н. В. Кіт (магістр історії) та Ю. П. Лисий (аспірант кафедри новітньої історії України ЛНУ ім. І. Франка). Вони систематизували матеріал у 197 справ, які ввійшли до двох описів 357-го фонду. До першого опису ввійшла 141 справа, до другого – 56.

Перший опис включає листівки та відозви УПА, програму ОУН¹, вказівки щодо правил складання загальних, пропагандистських та військових звітів УПА (документ датується вереснем 1950 р.)². Також є три повідомлення про ліквідацію зрадників українського народу за співпрацю з радянською владою. Перше повідомлення містить інформацію про те, що українські повстанці вбили 5 жовтня 1948 р. Марію Романівну Мацько, 5 грудня 1948 р. – Андрія Васильовича Тараса та 9 грудня – 1948 р. Григорія Григоровича Догарева за активну участь в організації у західних областях України сталінських колгоспів, зокрема на Яворівщині (документ датується 1 січня 1949 р.; підпис: «Місцевий Провід ОУН»)³. Друге повідомлення – про ліквідацію секретаря первинної ВЛКСМ райуповмінзагу Судово-Вишнянського р-ну Дрогобицької обл. Андрія Петровича Олійника за знущання над місцевим населенням⁴. І третє, найцікавіше, стосується правдивих обставин смерті капітана Рогатинського МГБ Аносова, якого вбили 23 березня 1947 р. у м. Рогатині Станиславівської обл.⁵.

У згаданому описі містяться карикатури на умови життя в радянській дійсності⁶, зокрема на «добре життя» в умовах сталінської диктатури, на так звані вибори в СРСР, на хлібопостачі тощо. Ще один цікавий документ, який зберігся в неповному обсязі – це газета, в котрій ідеться про козацтво у творах Тараса Шевченка (збереглися сторінки 5–16). На 16-ій сторінці газети надруковано «Заповіді підпільної газети» (6 заповідей)⁷.

Усі інші матеріали цього опису – це листівки та відозви, які умовно можна поділити на декілька груп. Перша група – це ті, що висвітлюють політичні події в СРСР та УРСР, зокрема заклики саботувати вибори до Верховної Ради СРСР, боротися за створення незалежної України та незалежних держав у Східній Європі. Ці листівки звернені до всіх верств населення⁸.

Наступну групу листівок становлять звернення до українських селян та робітників. Найхарактерніші з них: не вступати до колгоспів,

які організовує радянська влада; псувати колгоспне майно; саботувати роботу в колгоспах; зберігати хліб, не віддавати його державі, щоб не повторилися голодомори 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр. Ширилися заклики до повалення радянського ладу, який нічого не приніс українським селянам. УПА наголошувала на тому, що власниками землі є українські селяни. Крім того, піддавали критиці плани Четвертої п'ятирічки в сільському господарстві⁹. Окремі звернення спрямовували до організаторів колгоспів. УПА звинувачувала їх у вислужництві перед Сталіном та в діяннях, які йшли тільки на шкоду українському народові¹⁰. Що ж до робітників, то УПА повідомляла про тяжкі умови праці за сталінського режиму, про те, що повинен існувати гарантований 8-годинний робочий день, а не стахановщина. Лунав заклик підніматися робітникам на боротьбу за вільну Україну, «в якій не буде ні поміщиків, ні капіталістів, ні експлуататорів»¹¹.

Третя група – це листівки до командирів та бійців Червоної армії, де УПА, по-перше, переконувала їх не боротися проти українських повстанців, не тероризувати українського народу, не слухати наказів зверхників, ознайомлюватися з революційними ідеями та літературою повстанців, інформувати товаришів про революційну боротьбу українського народу, допомагати повстанцям зброєю, амуніцією та розвідкою. По-друге, УПА закликала червоноармійців боротися з НКВД, НКГБ, сталінськими агентами з партії, адміністрацією, долучатись до національно-визвольної боротьби українського народу проти більшовицьких окупантів¹². Крім того, збереглися листівки, що викривали злочинну діяльність МВД і МГБ. УПА застерігала населення України від зв'язків із провокативними організаціями, які створювали під прикриттям МВД та МГБ з метою виявити й заарештувати патріотично налаштованих українців. Також є застереження УПА, адресовані «істребительним» групам, МГБ і МВД, щоб ті не виступали проти українського визвольного руху та українського населення, а щоб приєднувалися до спільної боротьби проти комуністичної диктатури¹³.

¹ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. – Відділ рідкісних рукописних та стародрукованих книг ім. Ф. П. Максименка (Далі НБ ЛНУ РК). – Фонд. 357 (Архів ОУН-УПА). – Оп. 1. – Спр. 83, 87.

² Там само. – Спр. 91.

³ Там само. – Спр. 98.

⁴ Там само. – Спр. 100.

⁵ Там само. – Спр. 99.

⁶ Там само. – Спр. 104, 105, 106, 107, 114, 115.

⁷ Там само. – Спр. 139.

⁸ Там само. – Спр. 14, 15, 16, 18, 41, 45, 47, 49, 52, 53, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 71.

⁹ НБ ЛНУ РК. – Фонд. 357. (Архів ОУН-УПА). – Оп. 1. – Спр. 4, 8, 12, 34, 37, 40, 42, 46, 48, 70, 74, 80, 81, 82, 89, 90, 96, 97, 132, 134, 136, 137.

¹⁰ Там само. – Спр. 36, 72, 93.

¹¹ Там само. – Спр. 11, 33, 78, 138.

¹² Там само. – Спр. 1, 3, 7, 19, 28, 84.

¹³ Там само. – Спр. 86, 92, 95, 122, 125.

До четвертої групи листівок можна залучити звернення до молоді і Західної України, і східноукраїнських областей, до батьків і матерів, педагогів і загалом до української еліти¹⁴. У цих листівках основну увагу звертали на те, щоби не співати більшовицьких пісень, а поширювати революційні українські; українську молодь закликали не вживати спиртних напоїв, не відвідувати більшовицьких забав, не ходити до більшовицьких клубів, оскільки вони нічого спільного не мають з культурою та освітою, а навпаки – лише отруюють молоді душі та провадять тотальну русифікацію за допомогою пропаганди; саботувати роботу піонерських та комсомольських організацій; не їхати на роботу до Донбасу та інших територій; не працювати у ФЗО (фабрично-заводських об'єднаннях). УПА закликала молодь готуватися до боротьби проти окупантів, беручи за приклад героїв України. Також звертали увагу на святкування українських свят (рекомендували святкувати 23 травня як День Героїв). Цікавою є листівка, де звучав заклик до українських дівчат не зустрічатися з ворогами українського народу, а тим більше не виходити за них заміж¹⁵. УПА тривожила проблема масової русифікації українців та виховання памолоді. На цю тему видано листівки із закликами до батьків і матерів не давати своїм дітям горілки; не віддавати їх у ясла, дитсадки й піонерські організації, а виховувати в національному дусі на благо і славу України. УПА наполягала, щоб учителі не виховували дітей у комуністичних ідеалах, а прищеплювали їм любов до України. Також лунали заклики до української інтелігенції та робітників зі східних областей говорити в Україні тільки українською мовою.

Ще одна група листівок присвячена ОУН (до 20-ліття організації), УПА та окремим її діячам¹⁶. Є листівка, в якій УПА закликала населення України збирати викривальні матеріали про ворогів українського народу¹⁷. Також є звернення до жителів міст про спільну боротьбу в лавах УПА проти сталінських окупантів¹⁸. Окрім того, не завжди чітко можна встановити, про що йдеться в деяких листівках, котрі збереглися фрагментарно¹⁹.

Другий опис містить переважно рукописні, рідше друковані матеріали. Ці документи збереглися значно гірше, ніж матеріали

першого опису. Приміром, частину з них узагалі важко відчитати. Матеріали другого опису – це некрологи²⁰ та біографії²¹ окремих людей. Наприклад, повідомлення про загибель 4 листопада 1948 р. крайового провідника ОУН Львівського краю і командира воєнної округи УПА «Буг» Зеновія Тершаковця – «Федора»²², а також повідомлення про загибель керівника СБ ОУН при Проводі ОУН на українських землях Ярослава Дякона – «Дмитра»²³.

Наявні протоколи вивозу українського населення сіл Яворівського р-ну до Сибіру²⁴; списки сільського населення²⁵; списки вчителів Яворівського р-ну з короткими відомостями про них: рік народження, національність, партійність, професія²⁶; списки працівників канцелярії²⁷.

У цьому описі містяться перестороги і звернення до працівників партійних та каральних органів радянської влади²⁸ та до колаборантів²⁹, у яких є заклик не боротися з українськими повстанцями та не діяти на шкоду українському народові.

Окрему групу документів становлять різноманітні звіти: про антибільшовицьку діяльність ОУН та УПА, про основні події, які відбулись у селах Яворівського р-ну, про організацію колгоспу в с. Черчик, про виселення українських родин до Сибіру, про правління колгоспу в с. Рогізне Яворівського р-ну³⁰.

Усі інші матеріали опису – це різні повідомлення³¹, донесення³², щоденники³³, покази³⁴, методички та програми вишколу членів ОУН³⁵ (зазначалося, що члени підпілля повинні знати і розуміти значення

²⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 1, 3.

²¹ Там само. – Спр. 14, 16, 20, 21, 23, 26, 37, 40, 42, 51, 52, 53, 54, 55, 56.

²² НБ ЛНУ РК. – Фонд. 357. (Архів ОУН-УПА). – Оп. 2. – Спр. 1; Це повідомлення опублікував 2005 р. науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху В. Мороз. Про це див.: Мороз В. Повідомлення про смерть Зеновія Тершаковця // Український визвольний рух. – Львів, 2005. – Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ ст. – С. 28–34.

²³ Там само. – Спр. 3.

²⁴ Там само. – Спр. 9, 10, 17, 18, 19, 32, 44, 46.

²⁵ Там само. – Спр. 22, 24, 38, 45.

²⁶ Там само. – Спр. 8.

²⁷ Там само. – Спр. 49.

²⁸ Там само. – Спр. 2, 4.

²⁹ Там само. – Спр. 6.

³⁰ Там само. – Спр. 7, 11, 27, 29, 30, 31.

³¹ Там само. – Спр. 41, 43.

³² Там само. – Спр. 48, 50.

³³ Там само. – Спр. 28, 39.

³⁴ Там само. – Спр. 33, 34.

³⁵ Там само. – Спр. 5, 12, 13.

¹⁴ Там само. – Спр. 2, 6, 10, 20, 21, 22, 26, 29, 30, 35, 38, 39, 43, 47, 73, 113, 120, 135.

¹⁵ НБ ЛНУ РК. – Фонд. 357. (Архів ОУН-УПА). – Оп. 1. – Спр. 27.

¹⁶ Там само. – Спр. 50, 54, 56, 57, 59, 65, 67.

¹⁷ Там само. – Спр. 94.

¹⁸ Там само. – Спр. 23.

¹⁹ Там само. – Спр. 51, 68, 87, 123, 128, 129, 130, 140, 141.

символіки ОУН: прапора, гімну; національної символіки: герба, гімну), розписки³⁶, а також перелік книжок, які видали повстанці³⁷.

Віднайдення цих документів ОУН та УПА дасть можливість краще вивчити історію українського визвольного руху 40-х та початку 50-х рр. ХХ ст. не тільки на Яворівщині, але й загалом у західних областях України.

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920–1939 РР.

Василь ДЕРЕВІНСЬКИЙ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІДЕЙНИХ ЗАСАД ОУН 1920–1930-Х РР.

Початок ХХ ст. породив серед українців безліч мрій, планів, починань, а поразка української визвольної боротьби 1917–1920-х рр. спричинила зневіру та апатію. Через кризу віри в перемогу поширилась ідея безперспективності подальшої визвольної боротьби, оскільки сили держав, що захопили українські землі, набагато перевищували український військовий потенціал, крім того, міжнародні обставини були не на користь українського визвольного руху.

За такої ситуації провідні українські діячі, які не полишили ідеї боротися за незалежність України, розпочали аналіз причин поразки та розробку концепцій боротьби в нових умовах. Першими, хто почав творити нові українські визвольні структури, були старшини і воєводи української армії. Вони в час загального занепаду зорганізувалися та стали нарощувати сили. Зокрема, вже у липні 1920 р. у Празі створюється Українська військова організація (УВО) на чолі з колишнім командиром Січових Стрільців полковником Є. Коновальцем. На установчому засіданні УВО полковник Є. Коновалець «звернув увагу на конечність реалістичного розгляду ситуації, яка вимагає, щоб не лиш брати до уваги можливість, але приготуватись до зтяжнього періоду на українських землях під польською і московською окупаціями»¹.

Мережа УВО швидко поширилась на українських землях, особливо тих, що перебували під контролем Польщі. З розгортанням спротиву ворожій окупації викристалізовувались ідеологічні засади УВО, а це передбачало усвідомлення того, за що потрібно боротися. Створення такого виразного ідеологічно-політичного обличчя було для УВО, як для будь-якого іншого осередку революційного руху опору, доконечним, щоби змогти підняти маси до боротьби.

На формування ідеології УВО, а згодом її спадкоємиці – Організації Українських Націоналістів (ОУН) – та на створення нової концепції визволення в нових умовах великий вплив справили теоретичні розробки відомого громадського діяча Д. Донцова. Творчість Д. Донцова торкалася тогочасних нагальних проблем існування

³⁶ Там само. – Спр. 36.

³⁷ Там само. – Спр. 15.

¹ Мірчук П. Є. Коновалець. Лідер українського визвольного руху. – К., 2001. – С. 47.

української нації з її поразкою, депресією та пошуком шляху до відродження. Його міркування знайшли схвалення й підтримку серед молоді, захоплення його поглядами було масовим. Дослідник постаті Д. Донцова М. Сосновський вказує на поділ історії українського націоналізму на два етапи: «Початковий етап українського націоналізму, пов'язаний з постаттю Миколи Міхновського, та другий етап, після Першої світової війни, – із постаттю Дмитра Донцова»². Тому розроблювані й проповідувані Д. Донцовим ідеї націоналізму стали основою ідеології УВО та інших українських організацій, що згодом об'єдналися в ОУН. Водночас потрібно зауважити, що не весь ідейний арсенал Д. Донцова знайшов відображення в ідеології ОУН.

Д. Донцов вважав дієвими для розвитку тогочасного українського визвольного руху лише ідеї українського націоналізму. За допомогою них він «прагнув вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинутти, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація»³. Тому набутком українського суспільства мав стати націоналізм як своєрідний засіб мобілізації нації.

З цих причин Д. Донцов почав розробляти ідеологію українського націоналізму на новому етапі існування нації. Своє осмислення націоналізму він ґрунтував на ідеях його попередніх теоретиків, зокрема на визвольних ідеях Т. Шевченка, М. Міхновського. Ці особистості безпосередньо спричинилися до політичного відродження української нації. Т. Шевченко в поетичній формі висловив ідею необхідності визволити Україну. Розвиваючи її, М. Міхновський розробив політичні засади українського націоналізму. Д. Донцов, узявши гасло Т. Шевченка «В своїй хаті своя правда й сила, й воля» і М. Міхновського «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі», «Україна для українців» тощо, розвинув ідеологію українського націоналізму на рівні його філософського осмислення.

Поширення ідей націоналізму в 1920-х рр. багато дослідників пов'язують з подіями, що мали місце в перші два десятиліття ХХ ст., особливо з подіями Української революції 1917–1920-х рр. Зокрема, в Енциклопедії українознавства так означено причини його появи: «Виникнення націоналізму було реакцією в українській духовності на події після Першої світової війни та визвольних змагань. Український націоналізм виник у 1920-х рр., спершу як духовний фермент молодого

покоління, як протест на упадок державності та шукання нових доріг у повоєнній дійсності»⁴. Тобто націоналізм став для нового покоління українців рятівною ідеологією-дороговказом, що мала допомогти здобути незалежність. Це покоління погоджувалося з думкою М. Міхновського, що причиною поневоленого становища нації є «брак націоналізму» (тобто національної свідомості, самоповаги, власної гідності, гордості тощо) в українському суспільстві⁵.

До популярності націоналізму серед молоді спричинилася також боротьба з виявами комунізму в українському середовищі. Націоналізм був антитезою комунізму, чим і приваблював молоде покоління, яке прагнуло боротися з цим політичним рухом, який поневолив значну частину України.

На утвердження націоналізму в Україні значний вплив мали світові події. Це криза демократично-парламентського устрою, неоформленість міжнародного арбітра – Ліги Націй, загальна економічна депресія, загроза з боку мілітаризованих Радянського Союзу та Німеччини, поширення й зміцнення авторитаризму і тоталітаризму тощо. Усе це вело до розгубленості, непевності щодо майбутнього, неминучого початку чергової світової війни. Відтак існувала загальна тенденція до захисту власних національних інтересів, навіть коштом інших народів.

Характеризуючи тодішню ситуацію, І. Берлін уже в наш час робить висновок: «Проте нема, гадаю, перебільшення в думці, що кожен політичний рух (принаймні поза західним світом), що не пристав до спілки з національними почуттями, був приречений на невдачу»⁶.

Український націоналізм як ідеологія і рух 1920-х рр. викристалізувався і діяв переважно в Західній Україні, але у своїх цілях він не обмежувався окремими українськими територіями, а вбирав у себе загальноукраїнські інтереси. Крім того, він не зосереджувався на якомусь одному класі суспільства, а прагнув охопити його цілком. Зокрема, Д. Донцов у книжці «Підстави нашої політики» зазначав, що здобути перемогу можна лише шляхом національної єдності, спільного національного почуття. «Націоналізм, – як писав Д. Донцов, – це бунт проти особистого й гуртового егоїзму. Бунт проти ідеології, яка ставить інтереси класи над нацією, національні меншини над автохтонами, інтереси робітничих синдикатів, об'єднуючих два чи три мільйони, над інтересами сорока чи п'ятдесяти мільйонної нації, навіть над

⁴ Енциклопедія українознавства: У 8 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж–Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1723.

⁵ Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 159.

⁶ Берлін І. Націоналізм // Зустрічі – 1991. – № 2. – С. 63.

² Сосновський М. Микола Міхновський і Дмитро Донцов – речники двох концепцій українського націоналізму // Зустріч. – 1991. – № 2. – С. 122–123.

³ Квіт С. Дмитро Донцов. – К., 2000. – С. 142–143.

інтересами держави. Націоналізм – це бунт проти ідеології затомізування, розпорошення суспільності; бунт в ім'я старих і вічних правд – праці, дисципліни, права, культу предків, власної крові і власної землі та її традицій, церкви, бунт в ім'я засади організації проти засади дезорганізації [...] як такий націоналістичний рух річ природна, має багато спільних рис в Фінляндії і в Україні, в Бельгії і в Італії, в Мадярщині й у Німеччині, в Іспанії, у Франції і в Австрії [...] Але це не рух інтернаціоналістичний. Навпаки, – його метою є скріплення нації проти всяких інтернаціональних галапасницьких ідей [...] які хочуть знищити і суверенність націй, і ідею патріотизму»⁷.

Термін «націоналізм» запроваджений у політичний ужиток у ХІХ ст., однак як явище він нерозривно пов'язаний з самим існуванням народів. У різні періоди націоналізм різних народів висував найактуальніші для свого часу гасла (наприклад – оборони віри, демократії, династії тощо), через те різні епохи історичної дії націоналізму носять назви тогочасного ідеологічного гасла, під яким ішла боротьба за фактичні інтереси народів. Тож ідеолог українського націоналізму С. Ленкавський вказував, що «націоналізм – це вольове направлення політичних бажань народу по лінії його практичних життєвих інтересів»⁸.

Одним з основних завдань націоналізму, зокрема українського, є, як твердив Ю. Вассиян, підготовка та здійснення програми українського національного визволення й утворення власної національної держави⁹. Український націоналізм багато хто з дослідників називає «інтегральним», хоча це, мабуть, не цілком правильно. У працях теоретиків українського націоналізму, зокрема Ю. Вассияна, трапляється таке формулювання, але у значенні руху, що охоплює своїм впливом усю націю. «Націоналізм є, власне, шляхом, – пише Ю. Вассиян, – побороення в собі духу партійності, класовості, становості. Головним предметом його прямування, є зсуцільнювання різного при помочі доповнення й синтезу, а не спрощення його шляхом виключення і негачії. З огляду на це можна б назвати його інтегральним націоналізмом»¹⁰. У цьому значенні він не проповідує звеличення своєї та применшення іншої нації, він не робить із нації «ідола», якому потрібно вклонятися, він не є «бунтом проти розуму» тощо.

⁷ Донцов Д. Доба «релігійних війн» // Донцов Д. Клич доби: Твори. – Лондон, 1968. – С. 32.

⁸ Ленкавський С. Український націоналізм. Твори / За ред. Сича О. – Івано-Франківськ, 2002. – Т. 1. – С. 103.

⁹ Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму // Вассиян Ю. Твори. Суспільно-філософські нариси. – Торонто, 1972. – Т. 1. – С. 121.

¹⁰ Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Вассиян Ю. Твори. Суспільно-філософські нариси. – Торонто, 1972. – Т. 1. – С. 121.

Відомий американський дослідник Д. Армстронг, прирівнюючи український націоналізм до інтегрального націоналізму, визначає його характерні особливості, які виходять за межі загальноприйнятої класифікації. Він пише, що рух, відомий в американській науці як «інтегральний націоналізм», постав у Західній Європі і набагато раніше, ніж комунізм (наприкінці ХІХ ст.), набув реального політичного значення. Цей термін запровадив у вжиток француз Шарль Моррас – один із прихильників крайнього націоналізму. Інтегральний націоналізм не здобув великої підтримки ні у Франції, ні в інших країнах Західної Європи, але його різновиди стали панівною силою «незадоволених» країн Центральної та Південної Європи у 1920-х рр. Він був елементом, який підготував ідеологічну платформу для фашизму Муссоліні і для німецького нацизму. Його вплив також був відчутний в ідеології крайніх націоналістичних партій Польщі, Угорщини, Румунії та Югославії. З цієї причини інтегральний націоналізм, за визначенням Д. Армстронга, радше є рухом окремих націй, ніж універсальною ідеологією, і його прихильники відкидають систематичні раціональні програми, тому важливо точно визначити його природу.

«Проте, – на думку Д. Армстронга, – впадають в око такі спільні риси: 1. Віра у націю як найвищу цінність, якій повинні підпорядковуватися всі інші. 2. Дотримання містичної ідеї солідарності всіх індивідів, які складають націю, а це, зазвичай, полягає у припущенні, що біологічні риси і незворотні наслідки історичного розвитку згуртували їх в одне органічне ціле. 3. Підпорядкування раціональної аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям. 4. Вираження “національної волі” через сильного лідера і групу націоналістичних ентузіастів, зорганізованих в одну партію. 5. Прославлення чину, війни і насильства як вищого вияву біологічної життєздатності нації»¹¹.

Д. Армстронг відзначав ідеї, що вирізняли український націоналізм серед загальної картини інтегрального націоналізму: «1. Ставка на силу в ідеології чітко виражалась у запереченні можливості підтримувати відкриту опозицію до панівної групи та у пропаганді тероризму. 2. Через те що держави, яку можна було б вважати опорою “національної ідеї”, не існувало, доконечно було дотримуватись абсолютної “чистоти” національної мови і культури. 3. Відсутність традицій держави, яка б через свої інституції та легальні структури підтримувала національні прагнення, а також опозиція до існуючих держав, провадили до культу “нелегальності” як такої. 4. У тісному

¹¹ Armstrong J. *Ukrainian nationalism 1939 – 1945*. – New York, 1955. – P. 119–120.

зв'язку з двома попередніми пунктами питомий ірраціоналізм ідеології виражався надзвичайно романтично, але це незіпсованим українцям здавалося більш щирим, ніж цинічне відкидання здорового глузду німцями й італійцями. 5. Невдача намагань старшого покоління, його тенденція до компромісу з польськими «окупантами» посилювали природну схильність інтегрального націоналізму покладатися на молодь і відкидати поміркованість старших»¹².

Науково некоректним вважає Г. Касьянов об'єднувати різні націоналізми з різними особливостями «під однією парасолькою». Використовувати щодо українського націоналізму поняття на кшталт «фашизм», «нацизм» та «інтегральний націоналізм», притаманні для Італії, Німеччини та Франції, недопустимо, бо вони не відображатимуть суті явища¹³.

Самобутність українського націоналізму й ідеології ОУН виявляється в сприянні розвитку активної, свідомої та всебічно розвиненої особистості – основи національної спільноти, сповідуванні християнських принципів, обстоюванні світового політичного устрою, заснованого на національних засадах. Тож слушним є твердження, що ідеологія ОУН не підпадає під визначення інтегрального націоналізму.

Досить часто в працях дослідників націоналізму можна знайти слова про крайній радикалізм, антидемократизм, антигуманізм, антисемітизм тощо українського націоналізму. Проте вони недостатньо аргументовані й не підкріплені його належним вивченням. За допомогою подібних штампів не можна витворити об'єктивної картини такого явища як український націоналізм, навпаки – відбувається його викривлення. Крім того, характеризуючи український націоналізм 1920-х чи 1930–1940-х рр., потрібно дивитися крізь призму тодішніх світових подій, а не з позиції сьгоднішніх реалій.

Ідеологія українського націоналізму і сам націоналістичний рух були безпосередньо детерміновані тогочасними подіями. До того ж, український націоналізм формувався в межовій добі, коли європейській нації було відмовлено в праві на існування, коли вона була розділена між кількома сусідніми державами та «забута» демократичним світом. Потрібно зважити й на те, що в світі посилювалися тоталітарні ідеології, загарбницькі плани й тривала підготовка до чергової світової війни.

Тож під впливом загальносвітового передчуття нових випробувань, краху демократичних і ліберальних ідей актуа-

лізувалась ідея мобілізації поневоленої й розділеної української нації до реваншу. І саме Д. Донцов, увібравши цю атмосферу, витворив нову революційну ідеологію, що відкидала заперечення права українців мати власну національну державу і вказувала шлях до її здобуття. Це була ідеологія чинного націоналізму, заснована на вірі, волі до перемоги, ірраціоналізмі, плеканні національної свідомості, волонтаризмі та традиціоналізмі.

Зазначені ідеї стали ідеологемами УВО та інших впливових українських націоналістичних організацій, зокрема Союзу української націоналістичної молоді, Групи української націоналістичної молоді, Організації вищих класів українських гімназій та інших. В основу своєї діяльності поклала ідеологію українського націоналізму і створена 1929 р. шляхом об'єднання різноманітних українських націоналістичних організацій Організація Українських Націоналістів.

Стратегічною метою ОУН було визначено вибороти Українську Самостійну Соборну Державу (УССД), «не признаючи усіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського національно-державного розірвання створили та закріпили, одночасно виступаючи проти, – всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться». Одночасно ОУН заявила, що вестиме соборницьку політику щодо створення Української держави, «змагаючись до опанування української національної дійсності на всіх українських землях»¹⁴.

Щоб здобути незалежність України, Організація розгорнула боротьбу проти ворогів самовизначення українського народу всіма можливими засобами. Сюди входило: проведення мітингів, маніфестацій, святкування визначних дат національної історії, виступи у пресі, а також здійснення політичного терору через убивства, силовий тиск на антиукраїнських діячів та експропріаційні акти. У цій критичній ситуації такі дії ОУН були вимушеними, оскільки українці zostались полишені на власні сили, «забуті цивілізованим світом», віддані на знищення. Отож європейській нації для того, щоб домогтися права на виживання, довелося змусити інших поважати її саму та її право. Але треба мати на увазі, що ця боротьба ОУН мала і певні межі. Як пише автор ґрунтовної монографії про Д. Донцова С. Квіт, «метою боротьби є не помста, а створення іншої ситуації. Без органічного відчуття справедливості революційна практика ОУН не мала б жодного успіху [...] Проблема полягала в ставленні до подій. Якщо поляки, мадяри, німці, росіяни, кожен у свій

¹² Armstrong J. *Ukrainian nationalism 1939 – 1945*. – New York, 1955. – P. 120–121.

¹³ Касьянов Г. *Теорія нації та націоналізму*. – К., 1999. – С. 326.

¹⁴ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби (1929–55 рр.): 36. док. – б/м., 1955. – С. 15.

час, трактували сприятливу для себе ситуацію на окупованих українських землях як мирну, то націоналісти ніколи не припиняли бойових дій – вони перебували у стані війни за власну державу, за майбутнє свого народу»¹⁵. Тобто заснована на християнській доктрині діяльність ОУН спрямовувалася на здобуття незалежності України. Як організація поневоленого народу, ОУН була змушена діяти саме такими методами в боротьбі за виживання нації як спільноти.

Розуміння тодішнього становища виявляє дослідник теорії нації та націоналізму В. Лісовий, вказуючи, що «націоналізм Донцова виправданий з огляду на тогочасну ситуацію, в якій посилення на справедливість і міжнародний порядок були хіба, що виявом наївності»¹⁶. Виражаючи тогочасні потреби, український націоналізм як ідеологія і рух здобув собі численних прихильників, особливо серед молоді. Тому «націоналізм, – пише І. Лисяк-Рудницький, – як політичний рух упродовж 1929–39 рр., від створення ОУН до початку Другої світової війни, виріс на найбільш динамічну політичну силу»¹⁷. Це ж стверджує Д. Армстронг, вказуючи, що протягом 1920-х рр. Українська військова організація та Союз української націоналістичної молоді (організації, що створили ОУН) поступово завоювали майже всі політично активні верстви Західної України, крім прихильників поміркованих ліберальних партій¹⁸.

Щоби здобути в цих важких обставинах існування української нації масову підтримку спільноти, Д. Донцов найперше здійснив оцінку причин поразки української революції та піддав ревізії тодішні суспільно-політичні пріоритети. Він заявив, що причиною поразки української революції 1917–1920 рр. стала відсутність у тодішніх лідерів України розуміння власної національної ідеї, брак національної державної ідеології. Ось чому в ці буремні роки формування нашої державності український загальний був дезорганізований та ідейно роз'єднаний, без бачення спільної національної перспективи. Не домінувала серед українських мас Франкова теза, що «все, що йде поза рамки нації, – це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді прикрити свої змагання за панування однієї нації над іншою, або хворобливий сентименталізм фантастів, які раді широкими вселенськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде

пора консолідування вільних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але це може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історичних споминів»¹⁹.

Відтак, в основу ідеології українського націоналізму й самого націоналістичного світогляду було покладено ідею служіння нації, реалізації українських національних інтересів – передусім здобути незалежність України. «Українська нація, – як вказувалося в постанові першого Великого збору ОУН, – це вихідне положення кожної чинності та метове назначення кожного прямування українського націоналізму. Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є фактом природного порядку і на ньому основане ціле розуміння істоти нації». Отже, стверджувалося, що «український націоналізм є духовний і політичний рух нації, що зродився з внутрішньої природи Української Нації»²⁰ під час її боротьби за самовизначення і державне буття.

Нація була взята за основу націоналістичної ідеології через факт існування її як найвищого типу розвитку людської спільноти, що найповніше виявився у ХХ ст.²¹. Саме це століття стало часом націй, коли національний фактор став відігравати важливу роль, об'єднавши різні групи одного етносу в спільній праці задля примноження сили і величі національної спільноти і держави.

Для націоналізму взагалі і для українського зокрема незмінною константою є прагнення до вільного національного самовираження у певній політичній організації – незалежній державі. Тому вже в постанові першого Великого збору ОУН проголошувалося створення суверенної держави як необхідної умови для рівноправної участі української нації у світовому співтоваристві. Без такого політичного організму нація приречена не творити історію, а тільки менш чи більш активно її переживати²².

Щоб досягти поставленої мети, згідно з постулатами українського націоналізму, нація повинна мати сформовану національну свідомість, національну волю та національну ідею. Важливість цих компонентів у бутті нації підкреслюють дослідники теорії нації, зокрема О. Бочковський, який зазначає: «Свідомість є істотною й головною ознакою нації. Завдяки їй етнічна сировина викристалізовується в

¹⁵ Квіт С. Дмитро Донцов. – К., 2000. – С. 212.

¹⁶ Лісовий В. Поняття ідеології: ідеологія націоналізму – світоглядні й ідейні засади українського націоналізму. – К., 1997. – С. 17.

¹⁷ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Нариси історії нової України. – Львів, 1991. – С. 101.

¹⁸ Armstrong J. Ukrainian nationalism 1939 – 1945. – New York, 1955. – P. 120–121.

¹⁹ Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 150.

²⁰ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби (1929–55 рр.): Зб. док. – б/м., 1955. – С. 3.

²¹ Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Вассиян Ю. Твори. Суспільно-філософські нариси. – Торонто, 1972. – Т. 1. – С. 123.

²² Ребет Л. Теорія нації. – Львів, 1997. – С. 73.

модерний національний колектив. Чим ширше й глибше поширена ця свідомість, тим краще є скристалізованим національний колектив, тим більше той або інший нарід наближається до поняття сучасної нації»²³. Національна (іраціональна) воля, на думку В. Старосольського, є основою нації. Лише суб'єктивний чинник – воля бути нацією, усвідомлювати себе окремою нацією – є свідченням її існування і національної належності²⁴. Подібне значення відіграє й ідея, що, на думку того ж В. Старосольського, відрізняє націю від етносу, адже останній ґрунтується на кровній спорідненості²⁵. Ідея, або колективний ідеал, згідно з Д. Донцовим, є «передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролі поміж іншими народами; погляди, які є загальним добром нації, яким вона живе, і з утратою яких вона гине»²⁶.

Тому в ідеології українського націоналізму того часу з-поміж основних пріоритетів було виокремлено такі: плекати волю до перемоги, віру у власні сили, будити національну свідомість українців та через іраціональні ідеї, бо «ідея, що стала буттям, і буття, що породило ідею, це два основні полюси явища нації»²⁷, наближати час визволення України.

Щоб зорганізувати українську національну волю до наступу, зміцнити свідомість нації на основі власного національного бачення минулого, сьогодення і майбуття, потрібно було, на думку ідеологів націоналізму, витворити національну еліту (провід нації). За Донцовим – це люди, здатні вирішувати передусім три справи: формувати інтереси нації, їх обстоювати та організовувати цілу націю під гаслами цих інтересів. Тобто це мала бути ініціативна меншість, що виступала б «двигуном» нації на шляху до її незалежності. Тоді цю роль на себе перебрала ОУН як найбільш активна і численна визвольна структура.

Розробляючи питання національної еліти, ідеологи українського націоналізму не оминули увагою ролі особистості в націоналістичному русі і в бутті нації. Наголошуючи, що нація стоїть над особою і що особистість може виявитись у стосунку до національної спільноти й у спільноті, діячі ОУН виступали за примат індивідуального почину, виступали за всебічний, гармонійний розвиток особистості, не обмежений певними суспільними стандартами, що уможливило б національній спільноті мати стабільний політичний та соціально-економічний розвій.

Тодішня націоналістична ідеологія по-своєму інтерпретувала поняття етичності та неетичності. Етичним ставало все, що сприяло виживанню нації і створенню Української держави, а неетичним – усе, що тому перешкоджало. Це твердження було сформульовано у фатальний для України час. Даючи характеристику цьому постулатові Д. Донцова, С. Квіт стверджує: «Ми не можемо відмовити йому в рації з огляду хоча б на пізніший голодомор. Втрати, які несе народ не на полі бою, не за власну свободу і державу, є марними»²⁸.

Витворення цілісної націоналістичної ідеології, що, по-перше, мала чітко окреслену мету, по-друге, вбирала в себе тодішнє прагнення українського народу жити незалежним життям, по-третє, зверталася до народу зрозумілою мовою і, по-четверте, була тією системою поглядів, якої потребував тодішній «межовий» період, вплинуло на формування в Західній Україні атмосфери очікуваного реваншу, національного пробудження та готовності до майбутніх світових подій.

Під час розробки основних засад українського націоналізму значну увагу приділяли віднайденню шляхів і принципів реалізації його стратегічної мети – здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Оскільки українська нація була поневолена і розділена різними державами, умовою її визволення стало збалансоване використання трьох чинників. Це – активізація і зміцнення власних сил українського народу, налагодження союзницьких відносин з іншими народами і країнами, а також використання принагідної міжнародної ситуації.

З-поміж них найвагомішим було визнано перший чинник, якому надавалося особливого значення. «Під власними силами, – як стверджував ідеолог націоналістичного руху О. Дяків, – ми розуміємо національно високосвідомий і політично високівироблений, готовий до найбільших жертв народ», який здатний боротися за свою незалежність, адже «тільки той народ здобував визволення, який за нього боровся»²⁹.

Про важливість організації власних сил українського народу твердив ще на початку 1900-х років М. Міхновський, вказуючи, що «народ має право жити тільки тоді, коли він має силу жити». Надалі цю ідею обстоювали його послідовники, які розробляли концептуальні засади українського націоналізму. Так, на першочерговій потребі розбудовувати організовані сили українського народу наголошували Д. Донцов, Д. Мирон, М. Сціборський та інші³⁰.

²³ Бочковський О. Вступ до націоналізму. – Мюнхен, 1991–1992. – С. 164.

²⁴ Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. – Подєбради, 1932. – С. 217.

²⁵ Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк, 1966. – С. 87.

²⁶ Донцов Д. Сучасне положення нації і наші завдання (Реферат, виголошений на Другому всеукраїнському з'їзді в липні 1913 р. у Львові). – Львів, 1913. – С. 80.

²⁷ Ребет Л. Теорія нації. – Львів, 1997. – С. 172.

²⁸ Квіт С. Дмитро Донцов. – К., 2000. – С. 144.

²⁹ Дяків О. (Горновий). Чому ми в нашій боротьбі ставимо на власні сили // Дяків О. Ідея і чин: Зб. творів. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – С. 89–90.

³⁰ Донцов Д. Націоналізм. – Лондон–Торонто, б/р. – С. 297; Сціборський М. Націократія. – Париж, 1935. – С. 53; Мирон Д. (Максим Орлик). Ідея і чин України. – б/м, 1941. – С. 121.

Теоретики українського націоналізму зазначали, що українське питання, яке постало на початку ХХ ст., було ще в 1920–1930-х рр. мало знаним у світі, а тому небагато хто брав до уваги український фактор у різноманітних міжнародних розрахунках. Щоби звернути на нього увагу суб'єктів світової політики, потрібно було, на їхню думку, творити українську організовану визвольну силу.

Власне, без віри у свої сили, без їх організації та зміцнення, без ведення рішучої боротьби за визволення своєї країни, жоден народ у світі не здобув свободи. Як твердив на початку 1920-х рр. відновник польської державності Й. Пілсудський, «щоб не було більше жертв, треба щоб їх було ще трохи. Жертви доцільні, є konieczністю боротьби й умовою перемоги. Кожне наше покоління своєю кров'ю мусить пригадати, що Польща живе й що ніколи не погодиться з ярмом. Хоч би найглибше, хоч би повстанським блефом без виглядів на успіх, але мусимо пригадати Європі, що ми є».

Водночас, українські націоналісти, зокрема діячі ОУН, розуміли, що держава таких розмірів і такого значення, як Україна, може постати лише в особливих міжнародних обставинах. З огляду на це, ОУН також брала до уваги два інші чинники: прихильне ставлення зовнішніх сил та сприятливу міжнародну ситуацію. Ці два чинники вважали допоміжними, однак важливими в боротьбі поневоленого народу за незалежність. Адаже умови союзницьких зобов'язань, самі союзники та ефективність використання сприятливої ситуації залежать від сили певного народу.

Тодішній лідер українського національно-визвольного руху С. Бандера у післявоєнний період зауважував: «Ці чинники змінні, нестійкі і вони можуть відігравати тільки допоміжну, переходову, а не вирішальну роль [...] Надання стороннім силам і кон'юктурі вирішального значення в справі визволення приводить до її заламання [...] гальмує розвиток і мобілізацію власних визвольницьких сил народу і притуплює дух боротьби. Зовнішні чинники керуються своїми власними цілями та інтересами, а нашу справу, визвольні цілі і боротьбу України в практичному плані, розглядають під кутом власних інтересів, як об'єкт, більш-менш придатний у здійсненні власних планів»³¹.

Отже, ідеологія українського націоналізму як методологічна основа українського визвольного руху того періоду боротьби за державну незалежність України охоплювала цілий комплекс питань. Ідеологічні принципи ОУН ґрунтувалися на засадах революційного націоналізму; витворення вольових, гармонійно розвинених особистостей, що діють в інтересах нації; відновлення Української держави на власних етнічних землях тощо.

³¹ Бандера С. *Перспективи української революції*. – Дрогобич, 1998. – С. 18–19.

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Володимир КОВАЛЬЧУК

ОРГАНІЗАЦІЙНІ РЕФЕРЕНТУРИ ОУН(Б) І ЗАПІЛЛЯ УПА У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ (ВОЛИНЬ І ПОЛІССЯ, 1943–1944 РР.)

Прикметою сьогодення стає щораз більша увага значної кількості українських та зарубіжних дослідників до призабутих і раніше приховуваних сторінок історії Другої світової війни. Однією з історіографічних лакун є висвітлення в повстанських джерелах внутрішньої структури ОУН(Б). Поетапна характеристика складників підпільної мережі (референтур), на які у своїй діяльності спиралися коменданти (або провідники) у різних регіонах Волині та Полісся у воєнний період, дасть змогу наблизитися до відповіді на деякі проблемні запитання, котрі ставлять перед собою сучасні історики – про те, якою була цілісна картина прийняття рішень провідниками ОУН, про ступінь керованості місцевих ланок цієї організації¹, про взаємозв'язок та координацію між організаційним центром та регіональними відгалуженнями тощо.

Як показав аналіз періодизації зібраних в архівах повстанських джерел з Волині та Полісся часів Другої світової війни, більша їхня частина висвітлює період німецької окупації – 1943 – поч. 1944 рр. Саме на цьому часовому відтинку мережа ОУН(Б) на Волині та Поліссі еволюціонувала в «запілля», оскільки, з огляду на бойові дії, УПА потребувала постійного забезпечення ресурсами. Наявність в УПА запілля (у документах так називають території, вільні від ворожих військово-політичних груп), а також підтримка місцевого населення перекреслили плани радянської армійської контррозвідки та НКВД швидко розправитися з УПА під час просування радянських військ на Захід через територію України.

З усіх ланок запілля УПА на Волині та Поліссі, які існували на різних територіальних рівнях від округи до куца (політичні або суспільно-політичні², господарські³, організаційні або організаційно-

¹ Лисенко О. *Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн // Голос України*. – 2005. – 11 січня. – № 3. – С. 14.

² Ковальчук В. *Джерела з історії мережі ОУН(Б) і запілля УПА // Визвольний шлях*. – 2005. – № 7. – С. 106–124.

³ Ковальчук В. *Джерела з історії господарської мережі запілля УПА на Волині (1943–1944 рр.) // Визвольний шлях*. – 2004. – № 12. – С. 86–99.

мобілізаційні, жіночі, юнацькі референтури, зв'язок, СБ та УЧХ), організаційно-мобілізаційні референтури були одними з найважливіших, оскільки, як впливає навіть з самої їхньої назви, передусім займалися організацією призову людей до УПА. За документами можна встановити псевдоніми, а іноді і справжні імена працівників цих референтур, проаналізувати основні напрями їхньої діяльності, визначити ефективність їхньої роботи та місце серед інших референтур на різних територіальних рівнях.

В історіографії зазначеної проблематики ще не торкалися достатньо глибоко. Організаційні (організаційно-мобілізаційні референтури)⁴, не відзначаючи їхньої територіальної специфіки, вивчав Ю. Киричук⁵. І. Марчук спробував окреслити функції організаційної та військової референтур на Волині (до моменту їх об'єднання в організаційно-мобілізаційні влітку 1943 р.)⁶. В. Гриневич писав про зрив мобілізації до ЧА на Волині (а це була одна з прямих функцій організаційно-мобілізаційних референтів⁷)⁸. Кількох оргмобів з районів та Дубенського надрайону ОУН(б) згадували дослідник М. Рущкий⁹ і автор спогадів Йосип Павлюк¹⁰. Іван Фостій охарактеризував функції організаційних референтур, які існували за межами ПЗУЗ (Північно-Західних Українських Земель) – у Буковинській окрузі ОУН(б) – восени 1944 р.¹¹

Більша частина повстанських документів з діяльності організаційних (організаційно-мобілізаційних) референтур на

низових організаційних штаблях у ПЗУЗ (райони, надрайони) зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади (далі – ЦДАВО), Центральному державному архіві громадських об'єднань (далі – ЦДАГО), Державному архіві Рівненської області (далі – ДАРО). Архівна евристика показала, що у ЦДАВО такі поки що неопубліковані документи містяться у справі 52 фонду 3838 (оп. 1), у ЦДАГО – у справі 353 фонду 57 (оп. 4), а в ДАРО – у справах 34 і 60 фонду Р-30 (оп. 2). Разом з тим, низка документів, які свідчать про роботу організаційних (організаційно-мобілізаційних) референтур рівня округ ПЗУЗ у завершальний період німецької окупації, вже видані у джерельних збірках, упорядкованих працівниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Так, у новій серії Літопису УПА (том 2) видруковано ті з них, що зберігаються у справах 15, 33, 34 фонду Р-30 ДАРО¹². Залишається нерозв'язаною проблемою невеликий наклад такого роду збірників джерел. Можливо, через недостатнє ознайомлення з попередніми публікаціями документів, а може і з метою краще спопуляризувати вже видані документи, деякі дослідники вдруге «вводять до наукового обігу» окремі з них¹³.

Серед усіх виявлених документів про організаційні (організаційно-мобілізаційні) референтури переважають звіти й накази оргмобів¹⁴. Зрідка трапляються реєстри¹⁵, формуляри¹⁶ і взірці¹⁷. За територіальним походженням більшість звітів оргмобів – з ВО «Богун»¹⁸ і Рівненського надрайону ВО «Богун»¹⁹ (терени на південь від м. Рівного). Декілька таких звітів походить з різних районів Костопільського надрайону ВО «Заграва» (центральна і північна

⁴ За даними архівних джерел, на Волині і Поліссі до літа 1943 р. діяли організаційні та військової референтури. Відомо про чинність організаційних референтур і у 1945 р. У цих часових рамках існували організаційно-мобілізаційні референтури. У Галичині, як засвідчують джерела, референтури «організаційно-мобілізаційними» не називалися.

⁵ Ю. Киричук називає організаційно-мобілізаційний відділ «інтендантським відомством», якому «підлягали всі магазини зброї та зброярні». «Якщо відділ УПА опинявся на території іншої військової округи, його командування повинно було негайно сконтактуватися з оргмобом даного регіону». Див.: Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 25; Киричук Ю. Мобілізація населення західних областей України та ОУН-УПА // Військово-науковий вісник. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 47–59; Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в ЧА (січень 1944 – травень 1945 р.) // Вісник Львівського університету. – Львів, 2000. – Вип. 35/36. – С. 344–353. – (Серія історична).

⁶ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський «Клим Савур» // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 100.

⁷ Далі у тексті – «оргмоб», «військовик» або «шеф».

⁸ Гриневич В. Военные мобилизации в Украине в 1943-1944 годах: «Вы должны смывать своей кровью вину перед родиной и ее великим вождем товарищем Сталиным» // Зеркало недели. – 2005. – 3 сентября. – № 34. – С. 21.

⁹ Рущкий М. Голгофа. – Нетішин, 1994. – С. 47–48, 168.

¹⁰ Павлюк І. Життя прожити – не поле перейти. – Ровно, 1995 (інтернет-версія).

¹¹ Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни // Дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – С. 162.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 208–209, 430–432, 462–472.

¹³ Так, оригінал наказу № 1 організаційно-мобілізаційного референта ВО [«Богун»] «В. С. Тирси» про заходи у зв'язку з відступом німецьких військ від 24.11.1943 р., уперше опублікований у 2-му томі «Літопису УПА. Нової серії» в 1999 р. на с. 430–431, дослідник Володимир Сергійчук видав 2005 р. в збірнику джерел «Український Звиг: Волинь. 1939-1945» на с. 281, не покликаючись на попереднє видання.

¹⁴ Звіти: ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3–4; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 68–69, 89–93, 143–144; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 64, 70, 72, 73–74, 76, 77, 124–125. Накази: ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 6–10 зв.; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 158; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17, 36.

¹⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 10.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 432.

¹⁷ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 353. – Арк. 56.

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 462–472.

¹⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3–4, 6–10 зв.

частини Рівненської обл.) – «Скеля»²⁰, «Искра»²¹, «Беріг»²². Виявлені документи з історії організаційно-мобілізаційних референтур на ПЗУЗ датовані вереснем–груднем 1943 р. Переважна кількість документів з'явилась у листопаді 1943 р.²³

Слід зазначити, що подекуди організаційно-мобілізаційні референтури існували і 1944 р., однак про їхню діяльність можна довідатися лише з фрагментарних згадок у документах, які уклали коменданти або невідомі особи.

До наукового обігу введена і значна частина тих радянських документів, у яких побіжно згадуються окремі акції працівників організаційних (організаційно-мобілізаційних) референтур на ПЗУЗ: зрив призову до Червоної армії, переслідування людей, причетних до радянської мобілізації, тощо. Більшість із них опублікували упорядники 4-го тому «Літопису УПА. Нової серії»²⁴, а також дослідник Володимир Сергійчук²⁵.

Оргмоби тісно співпрацювали з УПА. Таких працівників часто називали «військовиками», оскільки вони насамперед займалися пошуком і постачанням у повстанську армію новобранців. Хто ці люди? Шляхом архівної евристики й аналізу публікацій виявлено згадки про більш ніж 35-х працівників організаційно-мобілізаційних референтур, а також зроблено «прив'язання» їх до місцевості.

РІВЕНЬ ПЗУЗ

З осені 1943 до 1944 р. організаційно-мобілізаційним референтом ПЗУЗ був Микола Якимчук – «Олег». Відомо, що він загинув у бою з НКВД при спробі вирватися з оточення²⁶.

Окружний рівень

У 1943 р. оргмобом Крем'янецької округи був «Понурий»²⁷. У серпні–вересні 1943 р. оргмобом ВО «Заграва» працював Трофимчук –

«Тарас»²⁸, а у ВО «Богун» таку саму посаду у вересні 1943 р. обіймав Лько Ткачук – «Олег»²⁹.

НАДРАЙОНОВИЙ РІВЕНЬ

Оргмобом у Рівненському надрайоні ВО «Богун» з вересня по жовтень 1943 р. був «Тигр»³⁰, у Костопільському надрайоні ВО «Заграва» станом на 17.11.1943 р. – «Степовий»³¹, а на 12.01.1944 р. – «Лягідний»³². На становищі оргмоба і заступника коменданта 19.05.1944 р. у надрайоні «Затока» ВО «Заграва» перебував «Улас»³³, 9.10.1943 р. заступником оргмоба у Рівненському надрайоні був «Гонта»³⁴, а шефом канцелярії тамтешньої організаційно-мобілізаційної референтури – «Низовий»³⁵. Радянські чинники у січні 1945 р. в Мізоцькому районі знищили «надрайоновий військового коменданта» Івана Миронюка – «Безсмертного»³⁶.

РАЙОНОВИЙ РІВЕНЬ

Вдалося виявити згадки про діяльність у ролі оргмобів 20.08.1943 р. в районі «Скеля» Костопільського надрайону «Залізняка»³⁷, у липні–вересні 1943 р. в Рафалівському районі – «Жбурля»³⁸, наприкінці липня 1943 р. у Здолбунівському районі – «Лугового»³⁹, 9.01.1944 р. в районі «Искра» – «Бурлія»⁴⁰, 31.11.1943 р. в тому самому районі – «Негуса»⁴¹, 6.11.1943 р. в районі «Беріг» Костопільського надрайону – «Гончара»⁴², 24.10–8.12.1943 р. в районі «Скеля» того самого надрайону – «Кривого»⁴³. Крім цього, 10.11.1943 р. «військовиком» Ковельського

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто. – 1999. – Т. 2. – С. 209; Марчук І. Командир УПА – «Північ» Дмитро Клячківський «Клим Савур» // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 104.

²⁹ Скорупський М. Туди, де бій за волю. – Київ, 1992. – С. 146.

³⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 25; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 5.

³¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17.

³² Там само. – Спр. 34. – Арк. 124–125.

³³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 40.

³⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 8.

³⁵ Там само. – Спр. 52. – Арк. 8.

³⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 33.

³⁷ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4–5.

³⁸ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 13–20, 22–25.

³⁹ Прив. архів Марчука І. Протокол допиту Ступака В. Е.

⁴⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 17.

⁴¹ Там само. – Спр. 34. – Арк. 70.

⁴² Там само. – Арк. 73.

⁴³ Там само. – Арк. 68–69, 76.

²⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 76, 77.

²¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 70.

²² Там само. – Арк. 73–74.

²³ Сергійчук В. Український Здви́г: Волинь. 1939–1945. – Київ, 2005. – С. 281; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто. – 1999. – Т. 2. – С. 462–472; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17, 70, 72–74, 76.

²⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 107, 111, 140–144, 214–217, 225–226, 230–235.

²⁵ Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 95.

²⁶ Марчук І. Командир УПА – «Північ» Дмитро Клячківський «Клим Савур» // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 101.

²⁷ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник П. – Нью-Йорк, 1995. – С. 147.

району ВО «Турів» був «Богун»⁴⁴, 1.11.–1.12.1943 р. «Кравченко» працював оргмобом району «Скеля»⁴⁵, 29.12.1943 р. аналогічну посаду обіймав у районі № 20 Рівненського надрайону Степан Шевчук – «Прометей»⁴⁶, 2.11.1943 р. там також працював «Шпачок»⁴⁷. Варто також відзначити і те, що весною 1944 р. оргмобом Здолбунівського району був «Туман»⁴⁸, а 20.12.1943 р. на схожій посаді в Острозькому районі перебував «Шугай»⁴⁹. Радянські чинники 26.07.1944 р. вбили «військового коменданта» невідомого району «Шулькіна»⁵⁰, а 22.11.1944 р. – «референта з оргпитань» невстановленого району «Романа»⁵¹.

КУЩОВИЙ РІВЕНЬ

Джерела засвідчують, що «військовиками» кущів працювали «Дидий» (кущ № 4, район «Іскра», 15.09.1943 р.)⁵², «Борисенко» (кущ № 5, район «Іскра», 15.09.1943 р.)⁵³, «Явор» (екзекутива куща № 6, район «Іскра», серпень 1943 р.)⁵⁴. За документами, 25.03.1944 р. «Камінь» був організаційним референтом куща № 6 району «Зоря»⁵⁵. Працівники НКВД в січні 1945 р. знищили в Межиріцькому районі підрайонного «військового коменданта» «Лугового»⁵⁶, у Людвипільському районі – «Гроба»⁵⁷, у Корецькому районі – Григорія Щербака⁵⁸, у невідомому районі – «Леваду»⁵⁹.

Радянські джерела повідомляють і про інших працівників організаційно-мобілізаційних референтур, щоправда, на невласливих для них посадах. Так, убитий у липні 1944 р. Гемелюк Георгій названий «секретарем орг.-моб. відділу»⁶⁰. У листопаді 1944 р. став жертвою радянських спецслужб «комендант з мобілізації резервів до УПА» «Поліщук»⁶¹.

При вивченні організаційно-мобілізаційних референтур дуже цінною є інформація, почерпнута з життєписів їхнього активу. Наразі склалася парадоксальна ситуація – найбільш вартісні біографічні матеріали таких (та й будь-яких інших) членів ОУН чи УПА, що затерігаються у ДА СБУ і його територіальних підрозділах, переважно недоступні для дослідників. Науковці, коментуючи цю ситуацію, зазвичай називають кілька причин. Головні з них: по-перше, ДА СБУ все ще не є самодостатнім науковим осередком, а тільки структурним підрозділом відомчої установи, по-друге, інформація про більшість членів ОУН і УПА закрита, тому що вони ще не реабілітовані.

Оскільки саме біографістика є ключем до розуміння історичних подій та явищ, недостатнє використання біографічної інформації про оргмобів приводить до «зависання» наукового простору в цій галузі. Як результат – ліквідація «білих плям» в історії ОУН та УПА відтермінується.

Біографічну та просопографічну інформацію про активістів організаційно-мобілізаційних референтур у документах ОУН(б) і запілля УПА, до яких існує безперешкодний доступ, віднайти важко, оскільки більшість із цих джерел мають сухий лаконічний стиль написання і містять переважно організаційний офіціоз. Документи, де б подавалися переліки організаційного активу, у загальнодоступних архівних фондах України майже не трапляються. Через це найбільш придатними для дослідження є такі різновиди документації ОУН(б) і запілля УПА зі ПЗУЗ як «листи полеглих бійців» і, особливо, звіти комендантів та референтів. У цих документах псевда й іншу інформацію про організаційний актив наводять частіше, ніж в інших.

Ми певні того, що в запіллі УПА на ПЗУЗ псевда працівників організаційно-мобілізаційних референтур та різні криптоніми адміністративно-територіальних одиниць з періодом у кілька місяців обов'язково змінювалися. Проте, на жаль, прямих документів, у яких би це питання регламентувалося, виявити не вдалося. Щоб наше припущення не виглядало бездоказовим, доводиться використовувати інформацію з джерел, які містять непрямі свідчення стосовно псевдонімів.

За твердженням відомого знавця історії ОУН та УПА І. Марчука, київські дослідники цих організацій виявили у ДА СБУ оунівський документ за підписом одного з керівників запілля УПА Федора Воробця – «Верещаки», який «розкриває принцип зміни псевдонімів підпорядкованих йому референтів СБ на Рівненщині та Житомирщині з 1943 по 1945 роки»⁶². Ще один приклад: «комендант СБ» підрайону № 3

⁶² Марчук І. Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН і УПА на Волині: з досвіду дослідника // *Архіви України*. – 2004. – № 1–2. – С. 150.

⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 136–137.

⁴⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 105.

⁴⁶ Там само. – Спр. 60. – Арк. 10.

⁴⁷ Там само. – Арк. 3–8.

⁴⁸ Прив. архів Марчука І. Протокол допиту Ступака В. Е.

⁴⁹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 21.

⁵⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 43.

⁵¹ Там само. – Арк. 43.

⁵² ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 56–56 зв.

⁵³ Там само. – Арк. 54.

⁵⁴ Там само. – Спр. 64. – Арк. 53.

⁵⁵ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1–3.

⁵⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 34.

⁵⁷ Там само. – Арк. 35.

⁵⁸ Там само. – Арк. 35.

⁵⁹ Там само. – Арк. 36.

⁶⁰ Там само. – Арк. 37.

⁶¹ Там само. – Арк. 40.

надрайону «Конотоп» «Олег» 12 грудня 1943 р. наприкінці документа вказав: «[...] зміна псевд від 10. 12. 1943 р. заходить в підрайоні і по станицях – притримуватись»⁶³. Член ОУН(б) невідомого терену на загідноукраїнських землях «Мандрівник» 12 лютого 1944 р. (у зв'язку із загрозю приходу в Західну Україну радянських військ?) наказував підлеглим куцовим провідникам та референтам почати «користуватися новими псевдонімами та адресами»⁶⁴. Наступний доказ частоті зміни псевд – інструкція СБ ОУН(б) про конспірацію, видана 4 липня 1944 р. Невідомий автор цього документа просив організаційний актив «у переписці підписуватися спеціальним псевдо, а не підписуватись загальноживаним, не називати себе та адресата по функції, [...] умовитися, як датувати переписку, щоб законспірувати час писання і висилки листа, [...] вживати шифру і коду»⁶⁵. Зрештою, збереглися списки, в яких варіюються псевда (криптоніми) та/чи правдиві імена активістів, назви організаційних клітин і поселень. Очевидно, саме в таких списках фіксувалася зміна псевд і криптонімів у кожному конкретному випадку. Зокрема, один з нечисленних документів такого різновиду, який має «розпізнавальні знаки» (з підрайону № 3 надрайону «Конотоп» від 12.12.1943 р.), містить перелік псевд станичних, правдивих назв тамтешніх станиць і криптонімів станиць⁶⁶. Однак найчастіше списки псевд і криптонімів, у яких подані псевда організаційно-мобілізаційних референтів, не мають автора і з їхнього тексту важко довідатися, з якого регіону вони походять.

На прикладі референтури Рівненського надрайону, яка існувала у серпні 1943 р., простежуємо персональний склад типової надрайонової організаційно-мобілізаційної референтури⁶⁷. Вона складалася з канцелярії, шефа, 3 працівників і 5 інспекторів. 10 вересня 1943 р. в канцелярії Тучинської районної організаційно-мобілізаційної референтури, яка розташовувалась у с. Малати, «бульбівці» викрали «книги» (?), списки і друкарську машинку⁶⁸. Кожний надрайоновий інспектор опікувався певним районом. Він вів книгу військово-зобов'язаних та еведенційну книгу. Мобілізаційні інспектори у районах надсилали для військовозобов'язаних мобілізаційні листки. У

кожному такому листку зазначалися дата і місце народження призовника, перелік речей, які він має взяти з собою. Одержавши їх, призовники приходили на створені інспекторами збірні пункти. Там їх оглядав лікар. Здоровим видавали лікарську посвідку, яку долучали до мобілізаційного листка. У звільнених комісією цей листок відбирали і видавали натомість лікарське звільнення⁶⁹. Документи підтверджують, що у діловодстві дійсно поширилися списки військовозобов'язаних і мобілізаційні листи.

У першій половині 1943 р. активно практикували проведення вишколів, щоб підготувати людей, придатних до служби в УПА. Готували їх до можливої в майбутньому мобілізації за умов нестачі зброї. Військові вишколи чоловічого населення сіл Волині часто проводили з використанням дерев'яних муляжів зброї. Наприклад, у квітні оунівці з Висоцького району «озброювалися» макетами гвинтівок і станковими кулеметами з тарахкавками⁷⁰. П. Хуртовина згадував, як у його селі кожен чоловік мусив двічі на тиждень виходити на заняття, організовані повстанцями, з «дерев'яною рушницею»⁷¹. Як відомо, до чогось схожого, щоправда на Кубі, вдавався Че Гевара, навчаючи військовій справі своїх герільясів⁷². У листопаді 1943 р. на теренах надрайону «Долина» військові вишколи відбувалися тільки вночі⁷³. У районі «Скеля» цього надрайону того самого місяця відбувся військовий вишкіл, у якому взяло участь 800 осіб⁷⁴. Збереглася частина рукопису одного з військових вишколів невідомого автора, що стосується підготовки й організації «партизанки». Цікаво, що найміцнішим партизанським осередком України, на думку авторів цього документа, був Холодний Яр, центр відомої на поч. 20-х рр. ХХ ст. Холодноярської республіки, а «найбільшим партизаном» – Юрко Тютюнник⁷⁵.

У деяких теренах мобілізації передувала перевірка спеціальними комісіями кількості боездатних людей. Зокрема, такі огляди проведено в селах Личини, Качин, Качинська Вілька та Олександрія Камінь-

⁶⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 10.

⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 75.

⁷¹ Хуртовина П. Під небом Волині. – Вінніпег, 1952. – С. 135.

⁷² Кормье Ж., Гевара Гадеа И., Гранато Хименес А. Че Гевара. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 201.

⁷³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17.

⁷⁴ Там само. – Спр. 34. – Арк. 105.

⁷⁵ ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 70. Цікаво, що таку шану серед повстанців Ю. Тютюнник мав незважаючи на його співпрацю з радянською владою у 1920-х рр. Зокрема, тоді він зіграв самого себе в заідеологізованому фільмі «ПКП» («Пілсудський купив Петлюру»), від якого нині в музеї кіностудії ім. О. Довженка залишилося декілька кадрів.

⁶³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 72.

⁶⁴ Там само. – Спр. 16. – Арк. 93.

⁶⁵ Матеріали та документи Служби Безпеки ОУН(б) у 1940-х роках // Лисенко О. Є., Патриляк І. К., Кульчицький С. В. – Київ, 2003. – С. 169.

⁶⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 72.

⁶⁷ За браком джерел ми не змогли встановити, якою була типова структура організаційно-мобілізаційних референтур на рівні районів та куців.

⁶⁸ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 36.

Каширського району. Серед 854 жителів цих сіл виявили всього 64 непридатні до військової служби особи⁷⁶.

Дослідники Ю. Киричук і В. Гриневич зауважували, що мобілізацію до УПА західноукраїнське населення сприймало добре, чого не скажеш про мобілізаційні акції, практиковані радянською стороною. Станом на 20.04.1944 р., пише В. Гриневич, із 69110 чоловіків, призваних у радянські військомати в Рівненській обл., добровільно туди з'явилося 2620, а на інших було влаштовано облави по селах і лісах⁷⁷.

Винятково за свідченнями радянських джерел, оунівці погрожували тим, хто ось-ось мав стати новоспеченим радянським солдатом, знищенням родин. Це підтверджують листівки, розклеєні у лютому 1944 р. в с. Бабин Гоцанського району Рівненської обл.⁷⁸, а також доповідна записка начальника 2-го відділу військ НКВД Українського округу т. Сметаніна для керівника прикордонних військ НКВД УО т. Гусарова (від 4.08.1944 р.). Зокрема, у записці йдеться: «Бандерівці відкрито заявляють для населення, що всі особи та їхні родини, котрі не погоджуються на мобілізацію в УПА чи допомагають советській владі, будуть знищені»⁷⁹. Під впливом погроз, з 543 осіб, викликаних до військомату в Межиріцькому районі, прийшло всього 299, а з сіл Блудівської сільради на місце призначення не прибуло жодної людини. У Здолбунівському районі підлягало мобілізації 700 осіб, однак у призначений час із них на збірний пункт прийшло всього 18⁸⁰.

Про перші мобілізаційні заходи, здійснені в північних теренах Волині й Полісся, йдеться в документах за червень–серпень 1943 р. Відтак, В. Гриневич не зовсім правий, коли називає початок мобілізаційних акцій до УПА реакцією повстанців на масовий призов українців західних областей України до лав ЧА, починаючи від січня 1944 р.⁸¹ Молодь із деяких сіл Костопільського району почали мобілізувати до УПА вже у червні 1943 р.⁸² 8–10 серпня 1943 р. до армії зараховували хлопців та чоловіків віком від 15 до 50 років у Володимирецькому районі⁸³. 13 серпня схожі процеси відбувалися в

селах Суховейлі (?), Лецьки і Кашмаки Рафалівського району⁸⁴. 17 серпня тривало поповнення УПА чоловіками віком від 19 до 33 років у районі перебування відділів упівського загону «Озеро»⁸⁵.

У середині грудня 1943 р. якісь «націоналісти» змобілізували людей віком від 15 до 60 років у ВО «Турів». Очевидно, це зробили не оунівці і не упівці, адже у пропагандистській інструкції керівництва ОУН від 20 листопада 1943 р. чітко зазначено, що, з огляду на наближення радянсько-німецького фронту, «на проголошення мобілізації не йти»⁸⁶. Крім цього, аналогічний зміст має ще одна інструкція ОУН, адресована в січні 1944 р. низовим організаціям у зв'язку з приходом [на Волинь?] «більшовиків»⁸⁷.

Наступна хвиля мобілізаційних акцій накрила Волинь у березні 1944 р. Тоді такі заходи проводили в кількох селах Володимирецького та Рокитнівського⁸⁸ районів (землі ВО «Заграва»). У ніч на 3 березня тривав призов до УПА у Мізочі, Белашові та Дермані⁸⁹. Дослідники І. Марчук і О. Тищенко на підставі звіту секретаря Ровенського обкому КП(б)У дійшли висновку, що мобілізація, яку проводили українські повстанці у березні–травні як крок у відповідь на призов до ЧА, була погано організована⁹⁰. Їй чинили особливо активно опір жителі Дубровицького і Володимирецького районів⁹¹.

Не завжди мобілізація до УПА проходила успішно і без ускладнень. Для того щоб довідатись імена жителів сіл, українські націоналісти силоміць вилучали списки, які зберігались у сільрадах, чим ускладнювали радянським «колегам» з військоматів пошук свіжої крові. Так, списки жителів були викрадені у трьох сільрадах Тучинського району⁹². Повстанці під страхом смертної кари забороняли головам сіл Олександрійського, Мізоцького, Володимирецького, Рафалівського та інших районів передавати списки до радянських військоматів.

Було й таке, що в Західній Україні українські повстанці на півдорозі переймали осіб, котрі йшли на радянські мобілізаційні пункти, нападали на їхній супровід і примушували людей розходитися

⁷⁶ ЦДАВО. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 138.

⁷⁷ Гриневич В. *Военные мобилизации в Украине в 1943-1944 годах: «Вы должны смьть своей кровью вину перед родиной и ее великим вождем товарищем Сталиным» // Зеркало недели. — 2005. — 3 сентября. — № 34. — С. 21.*

⁷⁸ Літопис УПА. *Нова серія. — Київ—Торонто. — 2002. — Т. 4. — С. 226.*

⁷⁹ ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 117. — Арк. 2.

⁸⁰ Літопис УПА. *Нова серія. — Київ—Торонто. — 2002. — Т. 4. — С. 191, 215–216.*

⁸¹ Гриневич В. *Там само. — С. 21.*

⁸² ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 585. — Арк. 34.

⁸³ Літопис УПА. *Нова серія. — Київ—Торонто. — 2002. — Т. 4. — С. 93; ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 585. — Арк. 34.*

⁸⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 585. — Арк. 34.

⁸⁵ Літопис УПА. *Нова серія. — Київ—Торонто. — 2002. — Т. 4. — С. 93, 96.*

⁸⁶ Сергійчук В. *Український здви: Волинь. 1939-1955. — Київ, 2005. — С. 265.*

⁸⁷ Там само. — С. 372.

⁸⁸ Літопис УПА. *Нова серія. — Київ—Торонто. — 2002. — Т. 4. — С. 106; Сергійчук В. Там само. — С. 238.*

⁸⁹ Літопис УПА. *Нова серія. — Київ—Торонто. — 2002. — Т. 4. — С. 133, 191, 213.*

⁹⁰ Марчук І., Тищенко О. *Гурби: квітень 1944-го. — Рівне, 2002. — С. 6–7.*

⁹¹ Літопис УПА. *Нова серія. — Т. 4. — С. 141.*

⁹² Там само. — С. 191.

по домівках. Принаймні 27 липня 1944 р. завдяки цьому в Сокалі вдалось уникнути служби в ЧА 250 щойно змобілізованим⁹³. Дієвою формою боротьби стала ліквідація персоналу радянських військоматів. Зокрема, групу працівників райвійськомату знищено в с. Кримнош Заболотського району 15 листопада 1944 р.⁹⁴

З плином часу спротив українських націоналістів представникам радянської влади стає все відчутнішим. В архівах трапляються згадки про те, як упівці чи бандерівці ліквідували осіб, котрі співпрацювали з радянськими органами влади. Наприклад, у квітні 1944 р. в селах Княгині і Єрмаки Дубнівського району знищено голів сільрад, двох голів убито в Тучинському районі. За період від 30.07. до 10.08.1944 р. тільки в Сарненському районі розбито 5, а в Мізоцькому – 6 сільрад⁹⁵.

У таких непростих умовах рішуче переслідувано дезертирів з УПА. Хтозна, може саме з цією метою складав списки таких осіб оргмоб району «Скеля» «Кравченко»⁹⁶.

Тоді, коли стало зрозуміло, що форми антирадянського опору не дають очікуваних результатів, організовані акції з пошуку людей для УПА поступово відходять у небуття. ОУН(б) впроваджує дещо іншу тактику – закликає молодь іти до ЧА, щоб набиратися там досвіду. Невідомий автор інструкції, яка побачила світ у листопаді 1944 р. на ЗУЗ (Західно-Українських Землях), акцентував на тому, що з такою метою на мобілізацію до ЧА мають іти усі, крім членів ОУН, юнаків, розконспірованих симпатиків⁹⁷.

Крім питань, пов'язаних з призовом на військову службу, працівники організаційно-мобілізаційних референтур також займалися самообороною поселень. З числа місцевого населення добирали таких людей, які, в разі потреби, могли просигналізувати повстанцям або жителям сусідніх сіл про наближення ворогів, стати на захист свого села чи, коли конче буде потрібно, приєднатися до акцій повстанців. Працівники запілля знали, наскільки важливим є існування і розвиток такої структури. Одним із них був «Капітан», який виконував обов'язки інтенданта й коменданта самооборони у Рівненському надрайоні на початку жовтня 1943 р.⁹⁸. 17 листопада оргмоб надрайону «Долина» розпорядився, щоб підлеглі йому референти скріпили і вдосконалили самооборону та її розвідку⁹⁹.

Апарат організаційно-мобілізаційних референтур у районах «Скеля», «Іскра» та «Беріг» цього надрайону було замінено¹⁰⁰. Відомо, що реорганізацію розвідки самооборони здійснив оргмоб району «Скеля» «Кравченко» – тоді ж, у листопаді. У його терені самооборона існувала в п'яти підрайонах¹⁰¹.

Завданням організаційно-мобілізаційних референтур, як і суспільно-політичних, було проведення різних видів відправ, вишколів, здійснення контролю та інші форми праці, проте вони, коли це було потрібно, організували й доставку активістів запілля УПА до місць проведення таких заходів. Наприклад, на Крем'яччині відбувалися вишколи телефоністів та мінерів, на Кореччині – десятиденний військовий і санітарний курси¹⁰². У терені «Тараса» (ВО «Богун») 27 жовтня 1943 р. проводили курс телефоністів, двомісячний шоферський вишкіл, а також навчання комендантів військової самооборони¹⁰³. У грудні того самого року підшукував старшин на вишкіл з самооборони полковника «Гончаренка» організаційно-мобілізаційний референт надрайону «Долина» «Лагідний»¹⁰⁴. У листопаді в районі «Іскра» навчали юнаків «військовості», ідеології, літератури, географії й топографії, а наприкінці грудня там було організовано військові навчання для жінок¹⁰⁵. Вишкіл населення проведено у жовтні в Рівненському надрайоні¹⁰⁶. Утім, привести людей до місць проведення таких заходів, принаймні у вересні 1943 р., не складало для працівників організаційно-мобілізаційних референтур особливих труднощів. Вони користувалися зв'язковими лініями, адже, як зазначав «командир» ВО [«Заграва»] Іван Литвинчук – «Дубовий» у наказі від 15 серпня, саме оргмоби мали до 30 серпня 1943 р. організувати «зв'язок» у запіллі УПА (тобто організаційну систему зв'язку)¹⁰⁷.

Крім усього іншого, оргмоби організували збір зброї, опікувалися підпільними військовими підприємствами запілля УПА, що діяли у різних теренах, а також надавали допомогу родинам, вихідці з яких вели боротьбу в лавах УПА. Так, за вказівкою оргмоба Рівненського надрайону «Тигра» всі місцеві кузні було перетворено на

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 125.

¹⁰¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 105.

¹⁰² Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 471–472.

¹⁰³ Там само. – С. 462–464.

¹⁰⁴ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 124.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 34. – Арк. 70; Там само. – Спр. 64. – Арк. 17.

¹⁰⁶ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 6.

¹⁰⁷ Там само. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9. Можна припустити, що система зв'язку, вибудована зусиллями організаційно-мобілізаційних референтів, стала основою тієї мережі, якою віддали створені згодом референтури зв'язку.

військові підприємства – зброярні, рутонікарні – а також розпочато збір зброї¹⁰⁸. У районі «Скеля» у жовтні 1943 р. склали списки членів тих військових родин, котрі потребували допомоги¹⁰⁹. Там само в листопаді 1943 р. 15 родин, вихідці з яких були в УПА, оргмоби забезпечили тягловою силою, а 8 родин – навіть дровами¹¹⁰.

Один зі звітів настановує на думку, що оргмоби в період очікування приходу радянських військ на Волинь (пізня осінь 1943 р.) набирали спеціальні групи для будівництва криївок. У терені (районі) «Тараса» в середині листопада 1943 р. було збудовано 16 криївок, а в надрайоні «Долина» на початку 1944 р. – 50¹¹¹. 24 листопада 1943 р. оргмоб ВО «Богун» «В. С. Тирса» наказував спорудити до 20 грудня по 30 криївок у кожному з районів округи¹¹².

В історіографії панує уявлення, що першість у вчиненні антинімецьких диверсій (мінування залізниць, підкопування доріг тощо) належить радянським «народним месникам» (рос. мовою – «мстителям»). Однак те саме робили й працівники організаційно-мобілізаційних референтур. На бойовому рахунку цих відчайдушів були підкопи доріг, зрізані телеграфні стовпи, зірвані телефонні дроти. Наприклад, у межах ВО «Богун» у жовтні 1943 р. відбувалася «[...] акція зривання мостів, мінування і перекопування доріг, знімання телефонічних дротів, нищення польських пам'ятників». 9 жовтня у терені «Тараса» знищено всі телефонні дроти на допоміжних лініях, за винятком однієї – між Радивиловом і Почаєвом¹¹³. Можна впевнено твердити, що в полі зору оргмобів були і залізниці. Колишній упівець Андрій Свирид, який нині проживає в с. Іванків Бориспільського району Київської обл., згадував про 20-річного радзивилівця Івана Бохонко. Цей працівник залізниці (і член ОУН) допоміг йому в квітні 1943 р. врятуватися від вивозу до Німеччини. За словами А. Свирида, залізничник говорив: «Уночі колію зриваємо, а вдень ремонтуємо»¹¹⁴.

Ще одним доказом диверсійної роботи з боку оунівців є документ, завірений оргмобом ВО «Богун» «В. С. Тирсою». Він наприкінці листопада 1943 р. рекомендував своїм підлеглим створювати ди-

версійні групи і, використовуючи тимчасове двовладдя, «опанувати» міста¹¹⁵.

Дехто з керівників організаційно-мобілізаційних референтур був безпосередньо причетний до акцій зі знищення польських пам'яток матеріальної культури (костьолів, склепів тощо). Підтвердженням слугує наказ № 4 організаційно-мобілізаційного референта Рівненського надрайону «Тигра» від 9 жовтня 1943 р. Його автор розпорядився, щоб у ніч з 10 на 11 жовтня «в терені, де знаходяться польські пам'ятники, костели і т. м. ін. польські фігури, все розривати, розносити в прах, не лишити навіть місця». Цитований документ є оригіналом і завірений круглою печаткою¹¹⁶. Однак робити узагальнення з приводу того, кому насправді належали такі ініціативи, чи мали вони масовий характер і чи не обмежувалися лише теренами Рівненського надрайону, говорити ще рано, оскільки інших конкретних джерел, рівноцінних згаданому, ми не виявили.

Отже, діяльність організаційно-мобілізаційних референтур була для організації надзвичайно важливою. Репрезентанти цих референтур виконували дуже специфічну роботу, яка мала багато спільного з армійською і наближалася за значущістю до тієї, яку здійснювали працівники суспільно-політичних референтур та референтур СБ. До функцій працівників організаційно-мобілізаційних референтур, принаймні восени 1943 – навесні 1944 рр. на Волині та Поліссі, належали: 1) передмобілізаційна підготовка населення (навчання теорії та практики військової вправності), 2) організація та забезпечення призову українського населення до УПА, 3) налагодження системи самооборони у селах, 4) вчинення антинімецьких та антирадянських диверсійних акцій, 5) збір зброї на армійські потреби, 6) матеріальна допомога сім'ям, вихідці з яких перебували в УПА, 7) спорудження криївок та інше. Відтак, оргмоби, військовики, шефи чи «воєнруки», як по-різному в радянських та оунівських документах називали керівників організаційно-мобілізаційних референтур, відіграли помітну роль у боротьбі ОУН(б) й УПА за визволення України. Їхня діяльність потребує всебічної уваги та поетапного вивчення.

¹⁰⁸ Там само. – Спр. 52. – Арк. 9.

¹⁰⁹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 76.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 64.

¹¹¹ Літопис УПА. – Нова серія. – Т. 2. – С. 463–464; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 124.

¹¹² Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955. – Київ, 2005. – С. 280.

¹¹³ Літопис УПА. – Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 463–464.

¹¹⁴ Свирид А. Спогади-свідчення про героїчну боротьбу членів ОУН та учасників УПА проти окупантів України в роки Другої світової війни // Слово Просвіти. – 2005. – № 35. – 1–7 вересня. – С. 6.

¹¹⁵ Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955. – Київ, 2005. – С. 280.

¹¹⁶ ПЛАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 7.

Іван ПАТРИЛЯК

**«ЕВЕДЕНЦІЙНІ КАРТКИ» УПА
ЯК СТАТИСТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Останні півтора десятиліття спостерігається неабияке пошквнення дослідницької праці в царині вивчення історії українського національно-визвольного руху 1920–1950 рр. Цікавість до цього періоду об'єктивно зумовлена довголітнім замовчуванням та викривленням історичних фактів у радянській історіографії. Відтак, починаючи з 1991 р. з історії ОУН та УПА було опубліковано десятки монографій і збірників документів, сотні статей і повідомлень, виголошено тисячі доповідей на конференціях¹. В Україні та за її межами протягом 1990–2000-х рр. працювали й надалі працюють десятки вчених, які ґрунтовно дослідили найрізноманітніші аспекти історії української визвольної боротьби 20–50-х рр. ХХ ст. У цьому контексті необхідно згадати Ю. Киричука, А. Кентія, А. Русначенка, Я. Дашкевича, В. Трофимовича, В. Сергійчука, Ю. Шаповала, Р. Висоцького, Р. Тожецького, Г. Мотику, І. Ільюшина, В. Дзьобака, Г. Стародубець, О. Лисенка, О. Вовка, Д. Веденєєва, О. Сича, В. В'ятровича, Д. Куделю, С. Демидова, П. Содоля, Т. Гривула, В. Мороза, І. Марчука, С. Ткаченка, В. Ковальчука та багатьох інших науковців, що в своїх працях явили світові нове обличчя потужного, неординарного, героїчного й трагічного українського національно-визвольного руху середини минулого століття.

На зламі тисячоліть, поряд з узагальнюючими монографіями, стали з'являтися поглиблені розвідки з історії українського національно-визвольного руху 20–50-х рр. ХХ ст. в окремих регіонах, дослідження певних вузьких аспектів діяльності українського націоналістичного підпілля, біографічні нариси тощо. Проте через брак достовірної інформації навряд чи вдасться увіковічнити пам'ять про кожного бійця, що пожертвував молодістю, здоров'ям, а часто й життям задля ідеї національного визволення. І тим ціннішими, на наш погляд, є ті уривчасті статистичні дані, які відклалися в українських

архівних сховищах. Відтак, прямий обов'язок дослідника – сумлінно опрацювавши весь масив наявних матеріалів, актуалізувати статистичні дані, почерпнути з них якнайбільше інформації, яка дасть змогу зробити коректні узагальнення та здійснити історичні реконструкції.

Готуючи запропановану публікацію, ми використали вісім справ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України², у яких зберігається 1445 «Еведенційних карток»* воїнів УПА-«Північ», Військової округи (ВО) «Богун» (за радянським адміністративним поділом 1940 р. – Клевецький, Олександрійський, Тучинський, Межирицький, Корецький, Рівненський, Гоцанський, Здолбунівський, Острозький, Мізоцький, Млинівський, Демидівський, Дубнівський, Козинський, Вербський, Радивилівський р-ни Рівненської обл. Почаївський, Кременецький, Вишневецький, Шумський, Велико-Дедеркалівський, Лановецький р-ни Тернопільської обл.). Із них 1133 картки належать місцевим повстанцям і 312 карток містять інформацію про вихідців з різних регіонів України, які територіально не належали до ВО «Богун», а також із Росії, Білорусії, Молдавії, Кавказу, Середньої Азії. На базі цих статистичних даних ми спробуємо реконструювати узагальнений «портрет» бійця УПА ВО «Богун», а також «портрети» місцевих і немісцевих повстанців.

На наш погляд, наявний масив статистичної інформації дасть можливість відтворити достатньо адекватний «колективний портрет» бійця УПА з Волині на зламі 1943–1944 рр. За оцінками сучасних дослідників, кількісний склад УПА-«Північ» наприкінці 1943 р., не враховуючи підпілля ОУН та самооборонних відділів, становив 8–10 тис. осіб у бойових загонах³. Відтак, число облікованих бійців ВО «Богун» (1445 осіб) складає п'яту чи шосту частину всіх волинсько-поліських повстанців. В умовах браку всеохопної статистики точні особисті дані 17–20 відсотків бійців виглядають доволі репрезентативно.

Перш ніж узятися до аналізу архівних матеріалів, слід хоча б у загальних рисах охарактеризувати саме статистичне джерело. «Еведенційна картка» є доволі детальною анкетною з п'ятнадцяти пунктів, що дають змогу скласти уявлення про основні віхи життя конкретної особи. Картки є складниками «Головної Еведенційної

¹ Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). – К., 1999.; Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний показчик публікацій 1998–2002. – К., 2002.; Демидов С. Ю. Історіографія історії Української повстанської армії. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2004. – 17 с.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 49–56.

* «Еведенційна картка» – пам'ятна або облікова картка.

³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – К.–Торонто, 1999. – С. 23.

книги», яка, очевидно, до сьогодні не збереглася. Вони виготовлені за єдиним зразком, що дає підстави припускати наявність наказу командування стосовно централізованого обліку бійців УПА. Частину карток надруковано типографським способом на щільному папері в якійсь із підпільних повстанських друкарень, а частину зроблено з допомогою друкарських машинок на тонкому «папіросному» папері. Усі документи датуються початком 1944 р., принаймні ми не виявили жодної картки, в якій згадували б події, що відбулися після січня 1944 р. Наявні «Еведенційні картки» упорядковані за абеткою, вони заповнені від руки (судячи з подібності почерків, картки заповнювали писарі чи командири відділів, а не кожен борець особисто). Стан збереженості документів цілком задовільний, більшість із них не мають механічних ушкоджень, текст читабельний. Єдина значна вада, що істотно зменшує інформаційний потенціал документів, – це відсутність карток, у яких би не було «порожніх» граф.

До прикладу наведемо типову «Еведенційну картку» місцевого вояка УПА⁴:

Ч[астина] Головної
Еведенційної книги
Еведенційна картка ч[исло]...

1	Степень і псевдо	Козак – Бистрий
2	Прізвище, ім'я	Вознюк Федор
3	Нац[іональн]ість	Українець
4	Дата і місце народження	1918 р. с. Пляшова, р-н Козин*
5	Освіта	4 кл[аси] П[очаткової] Ш[коли]
6	Звання [спеціальність. – І. П.]	Рільник
7	Стан (жінка, діти)	Вільний
8	Служба в чужих арміях, військова спеціальність	В польській армії, в піхоті
9	Перебіг служби в УПА	Від 10/XI 1943 р.
10	Підвищення	-
11	Відзначення	-
12	Поранення, шпиталь	-
13	Кари	-
14	Група крові	-
15	Опінія зверхників	-

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1.

* Має бути: «с. Пляшева, Козинський район».

Як бачимо, нижні шість граф картки лишилися незаповненими. В окремих випадках є записи про «опінію зверхників», «кари», «поранення», «відзначення», «підвищення» або «групу крові», однак це скоріше виняток, аніж правило.

Сама структура документа підказує дослідникові напрями, за якими слід характеризувати повстанців, узагальнюючи наявні статистичні дані, – місце (регіон) народження, національність, вік, освіта, соціальне походження, професія, сімейний стан, військове звання, служба в арміях іноземних держав, дата приходу в УПА тощо.

РЕГІОНАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІСТЬ

Як зазначено вище, серед опрацьованих 1445 карток повстанців ВО «Богун» є 312 документів, заведених на повстанців, що походили з-поза меж Округи, і 1133 на місцевих повстанців. Це дає змогу вирахувати, що місцеві вояки становили 21,59% від загальної кількості взятого на облік особового складу, а місцеві – 78,41%. Відтак, можна з упевненістю стверджувати, що УПА формувалася за територіальним принципом і більшість вояків проходили службу в рідних краях. Місцеві повстанці більш-менш рівномірно репрезентують усі адміністративні райони, що територіально входили до ВО «Богун», тому немає підстав вважати, що тут існували якісь виняткові території, які делегували до УПА особливо великі людські сили. Водночас, доволі високий відсоток місцевого воєнства засвідчує, що Повстанська армія мала тенденцію до перетворення на всеукраїнську армію, а її програмні цілі та ідеї були близькими і зрозумілими для українців із різних регіонів УРСР та з-поза меж республіки.

Аналіз документів дає встановити такий регіональний поділ місцевих повстанців ВО «Богун»*:

* У таблиці регіони наведено від найбільше до найменше представлених. Окремі остаточно не з'ясовані назви регіонів супроводжують знаки запитання. Назви регіонів подано відповідно до адміністративного поділу станом на червень 1941 р. (тобто Уманщина, Шполянщина, Черкаси фігурують тут як частини Київської обл.) та із зазначенням держави, якщо це не Україна, до якої вони належать нині, за винятком нез'ясованих або тих, де адміністративна належність не вказана (напр., Галичина, Кавказ тощо).

Таблиця 1

Назва регіону	Кількість	Відсоток	
		від усіх немісцевих	від усіх загалом
Чернігівська обл.	97	31,09%	6,71%
Сумська обл.	79	25,32%	5,46%
Дніпропетровська обл.	16	5,13%	1,10%
Київська обл.	9	2,88%	0,62%
Житомирська обл.	8	2,56%	0,55%
Ворошиловградська (Луганська) обл.	8	2,56%	0,55%
Ростовська обл. (Росія)	7	2,24%	0,48%
Полтавська обл.	7	2,24%	0,48%
Харківська обл.	6	1,92%	0,41%
Кам'янець-Подільська (Хмельницька) обл.	6	1,92%	0,41%
Узбекистан	5	1,60%	0,34%
Львівська обл. (північ сучасної Львівської обл. без Дрого- биччини)	3	0,96%	0,20%
Волинська обл.	3	0,96%	0,20%
Запорізька обл.	3	0,96%	0,20%
Тернопільська обл. (централь- на і південна частина)	3	0,96%	0,20%
Вінницька обл.	3	0,96%	0,20%
Могилівська обл. (Білорусь)	3	0,96%	0,20%
Кубань (Росія)	3	0,96%	0,20%
м. Київ	3	0,96%	0,20%
м. Ворошиловград (Луганськ)	3	0,96%	0,20%
Краснодарська обл. (Росія)	2	0,64%	0,14%
Одеська обл.	2	0,64%	0,14%
Сталінська (Донецька) обл.	2	0,64%	0,14%
Орловська обл. (Росія)	2	0,64%	0,14%
Воронізька обл. (Росія)	2	0,64%	0,14%
м. Чернігів	2	0,64%	0,14%
м. Одеса	2	0,64%	0,14%
Алматинська обл. (Казахстан)	1	0,32%	0,07%
Дон (Росія)	1	0,32%	0,07%
Кіровоградська обл.	1	0,32%	0,07%
Пінська обл. (Білорусь)	1	0,32%	0,07%
Мінська обл. (Білорусь)	1	0,32%	0,07%

Новосибірська обл. (Росія)	1	0,32%	0,07%
Курська обл. (Росія)	1	0,32%	0,07%
Іркутська обл. (Росія)	1	0,32%	0,07%
Білорусь (регіон не вказаний) ?	1	0,32%	0,07%
Галичина (область не вказана) ?	1	0,32%	0,07%
Бессарабія (Молдова) ?	1	0,32%	0,07%
Поділля (область не вказана) ?	1	0,32%	0,07%
м. Харків	1	0,32%	0,07%
м. Ставрополь (Росія)	1	0,32%	0,07%
м. Луцьк	1	0,32%	0,07%
м. Дніпропетровськ	1	0,32%	0,07%
м. Запоріжжя	1	0,32%	0,07%
м. Берестя (Брест, Білорусь)	1	0,32%	0,07%
м. Херсон	1	0,32%	0,07%
м. Краснодар (Росія)	1	0,32%	0,07%
м. Житомир	1	0,32%	0,07%
м. Ленінград (Петербург, Росія)	1	0,32%	0,07%
м. Кукуянда (Кавказ) ?	1	0,32%	0,07%

Як видно з таблиці, географія доволі презентативна, однак основна частина прийшлих повстанців представляла чотири українські області – Чернігівську, Сумську, Дніпропетровську та Київську (разом з обласними центрами це – 207 осіб, або 65,82% від усіх немісцевих повстанців чи 14,32% від загальної кількості облікованих повстанців). Цілком закономірно, що доволі великі групи бійців дали суміжні з ВО «Богун» Житомирська й Кам'янець-Подільська (Хмельницька) області – разом 14 осіб (4,4% від немісцевих і 0,96% від усіх повстанців). Двадцять троє повстанців (7,37% від немісцевих і 1,59% від усіх облікованих) – вихідці з Росії (головно з суміжних з Україною регіонів із великою часткою українського населення), семеро (відповідно 2,24% та 0,48%) – з Білорусії, п'ятеро (відповідно 1,6% та 0,34%) – з Узбекистану. Загалом серед облікованих повстанців вихідців з-поза меж сучасної України було 38 (2,62%). У числі повстанців немісцевого походження вони склали частку в 12,1%, тоді як уродженців України серед немісцевих бійців було 87,82%. Однак найцікавіше те, що основну частину немісцевих бійців ВО «Богун» групи УПА-«Північ» становили вихідці зі східних та центральних частин України, які аж ніяк не межують з південною Рівненщиною та північною Тернопільщиною. Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Дніпропетровська, Полтавська та Київська області, а також міста Чернігів, Київ, Луганськ, Харків, Дніпропетровськ дали

загалом 231 особу, або 74,04% від немісцевих, чи 15,98% від усіх облікованих повстанців. Особливо вирізняються у цьому списку Чернігівщина та Сумщина, які разом з містом Черніговом були репрезентовані групою зі 178 осіб (57,05% від немісцевих і 12,32% від усіх облікованих повстанців). Аналіз «Еведенційних карток» дає підстави стверджувати, що більшість чернігівців і сумчан, які опинилися в УПА наприкінці 1943 або в січні 1944 рр., становили колишні службовці Червоної армії та німецької допоміжної поліції. Північно-східний регіон України, вкритий лісами, що межували з такими ж лісистими місцевостями Білорусії та Росії, на зламі 1941–1942 рр. став потужною базою для радянських партизанів і диверсантів. Загони й з'єднання під командуванням Ковпака, Бовкуна, Сабурова, Гудзенка, Шукаєва, Попудренка, Черепа, Ярового, Попка, Воронова, Міщенко та ін. особливою толерантністю щодо місцевого населення не відзначалися*, а тому в краю стали з'являтися самооборонні групи, здебільшого з колишніх червоноармійців. На відміну від Волині та Полісся, де такі групи перебували під сильним ідеологічним та організаційним впливом національних рухів, у Північно-Східній Україні не існувало потужних структур ОУН чи інших українських партій, відтак українська самооборона потрапила під фактичний контроль німців і перетворилася на допоміжну поліцію**. Документи свідчать, що лише наприкінці 1942 р. ОУН (під прикриттям легального товариства «Просвіта») почала поширювати свій вплив на українських службовців окупаційних установ і поліції⁵. Реакцією гітлерівців стали масові арешти і, на початку 1943 р., знищення арештованих оунівців. Зокрема, в лютому 1943 р. нацисти вбили в Сумах 650 арештантів, серед яких був і провідник ОУН Сумщини Семен Супрун, а також діячі місцевої «Просвіти»⁶. Активна діяльність оунівців у лавах допоміжної поліції спричинилася до того, що частина української поліції влітку 1943 р.

* Детальніше див.: Гогун О. Як «народні месники» мстилися народу: комуністичний партизанський терор в роки радянсько-німецької війни // *Український визвольний рух*. – Львів, 2005. – Зб. 4: *Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ столітті*. – С. 61–70.

** Один з керівників радянського партизанського руху в Україні О. Сабуров згадував про українські села, в яких мало не все чоловіче населення перебувало на службі в поліції. Особливо цікавий уривок спогадів стосується с. Зернове, що лежить на українсько-російському кордоні коло містечка Середина-Буда: «В селі залишилися тільки родини зрадників. За нашими даними гарнізон поліції нараховував там близько 350 чоловік. Другого такого підступного села на Україні ми більше вже не зустрічали» (Сабуров О. *За лінією фронту*. – К., 1969. – С. 154).

⁵ Косик. В. *Україна і Німеччина в Другій світовій війні*. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 596–597.

⁶ Івануценко Г. *Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.* – Суми, 2001. – С. 119.

дезертирувала з німецької служби і поклала початок створенню загонів групи УПА-«Схід», котрі, за деякими даними, боролись аж до 1947–1948 рр.⁷. У відповідь на підривному й дезорганізаційну роботу ОУН гестапо посилює терор проти націоналістів. За свідченнями радянських партизанів-розвідників, гітлерівські спецслужби протягом липня–вересня 1943 р. (тобто перед самим відступом з регіону) лише в Сумській обл. арештували 280 активістів ОУН⁸. Після відступу німців за Дніпро та частина української допоміжної поліції з Сумщини й Чернігівщини, яка до того не дезертирувала з німецької служби, а відійшла на захід з німцями, наприкінці 1943 р. опинилася в тилу німецької армії в регіоні Житомирщини та Рівненщини. Перебуваючи в районі дії групи УПА-«Північ», поліцаї стали масово втікати від німців і долучатися до українських повстанських загонів. Більшість учорашніх шуцманів перейшли групами 17 і 28–29 листопада, 3 і 16 грудня 1943 р., а також на Новий рік – 1 січня 1944 р. Доволі часто вони були односельцями, родичами (братами). Серед них найбільше зафіксовано вихідців з районів Нова Басань, Кролевець, Ічня, Лебедин, Холми, Охтирка.

Наявність значної групи дніпропетровців серед узятих на облік вояків ВО «Богун» пояснюється особливою активністю оунівського підпілля в області в роки німецької окупації. Відомо, що з Дніпропетровщини люди йшли до УПА організовано⁹.

Роботою оунівського підпілля, ймовірно, слід пояснювати й наявність у загонах групи УПА-«Північ» харків'ян, киян, полтавців і луганців¹⁰, хоча частина з них потрапила до УПА після втечі з німецького полону, під час вивезення на роботу, після виходу з оточення тощо.

Національний склад повстанців, облікованих «Еведенційними картками», доволі однорідний: 1420 бійців (98,27%) записалися українцями й лише 25 (1,73%) вказали інші національності. З цих 25 осіб 24 належали до групи немісцевих повстанців, і лише один неукраїнець – козак «Чодак» (чех Тадеуш Глос) – був місцевого походження (с. Пусте Івання Радивилівського р-ну Рівненської обл.)¹¹. Серед немісцевих повстанців українців було дещо менше, ніж серед місцевих – 92,3% (288 осіб). Національний склад неукраїнців у цій групі виглядав так:

⁷ Івануценко Г. *Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині* // *Український визвольний рух*. – Львів, 2004. – Зб. 3. – С. 261–273.

⁸ Івануценко Г. *Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.* – Суми, 2001. – С. 119–120.

⁹ Куделя Д. *Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії* // *Український визвольний рух*. – Львів, 2003. – Зб. 1. – С. 87–96.

¹⁰ Сергійчук В. *Діяльність підпілля ОУН на сході України* // *Визвольний Шлях*. – 1995. – Ч. 8. – С. 965–971.; *Нікольський В. Підпілля ОУН(б) у Донбасі*. – К., 2001. – 177 с.

¹¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 86.

Таблиця 2

Національність	Кількість осіб	Відсоток від усіх облікованих повстанців	Відсоток від повстанців-неукраїнців
росіяни	12	0,830%	48%
узбеки	5	0,346%	20%
білоруси	4	0,28%	16%
Донські козаки	2	0,14%	8%
казах	1	0,07%	4%
чех	1	0,07%	4%

Такий низький відсоток бійців – представників інших національностей, очевидно, слід пояснити тим, що до «Еведенційних карток», які ми опрацьовували, не потрапили відомості з окремих національних легіонів при УПА*, а зареєстровані поодинокі повстанці-неукраїнці просто служили в українських відділах. Очевидно також, що до повстанців, за незначним винятком, не приєднувалося місцеве неукраїнське населення. Місцеві поляки, які були найчисленнішою національно-меншиною в регіоні, вороже ставилися до українського національно-визвольного руху і протистояли йому найрізноманітнішими способами, місцеві євреї на кінець 1943 р. були майже повністю винищені нацистами, місцеві німці здебільшого схилилися до співпраці з німецькою окупаційною владою, а тому не могли йти на тісний контакт із УПА. Нарешті, місцеві чехи (їх на Волині мешкало, за різними даними, від 33 до 45 тис.), здебільшого, займали вичікувально-нейтральну позицію щодо повстанського руху, покликаючись на те, що вони виконують накази винятково еміграційного чеського уряду та президента Е. Бенеша¹². Хоча, з іншого боку, відомі твердження

* Від серпня 1943 р. в УПА розпочалося формування інтернаціональних загонів, організатором яких став колишній командир Червоної армії Д. Карпенко – «Яструб». Найчисленнішими були загоны литовців, грузинів, татар, азербайджанців, вірменів, узбеків. Існував відділ росіян. Також до УПА приєднувалися дезертири з італійської, угорської, румунської, німецької армій, військовополонені-втікачі голландці та бельгійці. Однак щодо останніх – ідеться винятково про поодинокі випадки. В історичній літературі прийнято вважати, що в складі УПА на кінець 1943 р. було близько 20% бійців-неукраїнців. За браком точних статистичних даних, які стосуються інонаціональних легіонів УПА, підтвердити або заперечити таку цифру неможливо. (Киричук Ю. Український національний рух 40-50 рр. ХХ ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 142).

¹² Моґука Г. *Losy szczechów wołyńskich 1939-1944* // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 211.

керівника Рівненського обласного штабу радянських партизанів В. Бегми, який в одному зі своїх донесень до Українського штабу партизанського руху 3 листопада 1943 р. зазначав, що в районі Ковель–Сарни–Столин поряд з українськими загонами діяв також чеський загін УПА зі 150 осіб¹³.

СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ, ПРОФЕСІЯ, ВІК, ОСВІТА І СІМЕЙНИЙ СТАН

Розглянувши питання регіонального походження та національної належності бійців ВО «Богун» групи УПА-«Північ», пропонуємо перейти до з'ясування інших аспектів, а саме – соціального походження, професійної належності, віку, сімейного стану та рівня освіти упівців.

Насамперед, визначмо місця народження вояків УПА. Аналіз «Еведенційних карток» свідчить про те, що з 1445 облікованих бійців 1335 осіб (92,38%) були уродженцями сіл, а 110 (7,62%) – міст і містечок. Серед 1133 місцевих повстанців народжені в селах становили 1113 бійців (98,21%), а в містах і містечках – 20 (1,79%). Дещо вищим відсоток уродженців міст був серед немісцевих повстанців. Із облікованих 312 бійців УПА немісцевого походження в селах народилося 200 осіб (64,1%), а в містах та містечках – 112 (35,8%).

Місце народження вплинуло й на вибір роду діяльності. У наступних таблицях подаємо професії місцевих, немісцевих та загалом усіх облікованих бійців.

Таблиця 3

Професії місцевих облікованих повстанців (1133 особи)

1	Хлібороби (рільники)	919	81,11%
2	Робітники та ремісники	176	15,53%
3	Службовці	10	0,88%
4	Вчителі	7	0,61%
5	Диригенти й музиканти	7	0,61%
6	Медичні працівники	6	0,52%
7	Агрономи	4	0,35%
8	Студенти	4	0,35%

¹³ Сергійчук В. *Український здвиґ: Волинь. 1939-1955.* – К., 2005. – С. 60.

Таблиця 4

Професії немісцевих облікованих повстанців (312 осіб)

1	Хлібороби (рільники)	198	63,46%
2	Робітники та ремісники	84	26,95%
3	Службовці	8	2,56%
4	Медичні працівники	5	1,60%
5	Професійні військові	5	1,60%
6	Вчителі	3	0,96%
7	Електромонтери	3	0,96%
8	Студенти	3	0,96%
9	Гірничий інженер	1	0,32%
10	Агроном	1	0,32%
11	Крамар	1	0,32%

Таблиця 5

Професії усіх облікованих повстанців (1445 осіб)

1	Хлібороби (рільники)	1139	78,82%
2	Робітники та ремісники	238	16,47%
3	Службовці	18	1,24%
4	Медичні працівники	11	0,76%
5	Вчителі	10	0,69%
6	Диригенти й музиканти	7	0,48%
7	Студенти	7	0,48%
8	Агрономи	5	0,34%
9	Професійні військовики	5	0,34%
10	Електромонтери	3	0,21%
11	Гірничий інженер	1	0,07%
12	Крамар	1	0,07%

Як бачимо, серед обох категорій повстанців (місцеві та немісцеві) переважали хлібороби. Робітники й ремісники склали заледве шосту частину серед місцевих і трошки більше чверті серед немісцевих бійців УПА. Деяко більший відсоток робітників і ремісників серед немісцевих повстанців пояснюється вищим рівнем урбанізації та індустріалізації на території СРСР, ніж у довоєнній Польщі.

Загалом же наведена статистика вкотре цілком спростовує абсурдне твердження радянських публіцистів і вчених про «буржуазний» характер Повстанської армії. Український націоналістичний повстанський рух був навіть більшою мірою «робітничо-

селянським» (понад 94% – селяни, ремісники й робітники), ніж рух червоних партизанів. Адже, згідно зі статистикою Українського штабу партизанського руху, із соціального погляду особовий склад більшовицьких партизанів України був таким: «Робітники, ремісники – 35,4%, селяни – 46,9%, службовці – 17,3%, учні та студенти – 0,4%»¹⁴. Більшу кількість робітників і службовців у лавах червоних партизан, очевидно, слід пояснювати тим, що до них приєднувалися компартійні функціонери, енкаведисти¹⁵ та російський або русифікований елемент із великих промислових центрів¹⁶.

Також слід наголосити, що отримані дані дещо суперечать поширеним у літературі твердженням про те, що в УПА налічувалося 60% селян, 25% робітників і 15% інтелігенції¹⁷. На наше переконання, вказані цифри можуть стосуватися, скоріш за все, галицького регіону, однак вони нехарактерні для Волині, де частка української інтелігенції та робітників у структурі населення була нижчою, ніж у Галичині, й відтак у лавах групи УПА-«Північ» інтелігенція, очевидно, не перевищувала десятивідсоткової позначки, а робітники та ремісники склали 15–17% бійців.

Цікавими також є результати аналізу вікових даних облікованих упівців. Для зручності ми звели наявну статистичну інформацію до таблиці, в якій на особливу увагу заслуговують відомості про вік немісцевих повстанців. Адже радянська пропаганда твердила, що з Центральної та Східної України до «банд» вступали «колишні куркулі», ті, «хто мав образу на радянську владу», «петлюрівські недобитки» тощо. Тобто з цих звинувачень випливає, що немісцеві вояки УПА здебільшого мали бути народжені ще наприкінці ХІХ або на початку ХХ ст., щоб устигнути побути «петлюрівськими недобитками» або «куркулями». Статистика ж свідчить цілком про інше:

¹⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 6.

¹⁵ Про це детальніше див.: Попов А. НКВД и партизанское движение. Факты и документы. – М., 2003; Диверсанти Сталина. НКВД в тылу врага. – М., 2004.

¹⁶ Зі статистичними даними про радянських партизанів на території УРСР можна ознайомитись у: ЦДАВОВУ України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 4–29, – або: Патрляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 19–27.

¹⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40-50 рр. ХХ ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 142.

Таблиця 6

Рік народження	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і відсоток від загальної кількості)
1885	-	1 (0,32%)	1(0,07%)
1897	-	1(0,32%)	1(0,07%)
1898	-	1(0,32%)	1 (0,07%)
1899	4 (0,35%)	-	4 (0,27%)
1900	2 (0,17%)	1(0,32%)	3 (0,21%)
1901	2 (0,17%)	1(0,32%)	3 (0,21%)
1902	3 (0,26%)	4 (1,28%)	7 (0,48%)
1903	4 (0,35%)	1(0,32%)	5 (0,34%)
1904	6 (0,52%)	5 (1,60%)	11 (0,76%)
1905	3 (0,26%)	3 (0,96%)	6 (0,41%)
1906	9 (0,79%)	2 (0,64%)	11 (0,76%)
1907	10 (0,88%)	4 (1,28%)	14 (0,96%)
1908	16 (1,41%)	8 (2,56%)	24 (1,66%)
1909	18 (1,58%)	2 (0,64%)	20 (1,38%)
1910	18 (1,58%)	12 (3,84%)	30 (2,07%)
1911	25 (2,21%)	11 (3,52%)	36 (2,49%)
1912	31 (2,73%)	13 (4,16%)	44 (3,04%)
1913	27 (2,38%)	20 (6,41%)	47 (3,25%)
1914	36 (3,17%)	16 (5,12%)	52 (3,59%)
1915	26 (2,29%)	13 (4,16%)	39 (2,69%)
1916	49 (4,32%)	15 (4,81%)	64 (4,42%)
1917	40 (3,53%)	12 (3,84%)	52 (3,59%)
1918	35 (3,08%)	14 (4,48%)	49 (3,39%)
1919	42 (3,71%)	18 (5,76%)	60 (4,15%)
1920	92 (8,12%)	21 (6,73%)	113 (7,82%)
1921	148 (13,06%)	21(6,73%)	169 (11,69%)
1922	162 (14,29%)	22 (7,05%)	184 (12,73%)
1923	128 (11,29%)	24 (7,69%)	152 (10,51%)
1924	86 (7,59%)	21 (6,73%)	107 (7,40%)
1925	80 (7,06%)	15 (4,81%)	95 (6,57%)
1926	25 (2,21%)	7 (2,24%)	32 (2,21%)
1927	6 (0,52%)	3 (0,96%)	9 (0,62%)

З наведеної таблиці чітко видно, що найбільшу вікову групу в обох категоріях повстанців (місцевих і немісцевих) становила молодь 1916–1926 рр. народження, тобто на 1944 р. віком у 18–28 років (відповідно 78,15% та 60,85%). Загалом обліковані бійці 1916–1926 рр. народження становили 74,48%. Бійці віком від 29 до 35 років склали другу велику вікову групу, яка становила, відповідно, 13,73% від місцевих, 27,2% від немісцевих повстанців та дорівнювала 18,51% від усієї кількості облікованих повстанців. Третя вікова група складалася з повстанців віком 36–45 років. Серед місцевих упівців вони становили 4,64%, серед немісцевих – 9,28%, а в загальній кількості повстанців їхня частка сягала 6,04%. Категорія найстарших – бійців віком понад 45 років – була мізерно малою. Серед місцевих повстанців статистика таких не фіксує взагалі, серед немісцевих старших бійців менше відсотка (0,96%; 0,2% від загальної кількості). Нарешті, остання категорія – неповнолітні бійці, яким на 1944 р. виповнилося 17 років, – становила 0,62% від загальної кількості облікованих повстанців (0,52% від місцевих і 0,96% від немісцевих).

Теоретично учасниками національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. (за радянським визначенням – «петлюрівцями») або «куркулями» до початку загальної колективізації в УСРР могли бути люди, народжені не пізніше 1909 р. (яким на початок суцільної колективізації сільського господарства у 1929 р. виповнилося 20 років, а в 1944 р. було 35). Таких серед облікованих немісцевих бійців УПА ВО «Богун» 34 особи (10,89%). Тобто теоретично колишнім «куркулем» або «петлюрівцем» міг бути лише кожен десятий немісцевий боєць, внесений до «Евденційної книги» ВО «Богун». Відтак, нав'язувані багаторічною радянською пропагандою стереотипи про «петлюрівських недобитків» і колишніх «куркулів» не підтверджуються статистикою. Якщо вести мову про немісцевих бійців, то абсолютна більшість із них світоглядно сформувалися в роки більшовицької влади, навчалися в радянських школах, належали до молодіжних комуністичних організацій тощо. Більше того, серед червоних партизанів на території України була більша кількість людей старшого віку, ніж серед упівців. Нижче, у порівняльній таблиці, наводимо статистику Українського штабу партизанського руху за 1945 р., яка подає відомості про 88075 осіб¹⁸ – бійців найбільших червоних партизанських з'єднань в Україні – тобто є достатньо репрезентативною.

¹⁸ Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 20–21.

Таблиця 7

Вікова категорія	Червоні партизани (%)	Немісцеві бійці УПА (%)	Місцеві бійці УПА (%)	Усі обліковані бійці УПА (%)
1894 р. н. і старші	1,1	0,32	0,00	0,069
1895–1899 р. н.	2,7	0,64	0,35	0,41
1900–1904 р. н.	6,6	3,84	1,47	2,00
1905–1909 р. н.	9,8	6,08	4,94	5,19
1910–1914 р. н.	18,3	23,07	12,09	14,46
1915–1919 р. н.	18,6	23,07	16,94	18,26
1920–1924 р. н.	30,9	34,93	54,36	50,17
1925–1929 р. н.	11,9	8,01	9,76	9,41
1930 і молодші р. н.	0,1	0,00	0,00	0,00

Як можна побачити з наведеної вище таблиці, 20,2% червоних партизанів були віком старші від 35 років (натомість серед упівців цей показник сягає тільки 6,79–7,66% від місцевих і 10,89% від немісцевих). Очевидно, наявність у червоних партизанів більшого контингенту бійців старшого віку можна пояснити умовами формування радянського партизанського руху, чияю основою були оточенці (передовсім колишні кадрові червоні командири і політичні комісари, які не бажали здаватися до німецького полону та не могли повернутися до своїх домівок подібно до рядових червоноармійців – учорашніх селян та робітників), залишені спеціально для роботи в підпіллі функціонери комуністичної партії й комсомолу нижчої та середньої ланок, а також перекинені з-за лінії фронту спеціально вишколені в структурах НКВД диверсанти-терористи, сапери, радисти й снайпери.

Соціальне походження, професія та вік українських повстанців позначалися на їхньому освітньому рівні. На жаль, дані про рівень освіти 25 повстанців на «Еведенційних картках» не збереглися (картки ушкоджені або не заповнені до кінця). Узагальнивши наявну інформацію та здійснивши відповідні підрахунки, ми подаємо зведені дані в наступній таблиці:

Таблиця 8

Рівень освіти	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і відсоток від загальної кількості)
Неписьменні	25 (2,21%)	-	25 (1,73%)
Малограмотні	-	2 (0,64%)	2 (0,13%)
Домашня	16 (1,41%)	-	16 (1,11%)
1 кл.	34 (3,00%)	4 (1,28%)	38 (2,62%)
2 кл.	107 (9,44%)	21 (6,73%)	128 (8,85%)
3 кл.	157 (13,85%)	34 (10,90%)	191 (13,21%)
4 кл.	356 (31,42%)	55 (17,62%)	411 (28,44%)
5 кл.	150 (13,23%)	38 (12,18%)	188 (13,01%)
6 кл.	90 (7,94%)	32 (10,26%)	122 (8,44%)
7 кл.	94 (8,29%)	65 (20,83%)	159 (11,00%)
8 кл.	34 (3,00%)	11 (3,53%)	45 (3,11%)
9 кл.	15 (1,32%)	12 (3,85%)	27 (1,86%)
10 кл. (Середня)	22 (1,94%)	20 (6,41%)	42 (2,91%)
Гімназійна (Середня)	1 (0,08%)	1 (0,32%)	2 (0,13%)
Середня спеціальна	8 (0,71%)	6 (1,92%)	14 (0,96%)
Незакінчена вища + студент	2 (0,17%)	5 (1,60%)	7 (0,48%)
Вища	-	3 (0,96%)	3 (0,21%)
Немає даних	22 (1,94%)	3 (0,96%)	25 (1,73%)

З таблиці чітко видно, що освітній рівень немісцевих повстанців був дещо вищим, ніж у місцевих бійців. Водночас, це пояснюється тим, що на території СРСР існувала густіша мережа шкіл, ніж у міжвоєнній Польщі, та й вища освіта була доступнішою. Також слід враховувати, що відсоток уродженців і мешканців міст серед немісцевих повстанців був вищим (7,62%), ніж серед місцевих (1,79%), а міщани традиційно мають вищий освітній рівень. З іншого боку, обсяг і якість знань у радянській школі були нижчими, ніж, скажімо, в польських гімназіях. Відтак, до статистики слід підходити з деякими застереженнями, пам'ятаючи, що кількість закінчених класів далеко не завжди адекватна реальному рівневі знань. Цікаво, що найбільший відсоток немісцевих повстанців (20,83%) мали сім класів освіти – тобто були випускниками найпоширеніших у ті часи в Радянській Україні семикласних шкіл. Натомість повстанці – вихідці з території ВО «Богун» – найчастіше мали чотири класи освіти (31,42%), і це теж не

дивно з огляду на те, що в підпольській Україні найбільш розгалуженою була мережа так званих «народних» чотирикласних шкіл. Більшою була частка немісцевих бійців з вищою, середньою та спеціальною середньою освітою.

У цілому, освітній рівень українських повстанців відповідав загальному освітньому рівневі тодішнього західноукраїнського суспільства, а щодо немісцевих воїнів УПА, то їхній освітній рівень цілком корелював із рівнем радянських партизанів України, в яких були лише дещо кращими показники вищої та середньої освіти – завдяки наявності в рядах червоних партизанів колишніх партфункціонерів, професійних військових і політичних комісарів. Нижче наводимо порівняльну таблицю рівня освіти українських повстанців і більшовицьких партизанів, складену з використанням статистичних даних Українського штабу партизанського руху¹⁹.

Таблиця 9

Рівень освіти	Червоні партизани (%)	Немісцеві бійці УПА (%)	Місцеві бійці УПА (%)	Усі обліковані бійці УПА (%)
Неписьменні	2,9	0,00	2,21	1,73
Малограмотні або з освітою 1–3 кл.	21,7	18,78	27,70	25,91
4 кл.	16,7	17,62	31,42	28,44
5–6 кл.	14,7	22,44	21,17	21,45
7 кл.	14,9	20,83	8,29	11,00
8–9 кл.	12,4	7,38	4,32	4,97
Середня і середня спеціальна освіта	13,5	8,63	2,72	3,99
Незакінчена вища освіта і студенти	0,8	1,60	0,17	0,48
Вища	2,7	0,96	0,00	0,21

Варто також проаналізувати сімейний стан облікованих повстанців, який, на нашу думку, так само підказує шлях до вирішення деяких питань. Зведені статистичні дані вкладаються в таку таблицю:

Таблиця 10

Сімейний стан	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і відсоток від загальної кількості)
Одружені	220 (19,41%)	141 (45,19%)	360 (24,91%)
Неодружені	913 (80,59%)	171 (54,81%)	1084 (75,09%)

З наведених даних чітко видно, що у відсотковому відношенні рівень одружених повстанців серед немісцевих бійців УПА був більше як удвічі вищий, ніж у місцевих повстанців. Скоріш за все, пояснити цю диспропорцію можна двома обставинами. По-перше, середній вік місцевих повстанців був дещо нижчим, ніж немісцевих (див. Таблицю 6). Наприклад, частка місцевих упівців віком від 17 до 25 років (більшість чоловіків у цьому віці ще не одружені) становила 67,74%, а немісцевих – 48,69%. По-друге, серед місцевих бійців було більше селян, ніж серед немісцевих (див. Таблиці 3 та 4). До того ж, західноукраїнські селяни, на відміну від своїх колег із Радянської України, були не люмпенізованими колгоспниками, а господарями-власниками, для яких проблема створення сім'ї була тісно пов'язана з питанням розширення або скорочення господарства, а відтак вимагала зваженого підходу.

Слід також звернути увагу на той факт, що третина одружених немісцевих повстанців були багатодітними (мали трьох і більше дітей). І практично всі без винятку багатодітні батьки за часів німецької окупації служили в поліції. На нашу думку, це є яскравим свідченням того, що служба в поліції була для батьків великих сімей в окупованій нацистами Україні одним із небагатьох способів фізично вижити, не потрапити на каторгу до Райху, захистити свою родину від партизанського й гітлерівського терору й пограбувань, а крім того, можливістю «поживитися» коштом інших співгромадян. Дані повстанської статистики щодо багатодітних поліцаїв цілком підтверджуються спогадами керівників радянського партизанського руху, які діяли зі своїми загонами в районах Північної Чернігівщини та Сумщини. Зокрема, О. Сабуров згадував, що «Часто в рядах німецьких посібників траплялися батьки великих родин. Опинившись в оточенні, вони пробиралися додому і зразу ж потрапляли на очі комендантів. І от, щоб урятувати життя, вже не стільки собі, як своїй родині, вони ставали на шлях пристосування до окупаційної влади»²⁰.

¹⁹ Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 21.

²⁰ Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969. – С. 146.

СЛУЖБА В ІНОЗЕМНИХ АРМІЯХ, ВІЙСЬКОВІ ЗВАННЯ ТА СПЕЦІАЛЬНОСТІ

Значна частина облікованих бійців УПА ВО «Богун», як свідчать їхні «Еведенційні картки», не були новачками у військовій справі й до участі в повстанських загонах уже проходили військову службу в різноманітних арміях або воєнізованих формуваннях. Загалом були знайомі з армійською службою 609 (42,14%) повстанців, а вперше долучилися до військової справи в лавах УПА – 836 (57,86%) облікованих бійців. Крім того, слід зазначити, що серед немісцевих бійців частка тих, хто служив у чужих арміях значно вища, ніж у місцевих повстанців. Із 312 упівців із різних регіонів України та з-поза її меж, які у вирі воєнного лихоліття потрапили до ВО «Богун», не були новачками у військовій справі 248 (79,48%) повстанців. Тоді як із 1133 місцевих вояків раніше була на військовій службі лише 361 особа (31,86%). Таку різницю, очевидно, слід пояснювати й дещо старшим віком немісцевих повстанців, і тим, що в Західній Україні на початку німецько-радянської війни не встигли провести мобілізації, а вихідці з інших регіонів були свого часу мобілізовані до Червоної армії. Також наголосимо, що до немісцевих бійців ми зарахували вихідців з Галичини, котрі часто займали в УПА на Волині командні пости і мали відповідну військову підготовку, як наприклад чотовий Дмитро Чорний – «Залізник» – уродженець Підгаєцького р-ну Тернопільської обл., – який був ветераном «Легіону Побігушого» – батальйону «Ролянд» Дружин Українських Націоналістів²¹.

Аналіз наявних статистичних даних дав змогу виявити, в яких чужих арміях та воєнізованих формуваннях служили бійці ВО «Богун».

Таблиця 11

Служба немісцевих бійців в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість немісцевих повстанців	Відсоток від категорії
Червона армія та німецька поліція	87	27,88
Червона армія	81	25,96
Німецька поліція	64	20,51
Вермахт	4	1,28

²¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 201.

SD	4	1,28
Червона армія та SD	2	0,64
Червона армія та Вермахт	2	0,64
Батальйон «Ролянд» (ДУН)	1	0,32
Царська армія та армія УНР	1	0,32
Царська армія	1	0,32
Військо польське	1	0,32
Не служили	64	20,51

Таблиця 12

Служба місцевих бійців в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість місцевих повстанців	Відсоток від категорії
Військо польське	224	19,77
Німецька поліція	58	5,12
Червона армія	56	4,94
Вермахт	11	0,97
Військо польське та Червона армія	5	0,44
Німецька пожежна охорона	2	0,17
Царська армія та армія УНР	1	0,08
Царська армія	1	0,08
Веркдінст	1	0,08
Веркшцц і ДУН	1	0,08
Червона армія та Вермахт	1	0,08
Не служили	772	68,13

Таблиця 13

Служба всіх облікованих бійців ВО «Богун» в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість облікованих повстанців	Відсоток від категорії
Військо польське	225	15,57
Червона армія	137	9,48
Німецька поліція	122	8,44
Червона армія та німецька поліція	87	6,02
Вермахт	15	1,03
Військо польське та Червона армія	5	0,34
SD	4	0,27
Червона армія та Вермахт	3	0,21
Німецька пожежна охорона	2	0,13

Царська армія та армія УНР	2	0,13
Царська армія	2	0,13
Червона армія та SD	2	0,13
ДУН	1	0,07
Веркдінст	1	0,07
Веркшцц і ДУН	1	0,07
Не служили	836	57,86

У наведених таблицях чітко простежується, що основна маса повстанців, які до служби в УПА служили в чужих арміях чи воєнізованих формуваннях, були службовцями Війська польського, Червоної армії, допоміжної німецької поліції або інших мілітарних структур. У цьому контексті виникають деякі запитання з приводу відомої акції переходу допоміжної поліції («щуцманів») Волині та Полісся, котра відбулася протягом 15 березня – 10 червня 1943 р. За даними більшості дослідників, до Повстанської армії тоді потрапило від 3 до 5 тис. колишніх поліцаїв²². Якщо взяти до уваги, що загальна чисельність бійців групи УПА-«Північ» без запілля та сільських самооборонних відділів на кінець 1943 р. становила 8–10 тис. осіб, а з місцевою самообороною і допоміжними структурами – 15–20 тис., то колишні поліцаї мали б складати 30–50% у бойових відділах УПА-«Північ» і 15–20% від загальної кількості упівців Волині й Полісся. Натомість наведена статистика щодо Південної Волині показує, що безпосередньо через ряди німецької поліції, армії та інших воєнізованих структур пройшло менше 7% місцевих бійців, облікованих у ВО «Богун». Пояснити таку розбіжність даних, очевидно, можна тим, що, за умови організованої втечі з німецької служби, підрозділи «щуцманів» вливалися в якийсь один існуючий загін УПА²³ або на їхній базі створювали окремі курені та сотні УПА²⁴. Очевидно, що в цих частинах та підрозділах кількість колишніх поліцаїв становила понад половину особового складу, на відміну від повстанських відділів ВО «Богун», облікованих в «Еведенційній книзі». Слід вважати, що до повстанських сотень та куренів, які створювали не на базі колишньої

допоміжної поліції, «щуцмани» потрапляли поодинокі або невеликими групами.

Децю іншою ситуація з проходженням військової служби була в німецьких повстанців. З Таблиці 11 чітко видно, що більшість із них перебувала на службі в Червоній армії та німецькій поліції або інших німецьких воєнізованих формуваннях. Понад 52% (163 особи) з німецьких повстанців ВО «Богун» потрапили до лав УПА, безпосередньо дезертирувавши з німецької служби. Мотиви приєднання цих людей до повстанських загонів, очевидно, були різними. Частина діяла з ідейних переконань, частина намагалася якимось чином вирватися від німців, вбачаючи в УПА зручний засіб для подальшого повернення додому*, а то й переходу до червоних партизанів**. Загалом, утеча поліції до українських повстанців не була чимось унікальним. На зламі 1943–1944 рр. колишні щуцмани, бачачи крах гітлерівського Райху, втікали до всіх партизанських армій – і до червоних партизанів***, і до Армії крайової, і до прорадянських польських партизанських груп²⁵.

Потрібно зазначити, що повстанці з великою обережністю ставилися до колишніх поліцаїв зі Східної України. Так, у «Суспільно-політичному огляді» уповноваженого ОУН(б) у ВО «Богун», зробленому в листопаді 1943 р., між іншим, зазначено: «Упродовж цього місяця німці навезли сюди із Східноукраїнських земель велику силу щуцманів, яких посилають тут грабувати села і тероризувати населення. Проте велика частина щуцманів, завдяки нашій пропаганді і не маючи іншого виходу, перейшла зі зброєю до нас. З тієї причини

* У звіті «Загону № 37», який у березні 1944 р. здійснив глибокий рейд у Житомирську та Київську обл., є згадки про упівців-східняків, котрі героїчно боролись і загинули в боях з противником, а одночасно є свідчення і про тих вихідців зі Східної України, які втекли з відділу й подалися додому. (Детальніше див.: Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С. 473–480.)

** У звіті інформатора ОУН про події у ВО «Богун» за листопад–грудень 1943 р. зазначено: «В с. Ступні і Малій Мощаниці стоїть біля 2-х сотень щуцманів-східняків, які перейшли на нашу сторону з Дубна і Мирогоці. Серед них була переведена агітація пропагандистом з УПА. Частина з них захоплюється нашою боротьбою і заявляють, що будуть битися разом з нами проти німців і більшовиків, але є між ними і такі типи (лейтенанти і політруки), які до нашої справи ставляться ворожо і стараються зв'язатися з місцевими комуністами. [...] Ці східняки мають зі собою біля 110 коней, возів, запасів харчів і багато награбованих речей, які продають за горілку. Серед них скріплено розвідку» (Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С. 301).

*** Олександр Сабуров у спогадах майже цілу сторінку присвячує проблемі переходу до радянських партизанів колишніх щуцманів. Очевидно, що це явище було масовим, бо інакше радянська цензура не пропустила б подібних пасажів. Детальніше див.: Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969. – С. 146.

²⁵ Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С. 441, 447, 448 та ін.

²² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – С. 79; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – С. 12; Filar W. Wołyń 1939 – 1944. Eksterminacja z cy walki polsko-ukraińskie. – Toruń, 2003. – S. 75. та ін.

²³ Музичук С., Марчук І. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 // Однострій. – № 8. – 2004. – С. 32.

²⁴ Filar W. Wołyń 1939 – 1944. Eksterminacja z cy walki polsko-ukraińskie. – Toruń, 2003. – S. 75.

німці решту шуцманів під кінець цього місяця роззброїли. [...] Шуцмани із СУЗ – це, в більшості, елемент звихнений – здеморалізований і політично непевний. Вислугуватися може кожному, хто пообіцяє їм високі життя. [...] Також тікають шуцмани і до червоних партизанів, але їх бояться щоб не порозстрілювали за службу німцям»²⁶.

Хай там як, а українські повстанці, котрі перебували на службі в чужих арміях, набули цінного досвіду і знань із різних військових спеціальностей. Як уже зазначалося, загалом служили в іноземних арміях 609 повстанців. Із них 351 (57,63%) вказали свої військові спеціальності.

Таблиця 14

Військові спеціальності всіх облікованих повстанців, які вказали їх у картках

Кавалеристи	116	33,04%
Піхотинці та мотопіхотинці	95	27,06%
Артилеристи	51	14,52%
Зв'язківці	18	5,12%
Військові лікарі	11	3,13%
Кулеметники	10	2,84%
Сапери	9	2,56%
Шофери	7	1,99%
Танкісти	5	1,58%
Авіатори	5	1,58%
Санітари	4	1,14%
Військові канцеляристи	4	1,14%
Військові будівельники	3	0,85%
Пожежники	2	0,56%
Шофери-трактористи	2	0,56%
Гранатометник	1	0,28%
Хімічний інструктор	1	0,28%
Інструктор боєприпасів	1	0,28%
Перекладач	1	0,28%
Ветеринар	1	0,28%
Радист	1	0,28%
Військовий моряк	1	0,28%
Військовий топографіст	1	0,28%
Слухач полкової школи Червоної армії	1	0,28%

²⁶ Сергійчук В. *Український здиг: Волинь. 1939-1955.* – К., 2005. – С. 285–286.

Таблиця 15

Військові спеціальності місцевих повстанців, які вказали їх у картках (212 осіб)

Кавалеристи	107	50,47%
Піхотинці та мотопіхотинці	55	25,94%
Артилеристи	22	10,37%
Військові лікарі	9	4,24%
Сапери	6	2,83%
Зв'язківці	3	1,41%
Кулеметники	3	1,41%
Шофери	2	0,94%
Пожежники	2	0,94%
Радист	1	0,47%
Гранатометник	1	0,47%
Санітар	1	0,47%

Таблиця 16

Військові спеціальності немісцевих повстанців, які вказали їх у картках (139 осіб)

Піхотинці та мотопіхотинці	40	28,77%
Артилеристи	29	20,86%
Зв'язківці	15	10,79%
Кавалеристи	9	6,47%
Кулеметники	7	5,03%
Авіатори	5	3,59%
Танкісти	5	3,59%
Шофери	5	3,59%
Військові канцеляристи	4	2,87%
Сапери	3	2,15%
Санітари	3	2,15%
Військові будівельники	3	2,15%
Військові лікарі	2	1,43%
Шофери-трактористи	2	1,43%
Ветеринар	1	0,71%
Слухач полкової школи Червоної армії	1	0,71%
Військовий моряк	1	0,71%
Військовий топографіст	1	0,71%
Хімічний інструктор	1	0,71%
Інструктор боєприпасів	1	0,71%
Перекладач	1	0,71%

Як бачимо, абсолютна більшість облікованих повстанців служили в кавалерії, піхоті та артилерії. До того ж, найбільше кавалеристів було серед місцевих бійців через те, що українців у польській армії найчастіше призивали на службу до кавалерії, тоді як німецькі служили здебільшого в радянській піхоті та артилерії. Загалом, перелік військових спеціальностей у німецьких повстанців різноманітніший, ніж у місцевих (21 спеціальність проти 12). Серед них більше носіїв військово-технічних спеціальностей – зв’язківців, танкістів, авіаторів, шоферів, трактористів, інструкторів тощо. Це, на наш погляд, слід пояснювати кращим рівнем технічної оснащеності Червоної армії порівняно з Військом польським, а більшість повстанців набували свої військові спеціальності саме в цих двох арміях.

Вищий рівень професійної військової підготовки сприяв тому, що чимало німецьких повстанців ставали старшинами, інтендантами, підстаршинами, політичними виховниками. Загалом, серед опрацьованих карток є матеріали на 215 старшин та підстаршин УПА. Із них 53 особи – німецькі. Тобто за частки німецьких повстанців 21,59% від загальної кількості взятих на облік вояків, частка німецьких старшин і підстаршин дещо вища – 24,69%, і це при тому, що через певні застереження німецьких бійців рідше призначали на командирські посади в Повстанській армії.

На той час система військових звань (ступенів) в УПА ще не була остаточно врегульованою, тому деякі бійці в «Еведенційних картках» вказували посаду та службові функції або звання, які мали в чужих арміях²⁷.

Німецькі старшини й підстаршини УПА мали такі звання, посади та функціональні обов’язки:

Таблиця 17

Сотенні командири	2	Господарчий підстаршина	1
Заступник сотенного	1	Політвиховник	1
Політвиховник сотні	1	Старшини	
Чотові командири	9	(радянське – «старшина»)	3
Ройові командири	19	Старші сержанти	4
Командири артилерії (ройові)	2	Бунчужний	1
	2	Сержанти	2
Командири гармати	2	Хорунжий	1
Інтендант	1	Вістун	1
Командир зв’язку	1	Ланковий	1

До приходу в УПА німецькі старшини й підстаршини служили в таких арміях і воєнізованих формуваннях:

Таблиця 18

Червона армія та німецька поліція	22	SD	1
Червона армія	17	Батальйон «Ролянд» (ДУН)	1
Не служили	4	Царська армія та Армія УНР	1
Німецька поліція	3	Школа УПА «Дружинники»	1
Червона армія та Вермахт	1	Червона Армія та військо-	
Вермахт	1	вий вишкіл ОУН	1

Служба ж усіх облікованих старшин і підстаршин в іноземних арміях розподіляється так: Військо польське – 46 осіб, Червона армія – 28 осіб, Німецька поліція – 24 особи, Вермахт – 7 осіб, «Ролянд» (ДУН) – 1 особа, Червона армія та німецька поліція – 22 особи, Царська армія та Армія УНР – 1 особа, Веркдінст – 1 особа, Школа УПА «Дружинники» – 1 особа, Штабова школа зв’язку УПА – 1 особа, SD – 1 особа, Школа підстаршин УПА – 7 осіб, Веркшуд та батальйон ДУН – 1 особа, Військо польське та німецька поліція – 1 особа, Червона армія та Військо польське – 1 особа, Німецька пожежна охорона – 1 особа, Червона армія та Вермахт – 1 особа, не служили в жодній армії та не закінчували старшинських і підстаршинських шкіл УПА – 58 осіб. З наведених даних видно, що найбільше «служивих» старшин і підстаршин УПА пройшло через Червону армію (тільки через неї або в поєднанні зі службою в поліції, Вермахті чи інших арміях) – 52 особи, через німецькі воєнізовані структури (разом з тими, хто раніше служив в інших арміях) – 59 осіб та через Військо польське (разом з тими, хто потім служив в інших арміях) – 48 осіб. Цікаво також відзначити, що велика група старшин і підстаршин не мала досвіду військової служби і це попри те, що далеко не всі бійці УПА, які в чужих арміях мали військові звання старшин чи підстаршин, отримали аналогічні звання у повстанців. Тобто в УПА не існувало сліпої «конвертації» посад і звань, а діяв принцип відбору найталановитіших командирів, які належно зарекомендували себе на ниві партизанської боротьби, що кардинально відрізнялася від служби в регулярній армії чи поліції. Наприклад, серед облікованих повстанських командирів трапляються ройові, які були старшими лейтенантами в Червоній армії та чотові, які в тій же армії були лише сержантами тощо.

Надзвичайно інформативними є записи про службу облікованих повстанців в УПА. Завдяки статистичним відомостям про прихід до лав УПА повстанців ми можемо простежити динаміку цього процесу й зробити деякі узагальнення та висновки. Серед опрацьованих документів у 1270 випадках зазначено час потрапляння до повстанських лав і у 175 випадках такої інформації немає. Нижче в таблиці за місяцями розписано, як повстанці поповнювали лісову армію.

²⁷ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 49–56.

Таблиця 19

Місяць та рік приходу до УПА	Місцеві повстанці			Немісцеві повстанці			Усі обліковані повстанці		
	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток усіх облікованих	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток усіх облікованих	Кількість	Відсоток від усіх облікованих	Відсоток від усіх облікованих
Грудень 1942	1	0,08	0,06	-	-	-	1	0,06	0,06
Січень 1943	3	0,26	0,21	-	-	-	3	0,21	0,21
Лютий 1943	15	1,32	1,03	-	-	-	15	1,03	1,03
Березень 1943	79	6,97	5,46	12	3,84	0,83	91	6,29	6,29
Квітень 1943	111	9,79	7,68	14	4,87	0,96	125	8,65	8,65
Травень 1943	129	11,38	8,92	11	3,52	0,76	140	9,68	9,68
Червень 1943	82	7,23	5,67	21	6,73	1,45	103	7,12	7,12
Липень 1943	126	11,12	8,71	17	5,44	1,17	143	9,89	9,89
Серпень 1943	173	15,26	11,97	22	7,05	1,52	195	13,49	13,49
Вересень 1943	72	6,35	4,98	11	3,52	0,76	83	5,74	5,74
Жовтень 1943	48	4,23	3,32	12	3,84	0,83	60	4,15	4,15
Листопад 1943	87	7,67	6,02	60	19,23	4,15	147	10,17	10,17
Грудень 1943	36	3,17	2,49	75	24,03	5,19	111	7,68	7,68
Січень 1944	6	0,52	0,41	47	15,06	3,25	53	3,66	3,66
Немає даних	165	14,56	11,41	10	3,21	0,69	175	12,11	12,11

З даних у таблиці легко побачити, що на зламі 1942–1943 рр. повстанський рух ще перебував у зародковому стані та, очевидно, становив групу бойових загонів ОУН(б), у яких налічувалося небагато бійців і які щойно з весни 1943 р. стали перетворюватися на масову партизанську армію. Рекордна кількість повстанців приєдналася до УПА в серпні 1943 р. В «Еведенційних картках» зазначалося, що липнево-серпневий набір до Повстанської армії здійснювано «за мобілізацією». Лідером серед загонів, до яких набирали найбільше повстанців, був «Відділ кінноти УПА Енея*», на котрий припадало 8–10% новобранців щомісяця, до того ж, відібраний до загону контингент, зазвичай, мав досвід служби в кавалерійських частинах Війська польського.

Цікаво також, що на осінь–зиму 1943 р. контингент місцевих новобранців різко скоротився. Це, очевидно, слід пояснювати погодними умовами. Виводити великі групи місцевих мешканців до лісу взимку не було сенсу, – в разі потреби, бійців можна було залучати до акцій у вигляді місцевої самооборони, водночас заощаджуючи на їхньому утриманні. Діаметрально протилежна картина спостерігається щодо вихідців з інших регіонів, які власне на кінець осені та взимку 1943–1944 рр. масово потрапляють до УПА. Оскільки більшість немісцевих новобранців становили «щучмани» (163 особи – 52,2%), їхня доля перебувала в руках німців, від яких треба було тікати, рятуючись від роззброєння або вислання на роботи, за будь-яку ціну, в будь-яку пору року. Протягом листопада–грудня 1943 і січня 1944 р. до УПА прибули 182 немісцеві повстанці, що становили 58,3% загальної кількості взятих на облік немісцевих бійців. Із них 90% – утікачі з німецьких формувань.

Інша частина немісцевих бойовиків, згідно з документами, складалася з колишніх оточенців, утікачів з Червоної армії та німецьких таборів для військовополонених, а також пересильних пунктів для оstarбайтерів, які добровільно або через мобілізацію в липні–серпні 1943 р. потрапляли до лав УПА. Є відомості й про двох членів ОУН з Великої України – Олександра Коверю²⁸ з Дніпропетровщини та Василя Слюсаря²⁹ з-під Кам'янка-Подільського, які працювали в підпіллі, відповідно, з 1941 та 1942 р., а в УПА прийшли в грудні та червні 1943 р.

* Петра Олійника – командира ВО «Богун» групи УПА-«Північ».

²⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 108.

²⁹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 126.

Складніше встановити реальну картину «опінії» командирів стосовно своїх підлеглих. Лише в 597 (41,31%) анкетах наявні відповідні записи, тоді як у 848 (58,96%) картках вони відсутні. Тому до статистики, наведеної в наступних трьох таблицях, слід ставитися з деякими застереженнями й приймати її «умовно», пам'ятаючи, що вона стосується менше половини облікованих повстанців ВО «Богун». Свої враження від поведінки підлеглих повстанські командири не завжди викладали лаконічно, одним словом: «Відповідний», «Можливий», «Добрий», «Послушний», «Невідповідний», «Трусливий» тощо, часто вдаючись до розлогих коментарів: «Надійний, відважний, має вплив на стрільців», «Середній стрілець, добрий гранатометник», «Найкращий під кожним оглядом», «В боях поводить себе добре, виконує всі накази», «Слабохарактерний, як військовик невідповідний, млявий», «Амбітний, про себе має високі думки, легковажить свої обов'язки, більше уваги приділяє жінкам», «Ледачий, до служби не охочий, трус» тощо. Ми, для зручності, поділили всі оцінки командирів на декілька категорій, які наводимо в наступних таблицях.

Таблиця 20*Оцінка командирами місцевих повстанців*

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	371	32,74%	66,36%
Посередня	131	11,56%	23,43%
Негативна	30	2,64%	5,36%
Невизначена	16	1,41%	2,86%
Вибули через хвороби	3	0,26%	0,53%
Не повернулися з відрядження	1	0,08%	0,17%
Дезертири	7	0,61%	1,25%
Дані відсутні	574	50,66%	-

Таблиця 21*Оцінка командирами немісцевих повстанців*

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	26	8,33%	68,42%
Посередня	9	2,88%	23,68%
Негативна	1	0,32%	2,63%
Невизначена	2	0,64%	5,26%
Вибули через хвороби	-	-	-
Не повернулися з відрядження	-	-	-
Дезертири	-	-	-
Дані відсутні	274	87,82%	-

Таблиця 22*Оцінка командирами усіх повстанців*

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	397	27,47%	66,49%
Посередня	140	9,68%	23,45%
Негативна	31	2,14%	5,19%
Невизначена	18	1,24%	3,01%
Вибули через хвороби	3	0,21%	0,50%
Не повернулися з відрядження	1	0,06%	0,16%
Дезертири	7	0,48%	1,17%
Дані відсутні	848	58,96%	-

Відсутність даних про «опінію» керівників в анкетах більше ніж половини облікованих повстанців, очевидно, слід пояснювати тим, що понад 50% із них потрапили до лав УПА влітку 1943 р. або пізніше (див. Таблицю 19), а крім того, в останні місяці 1943 р. багато повстанців переводилися в інші відділи у зв'язку з реорганізацією та кількісним зростанням армії, тому не всі командири на момент складання «Евденційної книги» виробили щодо них остаточну думку. Найсильніше невизначеність командування простежується щодо немісцевих повстанців: чітко оцінено лише 12,18% від їхньої загальної кількості. Ці дані більш-менш відповідають даним про прихід немісцевих повстанців до УПА, з яких лише близько 15% з'явилися в

лавах лісової армії до літа 1943 р. (див. Таблицю 19). На підставі інформації, наведеної в Таблицях 20–22, можна припустити, що найшвидше командири повстанських відділів визначалися зі своїм ставленням до стрільців, підстаршин та старшин, які зарекомендували себе позитивно, натомість із негативними оцінками, очевидно, визначатися не поспішали, намагаючись дати можливість повною мірою виявитися всім рисам характеру підлеглих.

ПОРАНЕННЯ, ПІДВИЩЕННЯ, НАГОРОДИ, ПОКАРАННЯ

Як уже зазначалося на початку статті, відомостей про поранення, підвищення, нагороди й покарання в «Еведенційних картках», на жаль, небагато. Найважливіша інформація має епізодичний характер, однак вона дає змогу скласти певне уявлення про те, з ким і коли вели бої повстанці (у випадку, якщо в картці зазначено, в бою з ким був поранений або відзначений той чи той бойовик).

Зокрема, ройовий Василь Загорилько – «Щупак» дістав поранення в бою з угорцями під с. Михайлівкою³⁰; стрілець Федір Когут – «Хмара» був поранений 24 квітня 1943 р. в с. Хотів, коли повстанці зробили у місцевій школі засідку на німців³¹; інтендант Михайло Коваленко – «Шишка», родом з Чернігівщини, був легко поранений за невказаних обставин³²; легко поранення отримав стрілець Федір Кузнець – «Кюмар»³³; дістав поранення в бою з німцями біля Почасва стрілець Михайло Кохтур – «Гамалія», якого за виявлену доблесть керівництво підвищило до рангу чотового³⁴; у боях з угорцями в с. Хомути отримав поранення гранатними осколками в спину та в ногу вістун Андрій Кір'ячук – «Кармелюк»³⁵; козак Марко Клейко – «Карий» отримав два осколочні гранатні поранення в бою у с. Будараж, а також при нападі ворогів на повстанський штаб – кульове поранення в бік³⁶. Три тижні після поранення в руку перебував у повстанському шпиталі козак Михайло Леснак – «Надійний»³⁷; за невказаних обставин отримав поранення стрілець Никанор Лазаревський – «Калина»³⁸; дістав поранення в ліву ногу під час бою з гітлерівцями під Бистричами 20 квітня 1943 р. та лікувався в рідному с. Сапожині козак

Петро Фурманюк – «Нечай»³⁹; 11 березня 1943 р. поранено в руку в бою з німцями біля Оржева повстанця Миколу Хмарука – «Чорного»⁴⁰; чотовий Тимофій Шульський – «Грім», родом з Бродівщини, отримав важке поранення в передпліччя, після чого лікувався протягом трьох місяців⁴¹; 25 квітня 1943 р. в бою з німцями під Ляховичами дістав поранення в руку козак Григорій Шахрай – «Лис»⁴²; було поранено також чотового Сергія Шумкевича – «Байду» і Володимира Якімчука – «Дубового»⁴³. Два тижні в шпиталі УПА лікувався після поранення в руку стрілець Яків Лемішка – «Пташка», родом з Кубані⁴⁴; також у боях з окупантами двічі поранено чотового Андрія Чорненка – «Щиголя» із Запорізької обл.⁴⁵. Однак безумовним «лідером» серед поранених повстанців був командир відділу Євген Басюк – «льойтнант Чорноморець», який, згідно з даними в «Еведенційній картці», мав 11 поранень⁴⁶.

Десятки стрільців одержали похвалу від командування за вмілі дії на полі бою. Під час рейду в Центральну Україну відзначився козак Петро Іванишів – «Хмара» з Дрогобича⁴⁷; у боях з німцями біля Тасової та з азербайджанськими легіонерами в Милятині виявив хоробрість стрілець Василь Кушпер – «Гарячий»⁴⁸; у сутичці з червоними партизанами в Теремному й у боях з німцями та угорцями в Ляшівці, Мізочі й Конюшках показав найкращі військові якості стрілець Леонтій Кочубей – «Заяць»⁴⁹. Відзначився у важких боях із поляками та червоними партизанами за річкою Случ козак Петро Марчук – «Фокус»⁵⁰; під час рейдів у Центральну Україну в боротьбі з німецькими гарнізонами виявив доблесть козак Йосип Прядун – «Лев»⁵¹; на Кременеччині в сутичках з гітлерівцями відзначився стрілець Григорій Поліщук – «Підкова»⁵², політвиховника Володимира Рядчука керівництво відзначило за відвагу в боях проти німців під Славутою, Шумськом і Козачином⁵³; у боях з німцями в

³⁹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 72.

⁴⁰ Там само. – Арк. 101.

⁴¹ Там само. – Спр. 56. – Арк. 57.

⁴² Там само. – Арк. 63.

⁴³ Там само. – Арк. 79, 105.

⁴⁴ Там само. – Спр. 52. – Арк. 32 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр. 56. – Арк. 5.

⁴⁶ Там само. – Спр. 49. – Арк. 100.

⁴⁷ Там само. – Спр. 51. – Арк. 51.

⁴⁸ Там само. – Арк. 77.

⁴⁹ Там само. – Арк. 170.

⁵⁰ Там само. – Спр. 52. – Арк. 59.

⁵¹ Там само. – Спр. 53. – Арк. 188.

⁵² Там само. – Арк. 196.

⁵³ Там само. – Спр. 54. – Арк. 7.

³⁰ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 51, 36.

³¹ Там само. – Арк. 72.

³² Там само. – Арк. 79.

³³ Там само. – Арк. 193.

³⁴ Там само. – Арк. 165.

³⁵ Там само. – Арк. 240.

³⁶ Там само. – Арк. 241.

³⁷ Там само. – Спр. 52. – Арк. 10.

³⁸ Там само. – Арк. 32.

Кременці, Лопушному, Кошківцях, Іонівці, Гальчинцях, Садках і з червоними партизанами коло Теремного якнайкраще показав себе стрілець Григорій Саблук⁵⁴.

З наведених прикладів чітко видно, що абсолютна більшість повстанців були поранені або відзначені в боях з німцями та їхніми союзниками. Про бої з червоними партизанами та поляками маємо заледве декілька згадок. Зазначмо, що дані «Еведенційних карток» є максимально достовірними, адже це була інформація для внутрішнього користування, не призначена для пропаганди, тому зумисне «підтасовування» тут неможливе. З цих дещо епізодичних відомостей недвозначно випливає, що основну масу боїв у 1943 і на початку 1944 рр. УПА провела проти німців, а інші фронти були другорядними.

Цікаві дані знаходимо в анкетних записах, що стосуються покарань стрільців, підстаршин і старшин. Завдяки їм перед дослідником відкриваються найхарактерніші порушення та прогріхи, за які командування карало повстанців. Одразу слід підкреслити, що система покарань в УПА була легшою, ніж у регулярних арміях того часу. Зокрема, козака Петра Лазоровського – «Кленового» за дезертирство і відсутність у відділі протягом тижня жандармерія УПА покарала 150 присіданнями з наплічником завважки 10 кг⁵⁵, після чого він із порушника дисципліни став «Добрим стрільцем»⁵⁶. За самовільну відлучку з відділу П. Олійника – «Енея» було покарано козака Василя Лиса – «Богуна»⁵⁷. За пиятику і недбайливе ставлення до службових обов'язків до карного відділу УПА було відправлено ройового Григора Новачука – «Ангора»⁵⁸. Сувору догану в присутності штабу отримав від командування Військової округи сотенний Максим Скорупський – «Макс» за «звільнення без наказу людей з рядів УПА»⁵⁹. Покарано за дезертирство і понижено з посади чотового до стрільця Микиту Роя – «Чуя» із Волинської обл. Незначне, на перший погляд, покарання виявилось дієвим, і згодом стрілець М. Рой був підвищений до посади ройового⁶⁰. Понижено з посади чотового до рядового стрільця Василя Расіка за самовільне відлучення з відділу⁶¹. Партизанське повсякдення вносило корективи до рівня й інтенсивності покарань у Повстанській

армії. Командування УПА, на відміну від регулярних армій, об'єктивно не мало достатньо потужного апарату і технічних можливостей для нагляду, слідства та здійснення дисциплінарних заходів, однак, у міру можливостей, намагалось підтримувати належний лад у з'єднаннях.

Поряд із бійцями, які діставали покарання, серед повстанців, безумовно, були й такі, які своїми непересічними солдатськими якостями заслуговували на підвищення. Відтак, в «Еведенційних картках» зафіксовано випадки, коли керівництво, враховуючи можливості вояків, переводило їх на вищі посади. Зі стрільця до ройового було підвищено Михайла Ніколайчука – «Ясного»⁶²; зі стрільця до командира гармати – Володимира Осипова – «Зірку» з Харківщини⁶³; з козака до ройового – Степана Пелиха – «Лиса»⁶⁴; з козака до ройового – Матвія Сапельніка – «Бурю» з Луганщини⁶⁵; з ройового до чотового – Степана Надбродного – «Нечая»⁶⁶ та Володимира Токмака – «Жука» з Луганська⁶⁷. Послідовно від козака до ройового, а потім до чотового підвищили Володимира Перціва – «Грізного»⁶⁸; аналогічний шлях пройшов Григорій Михасік родом з-під Кам'янця-Подільського⁶⁹. Згадуваний уже двічі поранений Андрій Чорненко – «Щиголь» із Запорізької обл. був підвищений в УПА до ройового⁷⁰, а колишній червоний командир тяжких блококулеметів Іван Сало з Полтавщини в УПА послідовно займав посади чотового, заступника сотенного і сотенного командира⁷¹.

Як бачимо, серед підвищуваних у званні повстанців більше бійців немісцевого походження. Цю невідповідність, очевидно, слід пояснювати тим, що немісцевих бійців, котрі потрапляли до УПА, призначали, як людей нікому не відомих, на найнижчі посади, а підвищували тільки після підтвердження відповідного фахового рівня.

⁶² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 12.

⁶³ Там само. – Арк. 46.

⁶⁴ Там само. – Арк. 113.

⁶⁵ Там само. – Спр. 54. – Арк. 92.

⁶⁶ Там само. – Спр. 53. – Арк. 27.

⁶⁷ Там само. – Спр. 55. – Арк. 51.

⁶⁸ Там само. – Спр. 53. – Арк. 112.

⁶⁹ Там само. – Спр. 52. – Арк. 177.

⁷⁰ Там само. – Спр. 56. – Арк. 5.

⁷¹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 91.

⁵⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 46.

⁵⁵ Там само. – Спр. 52. – Арк. 52.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. – Арк. 58.

⁵⁸ Там само. – Спр. 53. – Арк. 16.

⁵⁹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 114.

⁶⁰ Там само. – Арк. 11.

⁶¹ Там само. – Арк. 28.

ПСЕВДА ВОЯКІВ УПА ВО «БОГУН»

Насамперед відзначмо, що принципи відмінності між псевдами місцевих і немісцевих повстанців відсутні. Загалом вони подібні, нерідко дублюються, щоправда у вихідців з Великої України та різних регіонів СРСР частіше грапляються псевдоніми, утворені від власних імен і прізвищ (часто російських), а також від імен радянських чи російських історичних постатей.

Псевда повстанців слід поділити на чотири групи: іменникові, прикметникові, віддієслівні та утворені від словосполучень. Найбільшу – іменникову групу ми для зручності розбили на декілька підгруп: похідні від назв птахів, тварин, риб, комах; похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів; похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо; похідні від власних імен і прізвищ; похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір року; похідні від топонімів та гідронімів; похідні від назв соціальних станів; похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних персонажів; похідні від назв професій чи родів діяльності; похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей.

Наші підрахунки засвідчили, що 1173 (81,17%) псевда належать до іменникового типу, 265 (18,33%) – до прикметникового, 5 (0,34%) – до віддієслівного, а 2 (0,13%) – до утворених від словосполучень. Нижче подаємо розгорнутий поділ псевд іменникового типу на підгрупи, а також зразки найуживаніших псевд інших типів.

Таблиця 23

Псевда іменникового типу (похідні від назв птахів, тварин, риб, комах): <i>Сокіл, Сорока, Голуб, Ворон, Орел, Соловей, Горобець, Щиголь, Шуляк, Зозуля, Сова, Пугач, Тетеря, Журавель, Лебідь, Шпак, Півень, Качка, Крук, Дятел, Галка, Рябчик, Одуд, Кулик, Коршун, Чайка, Муха, Комар, Шміль, Кліц, Гедз, Хрущ, Жук, Лев, Лис, Вовк, Засець, Щур, Кріт, Кіт, Лось, Видра, Тигр, Карась, Щупак, Сом, Сомик, В'юн тощо</i>	269 (18,61%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів): <i>Дуб, Явір, Береза, Калина, Гороз, Конюшина, Ясен, Сосна, Вишня, Орех, Сливка, Тополя, Лобода, Липа, Хміль, Ліщина, Хрін, Шишка, Жолудь, Колос, Качан, Малина, Берест, Бук, Будяк, Груша, Гриб, Картопля, Шипшина, Осика, Клен, Кропива, Диня, Перець, М'ята, Осока, Квітка, Цвіт тощо</i>	221 (15,29%)

Псевда іменникового типу (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо): <i>Скрипка, Стріла, Бомба, Катюшка, Балалайка, Паляниця, Індуктор, Ручка, Брова, Молоток, Свита, Свисток, Ціп, Човен, Коцюба, Двигун, Борода, Доляра, Шпиця, Тягица, Дуля, Казан, Сталь, Цвях, Шлях, Борц, Замок, Стодола, Ножик, Пістолет, Скоринка, Писанка, Проскура, Голка, Кроква, Підкова, Шрам, Таран, Клуця, Довбня, тощо.</i>	213 (14,74%)
Псевда іменникового типу (похідні від власних імен і прізвищ): <i>Андрій, Гриць, Ванька, Павло, Богдан, Максим, Ярослав, Феодосій, Потап, Роман, Клим, Сашко, Володя, Олег, Андрушка, Ярема, Ігор, Березенко, Столбунів, Карпенко, Алексій, Лубін, Коваленко, Василь, Михайло, Іванов, Травкін, Щигальов, Борисенко, Ігорський, Губенко, Туров, Лук'яненко, Козуєнко, Ярошенко, Семенець, Вороненко, Наташук, Гаркавенко, Пораденко, Бондаренко, Дмитренко, Лисенко, Пальченко тощо</i>	149 (10,31%)
Псевда іменникового типу (похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних персонажів): <i>Сагайдачний, Наливайко, Сірко, Морозенко, Байда, Пугачов, Залізник, Шаміль, Чапай, Котовський, Гонта, Колчак, Кармелюк, Нечай, Богун, Маркс, Довбуш, Распутін, Пушкін, Мамай, Аскольд, Самсон, Кий, Махно, Мазепа, Молотов, Донцов тощо</i>	122 (8,41%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір року): <i>Грім, Хмара, Туча, Гроза, Мороз, Крига, Сніг, Зима, Хвиля, Буря, Буревій, Вітер, Град, Завірюха, Шум, Морок, Луна тощо</i>	70 (4,84%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей): <i>Черкес, Чорноморець, Полтавець, Білорус, Запорожець, Японець, Сібір'як, Гуцул тощо.</i>	65 (4,49%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв професій чи родів діяльності): <i>Танкіст, Поет, Чумак, Горлоріз, Співак, Рибак, Боцман, Ткач, Повар, Матрос, Кат, Чабан, Коваль, Швець, Мельник, Гірняк, Фризір, Артист тощо</i>	45 (3,11%)

Псевда іменникового типу (похідні від топонімів та гідронімів): <i>Кавказ, Крим, Дунай, Дніпро, Лиман, Вороніж, Прут, Ельбрус, Ташкент, Волга тощо</i>	13 (0,89%)
Псевда іменникового типу (похідні від назв соціальних станів): <i>Голота, Волоцюга, Дука, Бурлака, Кріпак</i>	6 (0,41%)
Псевда прикметникового типу: <i>Відважний, Смілий, Веселий, Бистрий, Кучерявий, Буйний, Вольний, Активний, Грізний, Красний, Колючий, Жвавий, Сірий, Відомий, Гордий, Жовтий, Губатий, Мудрий, Білявий, Ясний, Завзятий, Грішний, Лісовий, Твердий, Ситий, Малий, Чемний, Співучий, Щирий, Швидкий, Бойовий, Бувалий, Свіжий, Певний, Несмілий, Тихий, Пильний, Гайовий, Лихий, Зимний, Чубатий, Моторний, Кормовий, Бравий тощо</i>	265 (18,33%)
Псевда віддієслівного типу: <i>Непитай, Нечитай, Непий, Угадай</i>	5 (0,34%)
Псевда, утворені від словосполучень: <i>Зірвишапка, Розбийгора</i>	2 (0,13%)

Отже, найпопулярнішими серед узятих на облік повстанців були псевда, похідні від назв птахів, тварин, риб і комах. До того ж, серед повстанців немісцевого походження псевда цієї категорії мали вищу популярність – 69 (21,1%) немісцевих бійців обрали собі псевда з цієї підгрупи. Натомість псевда, запозичені з рослинного світу, однозначно були популярнішими серед місцевих повстанців. Із 221 псевда цього типу місцевим належали 199, а немісцевим – 22. Однакову популярність серед бійців обох категорій повстанців мали псевда третьої підгрупи (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо), які носило трохи більше як по 14% місцевих і немісцевих бійців. Натомість псевда, похідні від власних імен та прізвищ були набагато популярніші серед вояків немісцевого походження, ними користувалося понад 20% прийшлих повстанців. Імена та прізвища відомих історичних постатей і літературних персонажів у псевдах однаково часто використовували місцеві та немісцеві повстанці (ім надали перевагу, відповідно, 8 і 10 відсотків бійців). Рівень популярності псевд, що походили від назв природних явищ, був приблизно однаковий серед обох категорій повстанців. Найбільш уживаними серед них були псевда «Хмара», «Вітер», «Буря», «Грім», «Крига» тощо, які мають по п'ять і більше повторів. Так само однаково популярними серед місцевих і немісцевих повстанців були псевда, похідні від назв професій та родів занять. Майже вдвічі популярнішими

(у відсотковому співвідношенні) були серед місцевих повстанців псевда, утворені від назв національностей, етнічних груп чи регіонів (4,49% проти 2,5%). Натомість із тринадцяти псевд, які походили від назв гідронімів і топонімів, немісцевим повстанцям належало шість, тобто майже половина. Найменш популярними серед псевд іменникового типу в обох категоріях повстанців виявилися похідні від назв соціальних станів. П'ять таких псевд обрали місцеві повстанці й одне – немісцевий босць.

Псевда прикметникового типу, які найкраще характеризують особисті якості людини, виявилися вдвічі популярнішими серед місцевих повстанців. Кожен п'ятий місцевий бойовик обрав собі прикметникове псевдо, натомість серед немісцевих таким псевдом скористався лише кожен десятий.

Із п'яти наявних в анкетах псевд віддієслівного типу два належать немісцевим, а три місцевим повстанцям. Ці псевда, як і утворені від словосполучень, були найрідше використовуваними й тому доволі «екзотичними».

Використані статистичні джерела дають нам право, підсумовуючи, зробити узагальнений портрет українського повстанця ВО «Богун» групи УПА-«Північ» на зламі 1943–1944 рр. Майже з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що це був українець (98,2%) родом з місцевості, яка територіально входила до ВО «Богун» (78,4%), уродженець села або невеликого містечка, хлібороб, ремісник чи робітник (понад 90%) віком від 18 до 28 років (понад 70%) з початковою або неповною середньою освітою (близько 65%), скоріш за все, неодружений і бездітний (75%), який до приходу в УПА не був знайомий з військовою справою (57,86%). Найімовірніше, що наш «збірний повстанець» потрапив до УПА між червнем 1943 та січнем 1944 р. (понад 60%), думка командирів про нього була або позитивна, або невизначена, а його псевдонім належав до іменникового типу (понад 80%). В УПА він служив рядовим бійцем, не мав службових підвищень, доган, нагород чи поранень.

Олександра СТАСЮК

**ВИДАННЯ ОУН(Б) ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ:
ТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ**

Унаслідок безперспективності збройного протистояння радянському режимові в післявоєнний період акцент боротьби ОУН та УПА змістився в ідейно-політичну площину. Намагаючись дати відсіч радянській пропаганді, публіцисти ОУН(б) торкалися широкого кола ідейно-політичних, економічних, пропагандистських та морально-виховних проблем українського суспільства, що сприяло збільшенню кількості видань організації та розширенню їхнього тематичного спектру.

Основним завданням ідеологів організації в підрадянській період стало розвінчування реакційно-загарбницької суті більшовицької системи. Перші пропагандистські матеріали з цього питання, видані у формі листівок, підкреслювали однотипність нацистського й більшовицького режимів та їхнє однаково вороже ставлення до українського народу: «Тікають з України німецько-гітлерівські окупанти. На їх місце приходять такі ж самі сталінсько-більшовицькі загарбники. Зо зміною окупанта в Україні нічого не змінилося. Далі обабіч фронту наїзники палять наші села, руйнують міста, висаджують у повітря фабрики і заводи, насильно мобілізують наш народ до своїх армій та заставляють битися за свої хижачькі інтереси, вивозять на каторжні роботи, нещадно розстрілюють українське населення»¹.

Починаючи з 1945 р. в підпіллі з'являється низка серйозних науково-публіцистичних досліджень, у яких автори критикують ідеологічні засади більшовизму, викривають облудність і підступність політики СРСР щодо підкорених народів на міжнародному рівні, розвінчують тенденційність радянської пропаганди. Найбільше до опрацювання цієї проблематики доклався Осип Дяків – «Горновий» працями «На большевицькому ідеологічному фронті» (1947), «СССР – країна найжорстокішого гноблення народів і визиску» (1949), «Про свободу преси в СРСР» (1949), «Шовіністичне запаморочення і русифікаційна гарячка» (1949), «Ганьба ХХ століття» (1949) тощо.

Висвітлюючи антинародну політику радянського режиму – жорстоку експлуатацію працюючих мас, відсутність свободи слова і

друку, злочинність радянського судочинства, порушення національних прав і свобод, зв'язчу розправу з українським підпіллям, – О. Горновий стверджував, що більшовицька система є ще небезпечнішим рецидивом реакції в історії людства, ніж нацизм: «Советський Союз – це найбільша сьогодні в світі тюрма народів, в якій кліка московсько-большевицьких імперіялістів жорстоко гнобить десятки народів неросіян [...], в СРСР, в цій на словах “найдемократичнішій державі на світі” на ділі панує абсолютна диктатура ЦК компартії, жахливий варварський терор НКВД, перед чим блідне найжорстокіша диктатура, найдикіший терор, дотепер знані в світовій історії, що в СРСР грубо потоптано демократію, гідність людської особи, цинічно осміяно і згвалтовано всі ті великі завоювання на шляху до прогресу людства, якими так законно пишається сьогодні кожний громадянин демократичних держав»².

Нищівної критики завдав О. Горновий більшовицькій ідеології, яка, на думку публіциста, ніколи не мала нічого спільного з духом марксизму, а становила лише «натягування (дуже зручне і нахабне) марксизму до практичної більшовицької політики»³. Унаслідок війни, яка до решти оголила забріхану більшовицьку ідеологію, розходження між теорією і практикою більшовицького життя стали такі великі, що змушували радянських ідеологів постійно доопрацьовувати партійні доктрини, прикриваючись потребою закріпити позиції соціалізму чи побудовою комунізму. Насправді ж ідеться про «зміцнення позицій сталінських вельмож, виправдання їхнього упривілейованого становища експлуататорів у советському суспільстві»⁴. Викриваючи згубний вплив більшовизму на радянське суспільство, науку і культуру, О. Горновий стверджував, що ідеологія, «скріплена російським шовінізмом і енкаведівськими багнетами», є нежиттєздатною.

Критикуючи підступну радянську пропаганду, чиєю метою було виховати сіру без'язику масу, О. Горновий вказав на характерну особливість радянської преси – «докорінно вивертати і перекручувати дійсність, дослівно, робити з чорного біле, а з білого чорне»⁵. Адже оспівувати заможне життя в Радянській державі в той час, коли тисячі її громадян гинуть з голоду, зазнають жахливих знущань і переслідувань, можуть лише публіцисти, які послу-

² Дяків О. Ганьба ХХ сторіччя // Причинки до суспільного мислення. – 1989. – С. 112.

³ Дяків О. На большевицькому ідеологічному фронті // Дяків-Горновий О. Ідея і чин (Повна збірка творів). – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – С. 219.

⁴ Там само. – С. 260.

⁵ Дяків О. Про свободу преси в СРСР // Дяків-Горновий О. Ідея і чин (Повна збірка творів). – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – С. 273.

¹ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 43.

говуються в роботі методами «наймерзеннішої брехні, найпідлішими наклепами, найрафінованишим крутіством»⁶.

Відчутний внесок у розвінчування більшовицької системи зробив Ярослав Старух політологічною статтею «Urior faszyzmu» («Упир фашизму»). Виділивши найхарактерніші ознаки більшовицького суспільства (централізм, політичний терор, урядова пропаганда, глорифікація особи диктатора, мегаломанія, партійний монополізм, мілітаризм, імперіалізм, расизм і под.), автор дійшов висновку, що російський більшовизм належить до типових фашистських режимів: «Це є та сама тоталітарно-диктаторська, мілітаристично-імперіалістична система, тільки ще більш яскрава»⁷. Але якщо німецький нацизм та італійський фашизм уже знищені, то радянська Росія, спекулюючи гаслами інтернаціоналізму й демократії, надалі існує, а отже становить небезпеку для європейських держав.

Глибокий аналіз ідеологічних засад більшовизму здійснила Катерина Зарицька – «У. Кужіль» у статті «Науковість діалектичного матеріалізму» (1946). Її робота належить до серйозних історико-філософських досліджень. Виявляючи непересічну обізнаність у питаннях історії, філософії, фізики, авторка доводить неспроможність діалектичного матеріалізму як методу, що послуговується антинауковими поняттями й доказами⁸.

Різкій критиці на сторінках друкованих видань ОУН(б) було піддано політику СРСР на міжнародному відтинку, що її публіцисти організації визначали винятково як імперіалістичну, загарбницьку. Найповніше ця проблема висвітлена в роботах Дмитра Маївського – «П. Думи» «Большевицька демократизація Європи» (1945), Осипа Дякова – «А. Осипенка» «Кінець другого етапу большевизації країн Центральної та Південно-Східної Європи» (1948), Катерини Зарицької – «У. Кужіль» «Шляхи російського імперіалізму» (1946) і В. Коси «Закордонна політика СРСР» (1946). Побіжно її торкалися Михайло Палідович – «Ю. М. Моряк» у статті «Що далі?» (1944), Яків Бусел – «К. Дніпровий» «Шляхи й перспективи» (1945), Юрченко «Держава в світлі марксистської ідеології та большевицької практики» (1952) та інші публіцисти.

Викриваючи намагання Сталіна опанувати під приводом звільнення від гітлеризму значну частину європейської території, а

також країни Близького Сходу, ідеологи ОУН(б) писали, що більшовики досить часто у своїй практиці експлуатували місіанську чи культурницьку ідею розширення імперських володінь і що новочасна експансія більшовизму в Європу здійснюється аж ніяк не з визвольною місією, а з метою встановити більшовицьку диктатуру: «На “визволених” теренах більшовицькі переможці підпорядковують собі цілість життя “визволених”. Умови ці щодо поконаних народів обіймають наступні позиції: 1) Заперечення суверенности народів шляхом контролі внутрішнього життя. 2) Економічний грабунок (відшкодування та користання з усіх економічних ресурсів країни). 3) Втягнення народів у імперіалістичну війну. 4) Винищення невігідних собі елементів. 5) Моральний розклад»⁹.

Щоб зробити цю проблему зрозумілою для широких народних мас, редактори газети «Вісті Української Інформаційної Служби» від 20 травня 1944 р. змалювали її сатиричними засобами, застосовуючи просторічні та фамільярні висловлювання: «Імперіалістичні апетити позбавили почуття міри сталінських посіпак. Їм замало СРСР в старих кордонах, “ім нада міровой революції”. В голодній, обдертій, змученій Червоній Армії, сталінські емісари ширять пропаганду, мовляв, “по занятті України підемо на Краків, Берлін, Париж, Лондон, Вашингтон”. Чи не задалеко товариші-імперіалісти?»¹⁰ – не без іронії запитував анонімний автор.

Антинародність радянського режиму викривав у численних працях Петро Федун – «Полтава». Йому вдалося виділити кілька несподіваних аспектів цієї проблеми. У статті «Чому ми називаємо себе націоналістами» Петро Полтава назвав імперські зазіхання Сталіна злочином проти людства, оскільки, поневолюючи народи, московські правителі перешкоджають їхньому культурному та цивілізаційному розвитку, чим підривають основу для людського поступу, оскільки, як відомо, «стан загальнолюдської культури залежить від участі всіх народів у цьому процесі»¹¹. Схарактеризувавши імперіалістичні війни як міжнародний бандитизм, Петро Полтава наголосив, що об'єднання незалежних держав можливе лише на добровільних засадах з урахуванням усіх політичних, економічних та культурних особливостей кожної з націй, а змагання між народами повинно відбуватися лише «в ділянці мирної культурної цивіліза-

⁶ Дяків О. Про свободу преси в СССР // Дяків-Горновий О. Ідея і чин (Повна збірка творів). – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – С. 273.

⁷ Jarlan. Urior faszyzmu // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1980. – Т. 8. – С. 180–202.

⁸ Кужіль У. Науковість діалектичного матеріалізму // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1995. – Т. 24. – С. 464–474.

⁹ Дніпровий К. Шляхи й перспективи // Ідея і чин. – 1945. – Ч. 9 // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1995. – Т. 24. – С. 390.

¹⁰ Вісті Української Інформаційної Служби. – 1944. – № 4 // ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 83 зв.

¹¹ Полтава П. Чому ми називаємо себе націоналістами // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 67.

ційної творчості»¹². Саме за таким принципом створена та функціонує сьогодні Об'єднана Європа.

В іншій роботі П. Федун підкреслював, що московські правителі є передусім ворогами російського народу, оскільки їхня політика стала причиною низького життєвого рівня насамперед російських народних мас: «Отже, як раніше царський, так тепер большевицький російський імперіалізм з його безперервними загарбницькими війнами є головною причиною дотеперішньої економічної нужди народних мас, їхнього жахливого низького життєвого рівня, їхнього убогства»¹³. Тому, стверджував П. Полтава, російський народ повинен стати пліч-о-пліч з іншими поневоленими народами проти імперської політики Кремля за створення незалежних національних держав.

Розвінчуючи плани й методи Кремля щодо українського народу, публіцисти ОУН(б) намагалися зафіксувати на сторінках друкованих видань кожен факт большевицьких злочинів супроти української людності. Ганебні методи, які НКВД використовував у боротьбі з українським підпіллям (застосування колективної відповідальності, шантаж, середньовічні катування, палення лісів, використання бактеріологічної зброї тощо), навів у статті «Ганьба ХХ сторіччя» (1949) Осип Дяків¹⁴.

Поява такої кількості праць дала керівникові Головного осередку пропаганди та інформаційної служби (ГОПІС) 1948 р. зробити висновок про доволі повне опрацювання антибольшовицької тематики: «Уже майже немає такого питання ні в большевицькій теорії, ні в большевицькій практиці, яке не було б нами з'ясоване, висвітлене і викрите»¹⁵, – стверджував Петро Полтава. Однак члени Проводу радили не занедбувати тематики, оскільки «робота над дальнішим розшифровуванням большевизму не повинна припинятися»¹⁶. До нерозв'язаних проблем зараховували питання держави в теорії марксизму і ленінізму, експлуаторську сутність т. зв. додаткового продукту, що її большевики протиставляли капіталістичній категорії додаткової вартості, неспроможність працюючих мас впливати на політику большевицької кліки тощо.

Поряд із науково-теоретичними роботами ГОСП наказував опрацювати антибольшовицьку тематику в доступнішій для широкого загалу формі, оскільки «праці антирадянського характеру є великих розмірів і занадто академічні, важкі для масового розуміння. Їм бракує пропагандивного моменту»¹⁷. Пропонувалося видати низку невеличких брошурок у 3–6 сторінок науково-популярного змісту. Ними стали: Л-ів – «Самостійність чи блеф?» (1949), Марко Бослав – «Чому почуття меншевартості?» (1950), Кужіль У. – «Чи большевики ведуть до комунізму?» (1950), М. В-ак – «Большевицька розв'язка національного питання» (1950), Остапчук Корній – «Квітуча республіка чи колонія большевицької Москви?» (1950), Максим – «Шкідливий витвір» (1951) тощо.

Розвінчування большевицької ідеології повинно було відбуватися паралельно з роз'ясненням завдань і цілей організації, адже найкращим аргументом проти політики Москви, на думку керівників ОУН(б), мала стати власна досконало опрацьована програма: «Розробці теоретичних засад національно-визвольної революції, стратегії і тактики боротьби проти большевизму та імперіалізму приділити в пропагандивній роботі особливу увагу, пам'ятаючи, що без революційної теорії революційна практика сліпа»¹⁸.

Визначальними в цьому сенсі слід вважати роботи Дмитра Маївського, Ярослава Старуха, Петра Полтави, Осипа Горнового та інших публіцистів, у яких накреслено чіткі стратегічні й тактичні схеми діяльності українського визвольного руху в підрадянській дійсності¹⁹. У боротьбі з большевизмом керівники ОУН(б) поклалися передусім на власні сили, а тому основним завданням визвольного руху вважали організацію «масової безпосередньої нещадної боротьби за національне визволення, боротьби всіми засобами, які є в нашому розпорядженні»²⁰. Зокрема, П. Полтава в статті «Про наш плян бороть-

¹² Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1948 рік // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 265.

¹³ Резолюції Першої конференції Закордонних Частин ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (Збірка документів). – Видання ЗЧ ОУН, 1955. – С. 212.

¹⁴ Д. Маївський – «Декларація Проводу Організації українських націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі» (1945); Я. Старух – «Наша відповідь» (1946); З. Савченко – «За що і як боремося» (1946), «Ідейно-політичні основи нашої тактики» (1948); О. Горновий – «Як розуміти концепцію власних сил у нашій національній боротьбі» (1948); П. Федун (Петро Полтава) – «Передписки поширення нашого руху в умовах большевицького СССР» (1947), «Безпосередньо за що ми ведемо бій» (1949), «Хто такі бандерівці та за що вони борються» (1948), «Чому СССР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав усіх підсоветських народів» (1950), «Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці» (1950) та ін.

²⁰ Полтава П. Елементи революційності українського націоналізму // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів, 1995. – Т. 24. – С. 455.

¹² Полтава П. Чому ми називаємо себе націоналістами // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 68.

¹³ Полтава П. Чому СССР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсоветських народів // Полтава П. Збірник підпільних писань. – Мюнхен, 1959. – С. 90.

¹⁴ Дяків О. Ганьба ХХ сторіччя // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). – Б. м. в., 1989. – С. 112–192.

¹⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 261.

¹⁶ Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1948 рік // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 265–266.

би за визволення України в теперішній обстановці» обґрунтував необхідність розбудовувати національно-визвольне підпілля на українських землях, що є головною передумовою майбутнього визволення українського народу. Без організованої сили боротьба поневоленого народу приречена на поразку, навіть за найсприятливіших обставин, стверджував публіцист²¹. До того ж, в умовах СРСР шлях підпільної збройної боротьби – це єдиний можливий шлях визвольної боротьби взагалі²².

Одночасно ідеологи ОУН(б) намагалися вдихнути нове життя в ідею спільної боротьби всіх поневолених та загрожених більшовизмом народів за побудову незалежних держав. Поширення в повосенний період впливу СРСР на територію Центрально-Східної Європи дало право теоретикам організації зарахувати до табору опозиційних радянському тоталітарному режимові сил низку європейських націй, що значно підсилювало фронт поневолених Москвою народів та збільшувало їхні шанси на перемогу. «До фронту поневолених народів ССРСР, – зазначено в «Декларації Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни в Європі», – долучується новий фронт загрожених народів Середньої й Південної Європи останньо “визволених” Червоною Армією з-під німецької окупації. Перед тими народами на всю широчінь стоїть питання збройної революційної боротьби перед намаганнями Сталіна включити їх у склад ССРСР. З об’єднання цих двох фронтів повстане бльок поневолених і загрожених народів, що в наслідку своїх революційних дій спричинить розвал союзної тюрми народів і створення вільного життя на руїнах сталінської тиранії»²³.

Концепція спільної боротьби народів Південно-Східної Європи проти міжнародного імперіалізму знайшла ґрунтовне тлумачення в постановках Конференції ОУН(б), роботах Д. Маївського «Большевицька демократизація Європи» (1945), Я. Старуха «На шляху історичного поступу» (1946), Р. Мох «Перспективи нашої боротьби» (1946), «Відкритий лист до всіх волелюбних народів поза межами ССРСР» (1947), О. Горнового «Кінець другого етапу большевизації країн Центральної і Південно-Східної Європи» (1948), П. Полтави «Наш клич “Воля народам і людині” – найбільш прогресивний клич у світі» (1949), – в яких чітко окреслено основні завдання та платформу антибольшевицького

фронту, докладно проаналізовано тогочасні міжнародні відносини, викрито історичне та політичне коріння російського імперіалізму, показано його небезпеку для народів Східної Європи.

У пропагандистських документах і матеріалах наголошували на важливості міжнародної стратегії ОУН: «Наші пропагандивні і організаційні почини на міжнародному відтинку являються першими і дуже важними кроками в організації революційної боротьби народів проти імперіалістів. Наша міжнародна концепція є невідлучною складовою нашої боротьби. Вона: 1. виводить нашу боротьбу на самостійні рейки, 2. надає розмаху і моральної сили нашій ідеї, 3. виводить нас з загумінка і відкриває шлях іншим народам до боротьби, 4. двига суспільно-політичну думку людства вперед по шляху прогресу»²⁴. Величезне значення боротьби українського народу на міжнародному відтинку підкреслив також Ярослав Старух, назвавши її «складовою поступу людства»²⁵.

Як сприятливий момент для розгортання нового етапу боротьби розглядали можливий конфлікт між Радянським Союзом і англо-американським блоком, надто що в повосенний період ознаки цього конфлікту, спричиненого претензіями Москви стосовно поділу сфер впливу в Європі, ставали дедалі виразнішими: «Конкуренція між імперіалістичними державами сьогодні посилюється. Вона неминуче приведе до нових імперіалістичних воєн. Це все тільки сприятиме поневоленим народам у їхній визвольній боротьбі. Шанси на перемогу часто створюватимуть їм самі імперіалісти»²⁶.

Створення блоку НАТО (1949) остаточно сформувало біполярну антагоністичну систему міжнародних відносин, що дало підставу українським політикам вважати початок Третьої світової війни цілком реальним. У зв’язку з цим у підпіллі з’явилося кілька статей дискусійного характеру, в яких провідні публіцисти висловили низку несподіваних суджень з приводу стратегії і тактики організації на новому етапі боротьби. У роботах П. Полтави «За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі» (1949) та «Про деякі актуальні питання української визвольної політики» (1951), С. Янішевського – «О. Далекого» «Проблеми визвольної політики в часи війни, майбутньої національної революції і державного

²¹ Полтава П. Про наш план боротьби за визволення в теперішній обстановці // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 10. – С. 102.

²² Полтава П. Безпосередньо за що ми ведемо наш бій // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 10. – С. 76–77.

²³ Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі. // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). – Торонто, 1989. – Ч. I. – С. 133–134.

²⁴ Напрямні політично-пропагандивної роботи // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 43–44.

²⁵ Стояр. На шляху історичного поступу // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 615.

²⁶ Резолюції Першої конференції Закордонних Частин ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (Збірка документів). – Видання ЗЧ ОУН, 1955. – С. 195.

будівництва» (1950) окреслено найважливіші кроки організації в момент розв'язання конфлікту та перші місяці державного будівництва, вперше визначено тип державного ладу незалежної Української Держави (парламентська республіка), по-новому вирішено проблему загальнонаціонального проводу (відмова від УГВР та створення Визвольного парламенту України на паритетних засадах), висловлено думки з приводу зміни назви ОУН («ОУН. Незалежність. Соціалізм. Демократія» або «Організація українських патріотів»).

Утвердження радянської влади на всій території України, а також майже повне винищення збройного підпілля змушувало діячів ОУН(б) зважувати перспективи українського визвольного руху. У цьому сенсі особливе значення мають роботи, де ґрунтовно опрацьовано завдання, форми й методи боротьби в підрадянській дійсності з урахуванням усіх можливих варіантів і наслідків цієї боротьби. Одним із перших такий аналіз здійснив відомий публіцист ОУН(б) Іван Гриньох (стаття «В умовах нової дійсності»²⁷). Відповідаючи на питання про доцільність продовжувати боротьбу під радянською окупацією, публіцист зауважив, що капітуляція перед більшовицькою Москвою була б рівнозначна самогубству українського народу. Натомість революційно-визвольна боротьба гарантує духовне самозбереження нації: «[...] виковує міцного духа народу й формує його душу, без чого існування нації неможливе. Вона вкінці – і цього не слід забувати – послаблює противника, надщерблює його сили, зриває маску з його обличчя й обезцінює його та викриває перед очима цілого світу»²⁸. Проблема жертв не повинна зупиняти народ у боротьбі, стверджував публіцист, адже кров, пролита за Батьківщину, – священна. Звертаючись до історії, автор на конкретних прикладах доводить, що найбільших втрат і жертв у людях український народ зазнавав не під час національно-визвольної боротьби, а в момент її ослаблення, коли дозволяв окупантові безборонно себе винищувати.

На продовженні боротьби наполягав і Петро Федун, вважаючи, що зі знищенням підпілля будуть перекреслені всі надії на визволення українського народу в майбутньому²⁹, адже російський окупант зазіхає не лише на територію і природні багатства України, але

насамперед на душу народу, намагаючись викреслити зі свідомості українця всі національні ознаки і прагнення.

Утрата ілюзій стосовно розв'язання нового збройного конфлікту світового масштабу, відсутність реальної допомоги з боку еміграції, що за прикриття українським звичаєм потонула у чварах, а також відмова стероризованого радянськими спецслужбами українського населення підтримувати визвольну боротьбу не залишали членам підпілля жодних шансів на перемогу та диктували єдиний шлях – умерти за Україну, витворивши тим самим геройський міф, що надихатиме наступні покоління до боротьби. І цей шлях вони обрали свідомо, проголосивши його у відомому документі «Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі» (1945, травень): «Ми свідомі того, що наша визвольна боротьба входить у свій найважчий період. На великому священному шляху визвольної боротьби поневоленого народу бувають дні тріумфу і занепаду, і не нам узалежнювати наші дії від майбутньої розв'язки. Ми, як діюче народне покоління, сповняємо свій почесний обов'язок, незалежно від того, чи нам дадуть за це терновий чи лавровий вінок. Ми віримо в силу і воскресення України і знаємо, що своїми діями наближаємо день національного і соціального визволення. Коли б ми і впали, то на нашій крові і ділах зродяться чергові борці, що почате діло попровадять далі, так як і ми продовжуємо труд і працю наших батьків»³⁰.

Упродовж 1945–1949 рр. на сторінках друкованих видань ОУН(б) активно розробляла проблему українсько-польських стосунків. Новий виток напрути, викликаний масовими переселеннями, змусив публіцистів зосередитися на ґрунтовному аналізі взаємин між двома сусідніми народами. Цій проблемі присвячено роботи Я. Старуха «Нові Лідіце» (1945, 1946), В. Галаси «Польсько-українські взаємини» (1946) та «Польща перед виборами» (1946), З. Левенко «Помилкова політика польських антибільшовицьких сил та її згубні наслідки» (1948), О. Назаревич «Масова збройна боротьба на українських землях за лінією Керзона» (1948), а також листівки і звернення «До цілого культурного світу! (Відкритий лист українців, замешкалих за лінією Керзона)» (1945), «Поляки! Віковий західний сусіде!» (1945), «Полякам Лиського і Сянціцького повітів – до загального відома» (1945), «Український народе!» (1946) тощо.

²⁷ Настасин І. М. В умовах нової дійсності // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1980. – Т. 8. – С. 95–126.

²⁸ Там само. – С. 125.

²⁹ Полтава П. Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 10. – С. 104.

³⁰ Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). – Торонто, 1989. – Ч. I. – С. 139–140.

Простежуючи історичну тяглість українсько-польських стосунків, публіцисти ОУН(б) відзначали, що визвольні змагання українців ніколи не мали підтримки в польських політиків, які, проте, завжди знаходили спільну мову з іншими імперськими державами, щоби поділитися з ними українськими територіями: «В час наших визвольних змагань козацької доби не дійшло до компромісу між українською Револуцією і польськими чи російськими загарбниками. Натомість порозумілися між собою польські і московські загарбники в Андрусіві 1667 р. І поділили між собою Україну. Новітні визвольні змагання знайшли свій епілог у 1923 р. в Ризі, де польські і російські імперіалісти знову порозумілись коштом України»³¹.

У загарбницьких планах звинувачував Варшаву й Михайло Палідович: «Польща, після упадку української Київської та Галицько-волинської Держави, потрактувала всі українські землі як терен своєї політично-територіальної та економічної експансії на Сході» та від того часу не припиняє «розглядати українській нарід і його державницько-визвольні змагання як свою внутрішню справу»³². Проектуючи політику польського керівництва на українсько-польські відносини, М. Палідович відзначав, що польський імперіалізм є важливою перешкодою на шляху порозуміння між обома сусідніми народами, а тому подальші стосунки між ними будуть залежати від того, чи зможуть польські політики відмовитися від імперських планів щодо українських земель.

Василь Галаса в брошурі «Польсько-українські взаємини» наголосив, що загарбницька політика польського керівництва стосовно України є згубною насамперед для польського народу, оскільки не лише витворила «ярку ненависть поміж обидва народами»³³, але й завжди ослаблювала Польщу як державу. Однак поляки не полишають загарбницьких планів навіть тоді, коли самі перебувають у неволі, що робить українську проблему «надгробним каменем Польщі»³⁴. На жаль, усвідомити справедливості цих тверджень поляки спромоглися лише на початку 1990-х рр., коли Польща однією з перших визнала незалежну Українську Державу і почала активно лобювати її інтереси в багатьох європейських структурах.

Попри агресивну політику польського керівництва щодо українців теоретики ОУН(б) в численних статтях, заявах, листівках, звернених до польського народу, закликали поляків приєднуватися до спільного фронту поневолених більшовизмом народів: «Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіалістів, що хочуть поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіалізмом, що хоче Вас знищити, а проти московських і німецьких імперіалістів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при помочі ворожих вам імперіалізмів, а будова власної держави на етнографічній території. Свобода народам! Свобода людині! – цей повинен бути ваш клич у боротьбі. Під цим кличем сьогодні борються народи Східної і Західної Європи проти імперіалістів. Під цим кличем ви єдино можете здобути свою державу»³⁵.

Одночасно лідери ОУН(б) заявляли, що не збираються узгоджувати своєї визвольної політики з планами польського керівництва, оскільки «поневолені народи мають сили, щоб і без участі поляків визволитися з-під большевицької тиранії, тим більше, що ситуація на міжнародній арені укладається в їхню користь. А від того, чи поляки включатимуть себе до фронту поневолених народів, чи підуть проти нього, буде залежати життя або смерть перш за все їх самих»³⁶.

Розпорошення українців по території Польщі внаслідок операції «Вісла» зробило безпредметною діяльність відділів УПА на Закарпатті і, нарешті, зупинило криваве протистояння. Настав час підбивати підсумки, які були невтішними для обох сторін. Видання ОУН(б) відзначали, що польське керівництво, намагаючись поневолити українців, переоцінило свої сили – в результаті програли обидва народи. Проте якщо ОУН та УПА залишилися в ідейно-політичній ділянці непереможеними, то польське підпілля спіткало повне ідеологічне банкрутство. Це сталося тому, вказували ідеологи організації, що польське підпілля базоване «не на глибоких поступових, вселюдських незнищених ідеалах і правдах, але на миршавій слабенській тіні – відблиску давно пропащих минулих віків польської великодержавності на Сході, опертої на імперіалістичних засадах»³⁷.

³¹ В обличчі подвійного наступу // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 41. – Арк. 6 зв.

³² Карпатський Л. М. До українсько-польських взаємин // Ідея і чин. – 1944. – № 4 // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 271–272.

³³ Савченко З. Українсько-польські взаємини // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 34. – Арк. 5–6.

³⁴ Там само.

³⁵ Поляки! // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 34. – Арк. 95.

³⁶ Польське питання // Інформатор. – 1945. – № 3 // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1987. – Т. 16. – С. 79.

³⁷ Інструкція. – 1947. – 10 квітня // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 34. – Арк. 48.

Висвітлюючи судові процеси над керівниками WiN-у на початку 1947 р., публіцисти ОУН(б) вказували, що в таборі польських антибільшовицьких сил панують розгубленість і зневіра, а до оздоровлення психіки польського політикуму ще дуже далеко: «Це був справді показовий процес, яскравий образ повного ідейного політичного роздоріжжя польського підпілля. Усі вагаються, усі не знають, як і куди їм йти. Прокляття історичної шляхецько-сенкевичівської ідеологічної спадщини, імперсько-шовіністичний монарховий дурман спаралізував цілковито всякий розмах думки, замкнув усі горизонти, і польський протибольшевицький табор ніяк не годен вийти поза ці рами. Треба мабуть ще довгого варення у большевицькому китлі, щоб польська психіка вилічилася з цього параліжу»³⁸. Це, фактично, те саме, що пишуть сьогоднішні польські дослідники про свій політичний досвід.

Тематика видань ОУН(б) не обмежувалась ідеологічними проблемами. Виконуючи настанови ГОСП і Проводу, публіцисти ОУН(б) торкалися усіх сфер життя українського суспільства, зокрема докладали максимум зусиль, щоб не допустити його радянзації, щоб зупинити русифікацію. Одним із найдієвіших кроків у цьому напрямку була агітація проти виборів до Верховної Ради СРСР і УРСР, яких результати більшовики свідомо фальшували на свою користь, намагаючись таким чином легітимізувати свою присутність на ЗУЗ (Західно-Українських Землях). Протестуючи проти примусового характеру виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р., що проходила під жорстким адміністративним тиском і дулами автоматів, члени організації закликали українських громадян бойкотувати «більшовицьку виборчу комедію»: «Сталінські вибори – це глум над демократією! Геть такі вибори! Ні один не йдемо до виборів. Хай живуть справжні вибори в Українській самостійній державі!»³⁹ – писали листівки.

Найповніше позицію ОУН у цьому питанні окреслила відозва УГВР «Заклик до бойкоту виборів до Верховної Ради так званої УРСР»⁴⁰. Вказуючи на антидемократичний характер сталінських виборів, члени УГВР закликали громадян не піддаватися залякуванням і терору та не йти на виборчі дільниці, адже взяти участь

у виборах означає голосувати за «сталінських паразитів», «партійних вельмож», «народних палачів». За допомогою виборів Сталін хоче «показати перед світом, що так звана УРСР – нібито незалежна держава українського народу» та «прикрити свою політику гноблення і експлуатації України»⁴¹. Вільне волевиявлення можливе лише в незалежній державі, тому українське населення повинно об'єднатися до вкола боротьби за УССД. «Ворог безсилий, коли народ об'єднаний»⁴², – резюмувала відозва.

Низку публікацій було звернено проти запровадження на західноукраїнських землях колгоспної системи. У листівках і відозвах ОУН(б) – «Відозва до населення західних областей України» (1945, грудень), «Брати-селяни західних українських земель!» (1947), «Українські селяни!» (1947), «Організаторам і членам ініціативних груп і правління колгоспів» (1947), «Селяни-колгоспники» (1948) – постійно наголошувалося, що запровадження колгоспів – це більшовицький спосіб ожебрачити український народ, що в колгоспах на селян чекають виснажлива праця за безцінь, злидні й голодна смерть, а непокірних – дорога в Сибір: «Страшне національне безправ'я, фізичне винищення, страждання, голод і злидні чекають Вас. Від Вас відберуть землю, майно, худобу, а самих, обдертих і босих, силоміць поженуть на колгоспну панщину, де Ви від раннього ранку до пізньої ночі, і літом у спеку, і взимку у холоді, не розгинаючи спини, змушені будете безустанно працювати. Кращих селян позбавлять щастя жити на Рідній Землі – вивезуть у холодний Сибір, чи степи Казахстану, а їхні господарства зруйнують. З Ваших присадибних ділянок залишать Вам тільки маленькі клаптики. Ваші села опустіють, городи бур'яном позаростають. Сади Ваші повисихають. В хатах Ваших запанує бідність, злидні і смуток»⁴³.

Публіцисти ОУН(б) закликали селян рішуче протидіяти колективізації, не зважаючи на погрози і залякування більшовицьких чиновників, бо «Сибір – це каторга і голод для частини людей, колгоспи – це каторга, голод і смерть для всіх!»⁴⁴. Частина листівок була звернена до організаторів колгоспів, яким наказували відступитися від злочинної діяльності, інакше їх чекатиме ганебна смерть: «Разом зі Сталіним,

⁴¹ Заклик до бойкоту виборів до Верховної Ради так званої УРСР // Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Т. 2. – С. 237.

⁴² Там само. – С. 239.

⁴³ Відозва до населення західних областей України // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2974. – Арк. 25.

⁴⁴ Українські селяни! // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). – Торонто, 1989. – Ч. 6. – С. 189.

⁴⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5040. – Арк. 7.

³⁸ З огляду українських земель за лінією Керзона за місяць січень 1947 р. // Ідея і чин. – 1947. – Ч. 10–11 // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 31. – Арк. 268.

³⁹ Україна проти сталінських виборів // Причинки до суспільного мислення. – Торонто, 1989. – Ч. 6. – С. 153.

⁴⁰ Заклик до бойкоту виборів до Верховної Ради так званої УРСР // Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Т. 2. – С. 236–239.

хрущовими, литвинами, слонями повиснете і ви, як повисли вислужники Гітлера і гестапо»⁴⁵.

Антиколгоспній тематиці присвятили статті О. Дяків – «Новий наступ сталінських вельмож на колгоспників (1947) і В. Кук – «Колгоспне рабство» (1950). У цих роботах на основі економічних розрахунків, статистичних даних, а також свідчень очевидців роз'яснено грабіжницький принцип функціонування сталінських колгоспів, згідно з яким лєвова частка напрацьованого колгоспниками майна потрапляла до рук партійних верховодів, наголошено на безправ'ї членів колгоспів, низькому рівні оплати їхньої праці, недостатньому забезпеченні духовних та інтелектуальних запитів селян. Ідеологи ОУН(б) також відзначали, що запровадженням на ЗУЗ колгоспної системи радянська влада має намір покінчити з революційно-визвольним рухом, оскільки збіднілі селяни будуть не в змозі підтримувати підпілля матеріально.

Агітація на цьому напрямі виявилася доволі успішною, оскільки якнайкраще відповідала приватновласницькій свідомості західноукраїнського селянина. Налякані голодомором 1930-х рр., а також післявоєнною міграцією голодних східноукраїнських селян західники відмовлялися вступати до колгоспів, нищили колгоспне майно. Лише 1950 р., застосовуючи грубу силу, радянська влада зуміла колективізувати західноукраїнське село.

Антирадянську тематику активно опрацьовували в листівках і зверненнях до українського народу та найрізноманітніших його соціально-політичних груп: «Відозва до населення Західних областей України, селян і робітників Осередніх і Східних українських земель» (1945), «До українського народу під московсько-більшовицькою окупацією» (1946), «Слово до учителів, братів зі східних областей України» (1946), «Українці греко-католики!» (1946), «Українські юнаки і дівчата!» (1947), «Українці-інваліди, бувші учасники т. зв. «вітчизняної війни»» (1947), «Народе України!» (1948), «Звернення ОУН до працівників радянської адміністрації західних областей України» (1950), «Промислові робітники України!» (1951) тощо. У цих матеріалах публіцисти послуговувалися значно простішою лексикою і термінологією, широко використовували емоційно забарвлені слова, наводили загальнорозумілі порівняння та приклади.

Найактивнішу антирадянську й антиросійську пропагандивну роботу проводили у східноукраїнському середовищі, яке, внаслідок довголітнього московського поневолення, зазнало відчутної денационалізації. Звертаючись до прикладів з історії, народних традицій, закликаючи оцінювати життєві вартості не з погляду більшовицької ідеології, а із загальнолюдських позицій і засад

християнської моралі, публіцисти ОУН(б) намагалися прищепити східноукраїнським масам почуття патріотизму, національної гідності, бажання боротися за осягнення державницьких ідеалів. Відозва «Слово до учителів, братів зо східних областей України!» закликала: «Учителі, у своїй боротьбі будьте безстрашні, мужні і послідовні. Гидуйтеся трусливості і плазування перед ворогом. Це злочин сьогодні дбати тільки про себе, коли сталінські окупанти палять наші села, мордують невинних людей, запроторюють у сибірські концтабори, коли по Україні снуються валки опухлих голодуючих братів наших. Це злочин – спокійно сидіти, заклавши руки, коли знахабнілі сталінські бандити топчуть нашу національну честь і гідність, вогнем і залізом випалюють все, що дійсно українське»⁴⁶.

Післявоєнна міграція селян-східняків у західноукраїнські області, спричинена голодом на Великій Україні, створювала догідні умови для подібної агітації на ЗУЗ, що пропагандисти ОУН(б) не забарилися використати. «Вести пропаганду між українцями східних областей, – наказувала одна з інструкцій Проводу від 12 листопада 1945 р. – Ми, щоб здобути Схід у 1941 році вислали туди багато людей, які, пробиваючи цей рухомий кордон, платили життям. Сьогодні цих українців маємо тут. Ми мусимо пам'ятати, що здобуваючи Схід робимо більше як половину революційної роботи. Без Сходу Української Держави нам не здобути. Тому: «Лицем до Сходу!»»

Листівка-звернення «Українці західних областей!» закликала допомагати східнякам одягом і харчами, а одночасно інформувати їх про боротьбу ОУН і УПА: «Нашим національним обов'язком є використати широку зустріч з братами-наддніпрянцями для того, щоб вказати їм, що єдиний вихід з нашого трагічного становища поневоленого, колоніального народу – це революційна боротьба усього українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу»⁴⁷.

У 1950 році керівник ГОПІС поставив перед пропагандивним апаратом ОУН(б) нове далекоглядне завдання: «Боротися за зближення між східними і західними українцями, зокрема між молоддю, змагати в друкованій, так і в усній пропаганді до ліквідації відчуження, яке ще сьогодні існує між обома частинами народу»⁴⁸. На жаль, сьогоднішні парламентарі та політики згадують про цю

⁴⁶ Слово до учителів, братів зо східних областей України! // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1997. – С. 259.

⁴⁷ Українці західних областей. Листівка ОУН(б) // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1997. – С. 263.

⁴⁸ Осередок Пропаганди і Інформації при Проводі ОУН. – 1950. – Вип. 4. – С. 12 // Фондова група Львівського історичного музею «Пам'ятки визвольних змагань». ПВЗ-227.

проблему лише тоді, коли ворожі Україні сили використовують її як розмінну карту у своїй далеко не чесній політичній грі. Державної програми, яка б передбачала консолідацію населення різних регіонів України, сьогодні не існує, і саме цим пояснюється різниця в культурних та політичних поглядах східних і західних українців, яка не лише не зменшується, а навіть поглиблюється.

У середовищі українських націоналістів уперше цієї проблеми торкнувся Дмитро Маївський у брошурі «Лицем до народу» (1942). Відзначаючи негативні риси східняків, такі як повна або часткова денаціоналізація, анархізм, тяжіння до московської культури і нехоть до Заходу, публіцист наголошував, що основним завданням націоналістичного підпілля на східноукраїнських землях є «відірвати розгублені українські маси від московсько-більшевицьких берегів, здобути їх душі, розірвати це глибоке зрощення України з Москвою і повести маси до власних берегів, до рідної ідеї, коротко: повернути їх лицем до Батьківщини»⁴⁹.

З новою силою проблему соборності Української Держави підняв Михайло Дяченко – «Марко Боеслав» у брошурі «За соборний моноліт» (1950). Закликаючи всіх українців до єдності і згоди, публіцист наголошував, що різниця в ментальності східно- і західноукраїнського населення є справою рук поневолювачів різного ґатунку, які намагалися «вщепити в українську душу свої щонайгірші прикмети»⁵⁰. Тому кожний свідомий українець мусить подолати в собі західноукраїнську зарозумілість чи східняцьку некерованість та розхристаність характеру, що ведуть до нерозуміння й ворожнечі. Як справжній психолог, Михайло Дяченко вчив уважніше ставитися до людей, які внаслідок більшовицького виховання втратили національну свідомість. «Національна єдність, солідарність і гаряча братня любов українського народу хай стануть святим законом для всіх 50 мільйонів українців! – Геть збручанський духовний кордон! Геть братній роздор і сварі! Україна понад усе! – хай стануть все-національними українськими лозунгами сьогоднішнього так важного вирішального часу. Хай слово “Соборність” не буде тільки книжковою фразою, але ставденним хлібом та правдивою ідеєю наших буднів»⁵¹.

У представників українського підпілля велику тривогу викликала насильна русифікація українського населення, запроваджувана за допомогою російськомовної адміністрації, ЗМІ, через освітянські

заклади, а також засобами морального тиску. «В українських містах на українській землі українець боїться говорити українською мовою. Чи може бути страшніше рабство?»⁵² – обурювався Ярослав Богдан – «Рамзенко», який справедливо вважав мовну дискримінацію ознакою підневільного становища нації. Усвідомлюючи, що русифікація української мови може стати незворотною, публіцисти ОУН(б) активно викривали способи і засоби русифікаційної політики Москви.

«Своєю злочинною політикою сталінські вельможі намагаються русифікувати українців, – зазначалося в одній з листівок. – Вони, з одного боку, затирають усі відмінності української мови, якими вона різко відрізняється від російської мови, штучно наближають її до останньої, з другого боку, на кожному кроці ставлять перед нами російську мову, як мову “виду”, як мову “культурнішу”, як мову, яку кожен повинен знати. Серед нас поширюється російська книжка, російською мовою видаються майже всі наукові підручники, випускаються газети [...] В школі ставиться сьогодні фактично російську мову в упривілейоване становище, ставиться її перед рідною мовою, бо це, мовляв, мова Леніна, Сталіна, Пушкіна, Чернишевського, Тургенева, Горького»⁵³. Щоразу підкреслюючи, що російська мова – це мова окупанта України, підпільні видання закликали українців не піддаватися русифікаційним впливам: «Всі спроби поставити російську мову перед рідною, всі спроби створити штучні переваги на боці російської мови, як і всі інші намагання русифікувати нас, мусять стрінутися рішучий спротив від усіх чесних українців»⁵⁴. Ці слова і сьогодні звучать надзвичайно актуально, адже закон про мову в незалежній Українській Державі постійно порушується.

З метою протиставитися духовному поневоленню нації українські націоналісти активно виступали проти перекинутого радянських науковців у галузі історичної науки, яка була поставлена на службу імперським інтересам Москви. Брошура Василя Бея – «Уласа» «Чи дійсно “старший брат?”» є вагомим науковим дослідженням, у якому на історичному, культурному, мовному, а навіть антропологічному рівнях спростовано більшовицькі теорії про спорідненість українського й російського народів, про їхню нібито одночасне виникнення з одного праслов’янського кореня, заперечено місіанську роль російської культури і нації загалом. Спираючись на численні

⁴⁹ Дума П. Лицем до народу // Науково-довідкова бібліотека Центрального державного історичного архіву.

⁵⁰ Боеслав Марко За соборний моноліт. – 1950. – С. 1 // Приватний архів автора.

⁵¹ Там само. – С. 9.

⁵² Рамзенко В. Чому ми за УССД? // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 10. – С. 133.

⁵³ Слово до учителів, братів зо східних областей України! // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1997. – С. 256–257.

⁵⁴ Там само.

історичні дослідження, а також на давні рукописи, автор доводить, що український народ є самобутнім європейським народом, який «блистів високою культурою і могутньою державною організацією»⁵⁵ вже тоді, коли російська нація була щойно в зародковому стані. З огляду на це російський народ не може бути українському народові «старшим братом», надто що подальший хід українсько-російських відносин мало нагадує братні стосунки. Цій же проблемі присвячені брошури «Викриття російсько-большевицької фальсифікації історії України» (1949), «Українська культура під більшовиками» (1948); «Російська винищувальна політика по відношенню до України» (1949), «Шевченко й большевики» (1951) У. Дніпровської та ін.

Спіраючись на праці М. Костомарова, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, підпільні автори подавали об'єктивно-наукове бачення історії України, насамперед звертаючи увагу читача на ті моменти, які були пов'язані з визвольною боротьбою українського народу: «Переяславська легенда» (1948), «Історія революційної боротьби в Наддніпрянській Україні» (1948); «Чому повстання 1648 року було переможне?» (1948) П. Полтави; «В 300-літні роковини Козацької Революції під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» (1948) Літописця; «Виговський, Дорошенко і Мазепа не зрадники, а борці за державну незалежність України» (1952) М. Мечника. З цією ж метою було видано низку листівок із портретами видатних українських діячів (Миколи Міхновського, Степана Петлюри, Євгена Коновальця) і відповідними написами.

В останні роки однією з пріоритетних стала проблема виховання молоді. Намагаючись уберегти українських юнаків і дівчат від денационалізаційного впливу радянської пропаганди, українські підпільники забороняли молоді вступати до піонерських організацій і комсомолу, брати участь у більшовицьких розвагах і забавах, відвідувати клуби, лекції, мітинги й под. У численних листівках, а також спеціальних молодіжних виданнях наголошувалося, що справжньою метою «сталінської опіки» над українською молоддю є виховувати слухняних громадян імперії. «Не підемо в піонери і комсомол, – писала газета «На зміну» (1946, № 1). – Туди большевики вибирають здібнішу молодь, щоб мати добрих яничарів. В комсомолі вже спеціально школять перевертнів. Там вбивають українській молоді всі почуття української національної честі і моралі, дусять героїчний характер, виконують до кореня любов до України і її героїв, заціплюють в українську молодь переконання боротися бездумно “за

Сталіна, за родину”, – значить – за ще більше покріплення і поневолення України»⁵⁶.

Наголошуючи на колоніальному становищі України, яке щороку стає все нестерпнішим, листівки й відозви закликали юнаків і дівчат готувати себе до боротьби за незалежну Українську Державу: читати і розповсюджувати націоналістичну літературу, пильно вивчати військову справу, займатися спортом, не вживати російської мови, в школах і вузах вивчати лише фахові дисципліни, уникати розмов із сталінськими агітаторами тощо⁵⁷. У деяких листівках молодих людей закликали чинити відвертий спротив окупаційному більшовицькому режимові: «Український юначе! Нині Україна воєнка від святої крові повстанців-революціонерів. Вдихай молодими грудьми пах її і хай він буде твоїм повітрям. Не вагайся носити при собі зброю, щоб у пригожу хвилину скерувати її в серце окупанта. Не бійся п'ястком повчити большевицького зайду, коли він зневажає ім'я твого народу. Не бійся плюнути енкаведистові у вічі, коли він підбирається до твоєї душі»⁵⁸. Однак жодна з листівок не закликала молодь вливатися до лав повстанців.

Намагаючись задовольнити широкі інтелектуальні потреби молоді, підпілля видавало наукові дослідження з історії, філософії, психології, літератури, географії, землезнавства тощо, для написання яких залучали фахівців у різних галузях із числа української інтелігенції, що проживала легально. Ці роботи були цікаві тим, що містили твердження, факти, статистичні дані, відмінні від наведених у радянських виданнях. Більшість із них мали анонімний характер: «Розвиток української політичної думки» (1947), «Короткий витяг з історії народів» (1947), «Українські землі і українське населення світу» (1947), «Україна в революційних рухах Росії» (1948), «Козаки у творчості Шевченка» (1948), «Короткий огляд українського письменства» (1948). Частину робіт було підписано псевдонімами, які розшифрувати не вдається (очевидно, для безпеки авторів їх ніде не було зафіксовано): Ленко І. – «Шевченко – апостол незалежності України» (1947), Т. Б. – «Микола Хвильовий» (1949) тощо.

З огляду на те, що особливо сильний виховно-пропагандивний ефект справляли на молодь видання місцевого плану, в підпіллі видавали десятки збірників поезій, гуморесок, оповідань, драматичних творів, спогадів, пісенників тощо. Відповідальність за їх

⁵⁷ *Українській селянській, робітничій та інтелігентській молоді в західних областях т.зв. УССР, яка живе легально // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2968. – Арк. 154–157.*

⁵⁸ *Молоді друзі! // На чатах. – 1947. – Ч. 2 // ЦДАЛ України. – Ф. Р-9. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 5.*

⁵⁵ *Улас. Чи дійсно «старший брат»? – 1950. – С. 7 // Приватний архів автора.*

⁵⁶ *На зміну. – 1946. – Ч. 1. – С. 9 // Приватний архів автора.*

виготовлення було покладено на окружні осередки пропаганди (ООП). Зокрема, керівники ООП повинні були знаходити людей, здібних до літературної творчості, та слідкувати, щоб випуск був «витриманий політично і на певному культурному рівні»⁵⁹. У 1948 р. зусиллями членів КОП Подільського краю почав видаватися літературно-критичний журнал «Підпільне слово», на чиїх сторінках розміщували літературознавчі статті, критичні статті-рецензії, огляди підпільних видань літературного плану. Метою журналу було дати дописувачам можливість користати з критики їхньої творчості, забезпечивши обмін думками між авторами та редактором, що має сприяти узагальненню творчого досвіду⁶⁰. Наявність такого видання видається парадоксальною, адже переважно для обговорення подібних проблем у підпіллі немає ні можливостей, ні часу. Проте цей факт зайвий раз доводить усеохопність українського визвольного руху, намагання його лідерів тримати під контролем усі сфери життя суспільства.

Упродовж 1947–1953 рр. літературні твори складали четверту частину річних видань організації. Серед них варто відзначити поетичні збірки Петра Гетьманця – «Петра Василенка» «Мої повстанські марші» (1946), Марка Боеслава – «Михайла Дяченка» «Народові» (1950), Марти Гай – «Галини Голояд» «До зорі» (1950), збірки оповідань М. Дмитренко – «Богданни Світлик» «На смерть, не на життя» (1945), О. Ілинської – «Любові Гайовської» «Посів» (1952), «Шофер» (1952), збірку гуморесок Кузьменка «Двигнем» (1947), збірник пісень «Повстанський стяг» (1947) та ін.

У 1948 р. керівник ГОСП Петро Федун звернув увагу на ще одну занедбану ділянку у сфері виготовлення пропагандивних матеріалів: «Дуже мало появилася у нас літератури з ідейно- і морально-виховним змістом»⁶¹. Підпільні публіцисти відреагували на це зауваження низкою праць про формування характеру, виховання сили волі, вироблення високих моральних якостей, відданість ідеалам боротьби: Одарич – «За ширші обрії» (1946), В. Свіжий – «Що повинен засвоїти кожний юнак» (1948), М. Дяченко – «За здорову душу української дитини» (1949), «Формуймо сильну волю» (1949), Костюк – «Виїмок з психології» (1950), Рамзенко В. – «Будь готовий і не встидайся, українче, як тебе називають націоналістом!» (1951), Я. Л. – «Твори себе сам» (1953) тощо.

Усвідомлюючи той факт, що у вихованні дітей найважливішу роль відіграє сім'я, підпілля 1950 р. видало брошуру «Вказівки батькам у вихованні дітей». Зазначаючи, що радянська система впливає на українську молодь у напрямі «виховання улегливості і виступництва перед більшевиками, виховання почуття меншевартості у відношенні до “великого” російського народу, виховання “запалу” до т. зв. соціалістичної праці»⁶², автор роботи закликає протиставитися цьому через націоналістичне виховання в сім'ях. Він дає низку порад батькам з приводу виховання дітей у підрадянській дійсності, суть яких полягає в тому, щоб нейтралізувати вплив більшовицької пропаганди на молодь. Серед найдієвіших методів – заборона членства у більшовицьких молодіжних організаціях, роз'яснювальні бесіди, а також особистий приклад.

Тематична спрямованість видань ОУН(б) повоєнного десятиліття була цілковито підпорядкована ідейно-політичній лінії організації. Ідеологи та публіцисти відповідно до вказівок ГОСП та Проводу висвітлювали завдання й цілі організації в боротьбі з більшовизмом, торкалися складних українсько-польських взаємин, намагались активно впливати на всі сфери життя українського суспільства, а також інших підрадянських народів. Високий ідейно-політичний та інтелектуальний рівень цих матеріалів забезпечував їм популярність та спроможність конкурувати з радянськими пропагандивними виданнями. Проповідуючи загальнолюдські й національні цінності, теоретики ОУН(б) відчутно впливали на формування свідомості українського народу, що перешкоджало радянській української суспільства та майже на десять років затримало утвердження радянської влади на західноукраїнських землях. Характерною особливістю післявоєнних робіт підпільних публіцистів є повна відсутність будь-яких ознак меншовартості, запобігання перед московською політичною чи культурною елітою – це ті моменти, яких сьогодні, на жаль, так бракує суспільно-політичній думці незалежної України.

⁵⁹ *Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи на найближчий час (1947) // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 230.*

⁶⁰ *Підпільне слово. – 1948. – № 1. – С. 4 // Архів Центру досліджень визвольного руху.*

⁶¹ *Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1948 рік // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 264.*

⁶² *Вказівки батькам у вихованні дітей. – 1950. – С. 2 // Приватний архів автора.*

Руслан ЗАБІЛИЙ

ПІДГОТОВКА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАРШІВ І ПОСТОІВ РЕЙДУЮЧИХ ВІДДІЛІВ УПА

Рейд як спосіб ведення бойових дій відомий віддавна. Його використовували і диверсійні підрозділи різних армій, і регулярні війська. Але справжніми майстрами рейдів завжди були партизани.

В Українській повстанській армії рейди стали основною формою бойових дій. Вони мали і стратегічне, і оперативно-тактичне значення. Рейдували великі відділи, виконуючи особливі завдання, і підвідділи, рятуючись від ворожих облав та погонь, бо тривале перебування на одному місці було рівноцінним смерті.

Термін «рейд» у військовій літературі визначають як «стрімке просування і бойові дії у запіллі ворожих частин мобільних з'єднань або партизанських загонів [...] з метою завдати удару по живій силі і техніці противника, знищити його важливі об'єкти на маршруті рейду, дезорганізувати роботу зв'язку, пунктів керування і його запілля, порушити комунікації, посіяти паніку, відволікти від вирішення головних завдань»¹.

З тактичного погляду рейди є своєрідною формою партизанських дій під час руху тилами ворога, що поєднує засідки, наскоки, диверсії та пропагандистську роботу. Рейд – надзвичайно ефективний метод, оскільки дає змогу виконувати широкі завдання, здійснювати бойові акції на тих теренах, де противник найменше чекає повстанця і сподівається його діяльності².

У чому ж полягала суть завдань рейдуючих відділів УПА? Роман Шухевич – «Чупринка», «Чагар» з цього приводу писав: «В першу чергу це будуть цілі політично - пропагандивні й щойно на другому місці стоятимуть бойові [...]», – бо: «революція, яку приходиться здійснювати українському народові, є в першу чергу революцією політичною»³.

Про рейди у вужчому розумінні висловлюється політвиховник одного з Тактичних відтинків Микола Фриз – «Вернигора»: «Рейди були знаменитою школою для військового, політичного й виховного вишколу бійців і командирів, змушували винаходити та приміювати щораз нові методи й тактичні прийоми та збагачувати досвід

повстансько-підпільної боротьби. Вони скріплювали переконання, що в усяких умовах і в кожному терені боротьба з ворогом є можливою»⁴.

Рейди відділів УПА за їх значенням можна поділити на такі групи:
1. Пропагандистські рейди стратегічного значення теренами європейських держав (Польща, Чехословаччина, Австрія, Румунія, Литва, Східна Прусія) та в області України на схід від основного терену дій УПА⁵.

2. Рейди оперативного значення зі специфічними завданнями. Наприклад, курінь «Верховинці» у квітні 1944 р. вирушив із Рогатинщини у Томашівщину і там діяв на «головній бойово – оборонній лінії р. Сян (Синява) – Грабовець (повіт Грубешів)»⁶ проти німців та польських і червоних партизанів. Із пересуненням польсько-радянського кордону на «лінію Керзона» дії куреня на р. Сян втратили доцільність через появу прикордонних військ НКВД, і у листопаді 1944 р. повстанці повернулися на свої терени у Воєнну округу (ВО) 3 «Лисоня»⁷.

З метою знищити недобитків червоного партизанського з'єднання М. Шукаєва 1 липня 1944 р. вирушив у рейд курінь «Скажені» з Тактичного відтинка (ТВ) 22 «Чорний Ліс» у ТВ 24 «Маківка»⁸. «Регенерувати терен і настрої в новій дійсності, здеморалізувати ворога ударом кількості і випробувати тактику груповости сил» мав замір, що рейдував у вересні-жовтні 1944 р. (6 сотень) із ВО 3 «Лисоня»⁹. Курінь «Чортківський» з цієї ж округи під час рейду по Буковині в листопаді-грудні 1944 р., крім пропагандистських і бойових акцій, мав здійснити ще й «бойову розвідку»¹⁰.

3. Рейди тактичного значення. Їх були сотні. Усі вони пов'язані з особливостями повстанської тактики в умовах постійної ворожої присутності в терені, коли доводилося рухатись, щоб не бути знищеним. Тому відділи завжди перебували в русі у межах свого Тактичного відтинка чи Воєнної округи.

⁴ Вернигора М. Про рейди УПА // Українська Повстанська Армія. Збірник документів за 1942-1950 рр. – Частина перша. – Видання ЗЧ ОУН, 1957. – С. 70.

⁵ Докладніше про закордонні рейди див.: В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Львів, 2001; Шанковський Л. Українська повстанча армія // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953.

⁶ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2001. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. – С. 64.

⁷ Там само. – С. 64–65.

⁸ Забілий Р. Нарис історії куреня «Скажені» // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зб. 1. – С. 135.

⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2001. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. – С. 73.

¹⁰ Там само. – С. 76.

¹ Советская военная энциклопедия. – Москва, 1979. – Т. 7. – С. 94.

² Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 103.

³ Чагар. Про рейди // Повстанець. – Ч. 4. – Березень 1945 // Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1995. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА. – С. 211.

У 1943–1945 рр., у час найбільшої активності УПА, в рейди йшли досить різні відділи – від чоти, або й менше, до загону.

Після вишколу на Буковому Берді (Перемищина) 24 вересня 1944 р. в Карпатський рейд вирушив загін Василя Мізерного – «Рена»¹¹ у складі 10-ти сотень, кінно-розвідувальної чоти та артилерійської ланки (2 гармати)¹² загальною чисельністю 1811 повстанців¹³. Рейди такими багаточисельними відділами є виключенням. Як правило, рейдували курені та сотні.

Роман Шухевич вважав, що найефективнішими є рейди, які здійснюють посилені чоти чисельністю 30–40 стрільців. Такий відділ, в умовах великої концентрації ворожих військ у терені, мав можливість вдало маневрувати, «кількістю своєї скорострільної зброї зможе [...], на випадок потреби, вибитися з ворожого оточення, а рівночасно легко [...] законспірувати свій рух і місце постою»¹⁴. Так, у липні 1943 р. Федір Воробець – «Верещака» з маленькою групою повстанців (у 25 стрільців) дійшов за 30 км від Києва. Правда, повертаючись у свої терени, підвідділ мав бої з німцями та червоними партизанами, тому з повстанців мало хто залишився живий¹⁵.

Досвід показав, що для великих рейдів найвигіднішою порою року є осінь, коли короткі дні та довгі ночі, а найважчою – зима. Узимку існує багато природних перешкод (сніг, морози), важко маскувати свою присутність у терені, відділам бракує можливостей для повноцінного відпочинку. Влітку рекомендувалося рейдувати в горах¹⁶. Згадані вище рейди відбувалися здебільшого восени або в середині літа – у найпридатніший для цього час.

У кожному рейді можна виокремити такі етапи: підготовка відділу, забезпечення маршу і постоїв, бойові та пропагандистські дії¹⁷, відпочинок після повернення на базу.

Розгляньмо докладніше етапи підготовки, маршу та постоїв відділу під час рейду. Функції штабу і командира передбачали загальне планування рейдів, бойову підготовку відділів та командирів,

проведення політично-пропагандивної роботи, санітарне забезпечення¹⁸. Планував рейди Головний військовий штаб (ГВШ)¹⁹, чи також Крайовий військовий штаб (КВШ), – узгоджуючи свої плани, залежно від значення та протяжності маршруту, з ГВШ. Підполковник Іван Бутковський – «Гуцул» зазначає, що підготовкою займалися штаби, проте, з огляду на обов'язки, які мали старшини для тактичних завдань, можна припустити, що саме вони безпосередньо виконували цю роботу. Скеровував її 1-й оперативний відділ ГВШ або КВШ²⁰.

У 1943 р. на Волині для рейдів спеціально формували окремі відділи, а в Галичині відправляли найбоєздатніші і найзагартованіші курені або сотні. Так, у квітні 1943 р. у ВО 3 «Турів» групи УПА-«Північ» за два тижні було сформовано курінь особливого призначення під командуванням Миколи Якимчука – «Олега». Він мав уперше здійснити рейд на схід, в області, де повстанський рух не був поширений. Колишній командир сотні В. Новак – «Крилатий» так пише про курінь «Олега»: «До нього давали тільки військово вишколених вояків і старшин та підстаршин, які мали вже деякий бойовий досвід»²¹. Лев Шанковський доповнює: «Вже сам зовнішній вигляд цих частин вливав духа бадьорості в маси. Населення бачило перед собою вишколені і дисципліновані військові відділи»²².

Ось як виглядала підготовка до рейду куреня «Скажені» в ТВ 22 «Чорний Ліс», за спогадами стрільця Василя Савчина: «У селах Грабівці, Глибокому, Хмелівці, Лесівці, Гринівці, Посічі та інших працювали шевські й кравецькі майстерні, які шили чоботи, військові мундири, білизну, мазепинки. Одночасно поправляли поношене взуття і мундири. Господарський підрозділ заготовляв продукти харчування, а також казани для польових кухонь. Вояки [...] приводили себе до порядку: підстригалися, милися в табірній лазні, проходили медичний огляд. Хворих відправляли до шпиталю. У таборі і на лісових галявинах йшов інтенсивний вишкіл»²³.

Підготовка – дуже важливий етап рейду. Недостатньо підготовлені рейди завжди закінчувалися невдало. Командир ВО 2 «Богун»

¹¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1987. – Т. 14: Перемищина: Перемиський курінь УПА. – Кн. 2. – С. 41.

¹² Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2001. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. – С. 67.

¹³ Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–49. Довідник другий. – Нью-Йорк, 1995. – С. 67.

¹⁴ Чагар. Про рейди // Повстанець. – Ч. 4. – Березень 1945 // Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1995. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА. – С. 211.

¹⁵ Скорупський М. Туди, де бій за волю. – Київ, 1992. – С. 172.

¹⁶ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 103.

¹⁷ Шитенко В. Рейди. – Київ–Львів, 1946. – С. 4 // Копія машинопису зберігається в Архіві Центру досліджень визвольного руху (далі – Архів ЦДВР).

¹⁸ Шитенко В. Рейди. – Київ–Львів, 1946. – С. 4–6.

¹⁹ Партизанка. (партизанський вишкіл). – С. 121 // Копія рукопису зберігається в Архіві ЦДВР.

²⁰ Бутковський І. Організаційна структура УПА // Українська Повстанська Армія. – Ч. 1. – Видання ЗЧ ОУН, 1957. – С. 6.

²¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5: Волинь і Полісся. Німецька окупація. – Кн. 3. – С. 105.

²² Шанковський Л. Українська повстанча армія // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 677.

²³ Савчин В. Як ми взяли в полон німецького генерала // Слово народу. – 1997. – 6 вересня.

Петро Олійник – «Еней» 1 листопада 1943 р. відправив на Житомирщину курінь Василя Процюка – «Кропива» у складі сотень «Бульби», «Бистрого» та «Буланого»; сотню «Гордієнка» – на Хмельниччину і сотню «Олега» – на Вінничину. Розпочавши рейд, «Кропива» розчленував свій відділ і разом із сотнею потрапив у засідку та отримав поранення. Його стрільці, розбігшись, повернулися на вихідне місце. Через брак харчів та зв'язку припинив рейд «Бульба». У перший же день масово стали дезертирувати стрільці із сотні «Буланого», а сам він, нарікаючи на командування, повернувся. За невиконання наказу сотенного «Буланого», бунчужного «Жука» та ще 24-х дезертирів після суду розстріляно. Не виконав завдання також «Гордієнка». Він вирушив у рейд хворим, а через два дні передав сотню «Яремі», а сам повернувся. Сотня потрапила в оточення, мала бої, проривалася і, переслідувана, без обозу, не маючи зв'язку прийшла у ВО 2 «Богун».

Тільки «Бистрий», розчленувавши сотню на чоти, дійшов до вказаної місцевості, де вів пропаганду серед населення. Більш-менш вдало прорейдувала сотня «Олега»²⁴.

Шеф штабу ВО 2 «Богун» Дмитро Казван – «Черник» підсумовував: «Рейд не вдався. Сотні, частинно розгубившись по терені, страшили для нас вартістю боєвих одиниць. Відділи [...] повернулися в безладі з масою дезертирів, хворих і нарікаючих. Причиною цього, як подають командири, є густота німецьких опорних пунктів, тяжке прохарчування, маса сексотів, холодна пора, слабкий виряд (муніція і карти)»²⁵. Ці обставини спричинилися до невдачі лише частково, адже відділам групи «Захід» доводилося рейдувати й у важчих умовах. Основна причина – це низький рівень ідейної та бойової готовності стрільців і командирів. Саме це завжди відіграло найважливішу роль – і не лише під час рейдів. Повстанські правильники вимагали високого ступеня самопідготовки політвиховників та політичної підготовки відділів. Узгодивши з командиром відділу план виховної роботи, політвиховник мав провести зі стрільцями «гутірки для піднесення відповідного рівня поведінки»²⁶. Курінь «Підкарпатський» Павла Вацика – «Прута» із ТВ 22 «Чорний Ліс» та сотню «Булава» Володимира Гошки – «Мирона» із ТВ 24 «Магура», з огляду на важливість завдання, до рейду по Словаччині в серпні 1945 р., ідеологічно вишколював політвиховник ТВ 24 «Маківка» Григорій

Дулин – «Всеволод»²⁷. З цією метою розробляли спеціальні інструкції, як наприклад «Короткі вказівки для тих, що йдуть в рейд на Словаччину»²⁸.

Командир, спираючись на попередню розвідувальну інформацію, мав узгодити з тактичним старшиною і прокласти на малі маршрути рейду. Коли штаб вищого рівня визначався з часом початку відходу відділу, його командир віддавав наказ командирам сотень або чот про порядок просування підвідділів у терені, спосіб забезпечення безпеки маршу, зв'язки, умовні розпізнавальні знаки, сигнали та паролі, місце збору відділу на випадок розпорошення. Авангардний підвідділ бойового забезпечення отримував інформацію про розміщення і пересування сил ворога, місце і час початку маршу. Командир відділу повідомляв, яка з черги чота чи сотня має здійснювати бойову охорону, про час остаточної готовності відділу до маршу, а також віддавав розпорядження щодо забезпечення відділу харчами, амуніцією, медикаментами, способів маскування під час руху колони та на постоях. Отримавши розпорядження і накази, чотові та сотенні ще раз перевіряли готовність своїх підвідділів. Усувалося сліди таборування, оглядалось озброєння і спорядження, правильність обмотування ніг, зручність взуття та одягу. Тільки після цього командир вислав уперед бойове забезпечення та розвідку, зачитував відділові бойовий наказ про рейд, повідомляючи його мету і значення, а ройовим, чотовим і сотенним доводив до відома інформацію про час відходу відділу з табору, місця постоя, порядок підвідділів у колоні, терен просування, інструкції на випадок раптового зіткнення з ворогом. Командир особисто ще раз оглядав відділ і віддавав наказ розпочинати марш²⁹.

Для безпеки маршу командир виділяв у передню охорону, тобто бойове забезпечення, 1/3 відділу³⁰ або 1/9³¹ – залежно від концентрації ворожих військ у терені³². Передня охорона мала убезпечувати відділ від несподіваного нападу. При зустрічі з ворогом вона мала стримувати його, зав'язавши бій, і цим самим дати можливість розгорнутися для оборони або наступу основним силам відділу. Зв'язкові мали своєчасно повідомляти командирові рейду про небезпеку та перешкоди на маршруті. В обов'язки передньої охорони входило також ведення ближньої розвідки. Для цього з її складу на зоруву віддаль у різних

²⁷ В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословащини. – Торонто–Львів, 2001. – С. 63.

²⁸ Там само. – С. 166.

²⁹ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 103.

³⁰ Там само. – С. 103.

³¹ Шитенко В. Рейди. – Київ–Львів, 1946. – С. 10 // Копія машинопису зберігається в Архіві ЦДВР.

³² В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословащини. – Торонто–Львів, 2001. – С. 44.

²⁴ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. – Т. 2. – С. 345–347.

²⁵ Там само. – С. 346–347.

²⁶ Шитенко В. Рейди. – Київ–Львів, 1946. – С. 3–4. Копія машинопису зберігається в Архіві ЦДВР.

напрямок відправляли розшуки. Розшуки, рухаючись попереду колони, ретельно оглядали місцевість, підозрілі та небезпечні місця, де міг причаїтися ворог: рови, кущі, мости, кладки тощо. У разі небезпеки або природної перешкоди на умовний знак розшуку передня охорона негайно залагала, готова відкрити вогонь, одночасно попереджуючи весь відділ. Передня охорона просувалася в авангарді перед відділом на відстані 300 м удень і 100 м уночі.

Дослідник Сергій Ткаченко помилково вважає, що за передньою охороною (бойовим забезпеченням) рухався авангардний відділ, – а потім уже головні сили³³. Про таке шиккування, як бачимо, не йдеться ні в праці Степана Фрасуляка – «Хмеля» «Українська партизанка», ні в «Рейдах» «Щитенка» (прізвище та ім'я не відомі). Не пише про це у своєму дослідженні також і Володимир В'ятрович. Невідомий автор «Партизанки» (партизанського вишколу)» говорить про виділення зі складу передньої охорони (чолового забезпечення) «теренового відділу чоловічого забезпечення» у складі 10–20 стрільців та розшуків³⁴, але не згадує про авангардний відділ перед головними силами.

За головними силами на зоровій віддалі рухалася в ар'єргарді задня бойова охорона, чи забезпечення, яке також, тримаючись на віддалі 100–300 м, залежно від часу доби, висилала в різних напрямках розшуки для ведення ближньої розвідки. Задня охорона при відступі відділу мала знищувати дрібні групи ворога, не дати атакувати головні сили, щоб відділ мав можливість відірватися від переслідування. Цей ар'єргардний відділ ніс охоронну службу, виставивши чати, під час постою чи відпочинку головних сил³⁵.

Командир зі своїм почотом та зв'язковими перебував у середині колони на чолі головних сил. Біля себе тримав також підвідділи важкої зброї. У хвості колони за головними силами йшли обози, якщо вони були³⁶.

На практиці рейдуючі відділи не завжди додержувалися приписів правильників, а діяли з огляду на поточну ситуацію. У добре опанованому терені повстанці рухалися відкрито, не боячись ворога. 1 липня 1944 р. з с. Грабівка вирушив у рейд курінь «Скажені» колоною завдовжки до 10 км, у якій було 25 парокінних возів, наладованих усім необхідним. Повстанці йшли вдень, битими шляхами, через села, в тому числі і через райцентр Перегінськ³⁷. Командир ВО 4 «Говерля»

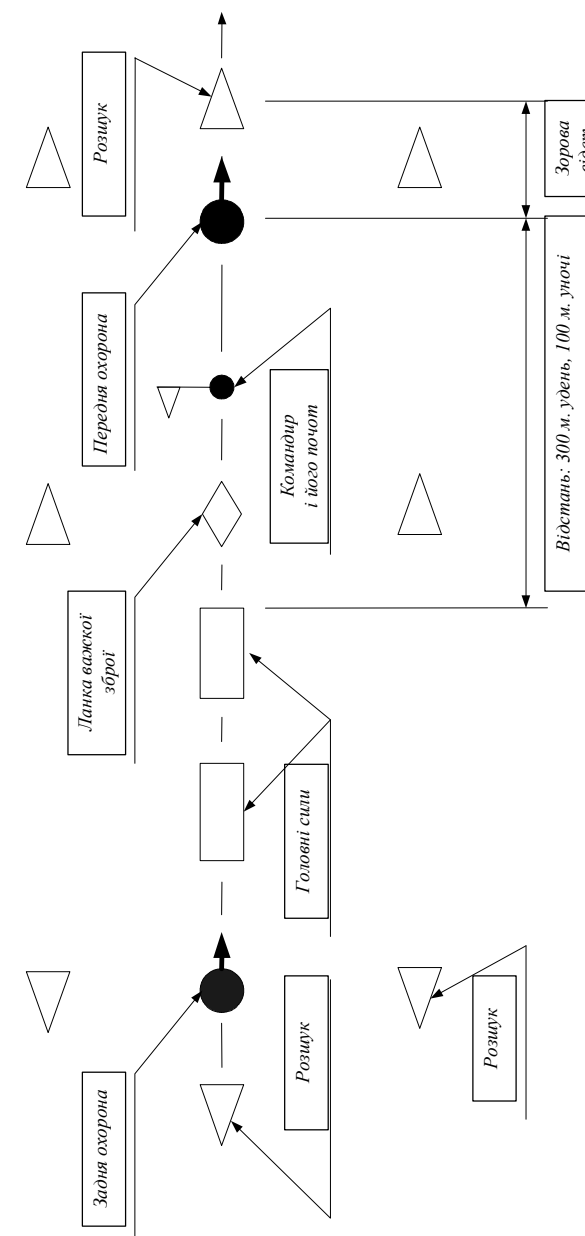

Схема шиккування відділу на марші під час рейду

³³ Ткаченко С. Повстанческа армия: тактика борьбы. – Минск–Москва, 2000. – С. 176.

³⁴ Партизанка (партизанський вишкіл). – С. 59 // Копія рукопису зберігається в Архіві ЦДВР.

³⁵ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 105.

³⁶ Там само. – С. 106.

³⁷ Савчин В. Як ми взяли в полон німецького генерала // Слово народу. – 1997. – 6 вересня.

писав про зухвалий марш «Скажених»: «За поголосками, що кружляли по підкарпатських містечках, гірськими та підгірськими шляхами йшов на захід 15-тисячний більшовицький відділ, який прорвався через фронт. З Рожнятова втікали мадари, в Долині і Вигоді стояли в гострому поготівлі німецькі частини з майном навантаженням на машинах, готові кожної хвилини до втечі»³⁸. Німці зорієнтувалися в дійсному стані речей аж за тиждень від дня початку рейду, 6 липня 1944 р., й заходилися підтягувати сили, щоб блокувати шлях Синевидсько–Рожанка на Сколівщині³⁹.

Шляхами і через села йшов також загін «Лемківщина–Захід» під командуванням В. Мізерного – «Рена». Колона відділу розтягнулася на кілометри. В обозі було понад 200 коней, запряжених у вози зі зброєю, законсервованим у діжках м'ясом тощо. Загін рухався то по шосе над р. Стрий, то бічними дорогами і полями, зустрічаючи колони мадярів, які відступали. Ті дивувалися, що повстанці йдуть у бік фронту, в запілля більшовиків⁴⁰.

У ворожому терені повстанці рухалися максимально конспіративно – по ночах і малими підвідділами. В. В'ятрович наводить опис рейду по Чехословаччині сотні Володимира Щигельського – «Бурлаки» в липні 1947 р., який зробив Вацлав Славік: «Група переходила так, що залишала сліди, ніби проходило троє людей. Вночі вони прослизали нашими позиціями у формі довгої змії, тримаючись за руки. При необхідності, звертали ліворуч чи праворуч, або назад, звиваючись, як змія»⁴¹.

Тактично вправні відділи долали природні перешкоди, форсували автомобільні та залізничні шляхи. При цьому головна відповідальність лежала на передній бойовій охороні. Вона виставляла дві кулеметні застави на шляху у віддалі 200–300 м одна від одної. Під охороною застав головні сили, розгорнувшись у розстрільну (лаву), швидко перебігали перешкоду. Уздовж автомобільних та залізничних шляхів відділ маршував уночі, коли на них знижувалась інтенсивність руху.

Також застави виставляли, форсуючи гірські річки, коли відділ був особливо вразливим. Річки стрільці переходили по-двоє, тримаючись за руки, щоби встояти проти рвучкої течії. Болота переходили з допомогою провідників із місцевого населення, які добре орієнтувалися в терені⁴².

Що ж до маршового режиму, то відділи рухалися переважно вночі. Роман Шухевич писав: «Зрозумілою річчю є, що просування частин може відбуватися тільки вночі, а вдень тільки в лісних околицях, де не можна сподіватися зустрічі ані з ворогом, ані з цивільним населенням»⁴³. У темні ночі стрільці могли легко відбитися від відділу. Тому вояки із Військово-польової жандармерії (ВПЖ), призначені для цього командиром, пильнували, щоби ніхто не відстав. Аби не загубитися в темряві, повстанці трималися за мотузку чи одне за одного. Щоб краще бачити направляючого, йому на спину чіпляли шматок білої тканини або паперу⁴⁴.

Направляючий колони задавав темп маршу. Він рухався в передній охороні рівномірним кроком⁴⁵. Темп руху відділу був різний залежно від місцевості, часу доби та пори року. Колона на рівнині йшла зі швидкістю 3–4 км/год., в горах – до 1–1,5 км/год., а взимку, залежно від товщини снігового покриву, – від 2 до 0,5 км/год.⁴⁶. Темп руху падав, якщо у колоні були підводи, навантажені амуніцією, важкою зброєю, харчами. Це створювало додаткові труднощі, сковувало маневреність відділу. У горах стрільці самі несли важкі кулемети, легкі міномети, амуніцію, харчі та інше спорядження. Іноді для цього використовували в'ючних коней, на яких завантажували до 80 кг вантажу⁴⁷. Так, у Тухольці та Рикові на Сколівщині В. Мізерний – «Рен», готуючись продовжувати рейд горами, наказав залишити частину в'язу в селян, частину поховати у криївках, зокрема гармати й зайву амуніцію, а також деякі та чанки. На коней навантажили тільки тяжкі кулемети і міномети⁴⁸. Для несення вантажів із чоти виділяли службовий рій⁴⁹. Кожний повстанець ніс свій особистий в'яз, що без зброї важив 6 кг. Він складався з найнеобхідніших речей, щоби не сковувати повстанця в бою. В'яз включав плащ-намет, приладдя для ремонту взуття (кілки, дратву, шило та ін.), приладдя для ремонту одягу (голка, нитки, шматки тканини), амуніцію, недоторканий запас харчів – «залізну порцію». Усе це переносилося в наплечнику⁵⁰.

⁴³ Чагар. Про рейди // Повстанець. – Ч. 4. – Березень 1945 // Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1995. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА. – С. 213.

⁴⁴ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 105.

⁴⁵ Там само. – С. 105.

⁴⁶ Подготовка разведчика. Базовая подготовка армейского спецназа ГРУ. / Под общ. Ред. А. Е. Тараса. – Минск–Москва, 1998. – С. 137–138.

⁴⁷ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 20.

⁴⁸ Дмитрик І. Записки українського повстанця. – Львів, 1992. – С. 31.

⁴⁹ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 105.

⁵⁰ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 19.

³⁸ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19. – Кн. 2: Карпатська група «Говерля». – Львів, 1992. – С. 37–38.

³⁹ Савчин В. Як ми взяли в полон німецького генерала // Слово народу. – 1997. – 6 вересня.

⁴⁰ Дмитрик І. Записки українського повстанця. – Львів. – С. 31–32.

⁴¹ В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто–Львів, 2001. – С. 113.

⁴² Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 105.

Майже після години безперервного маршу колона зупинялася на десятихвилинний перепочинок. Рух колони розпочинався з перевірки ройовими особового складу та спорядження, щоб ніхто нічого не залишив на місці зупинки. У горах відпочинки на 1–2 год. призначали після кожних 5–10 км шляху, на рівнині повстанці відпочивали довше після кожних 10–15 км⁵¹. Місця для цього старалися вибирати такі, щоб можна було організувати оборону, заховатися від спеки, дощу, холоду чи вітру, та поблизу джерела води.

Командир мав дбати про повстанців, слідкуючи, чи нема ознак втоми у відділі. Крім фізичного, повстанці часто переживали психологічне виснаження. Ознаками фізичної перевтоми є скляний погляд, шум в голові, спечені губи, пересихання в ротовій порожнині, біль у спині від носіння зброї, часте спотикання⁵². Психічне виснаження наступало після важких переходів та боїв, несподіваних ворожих засідок, через утрату друзів у бою. У таких випадках зі стрільцями працював політвиховник. Такі бійці, в міру можливості, довше спали, краще харчувалися. Іван Дмитрик згадує про подібні моменти так: «Ми всі були дуже втомлені, і дехто спав на ходу, вже було мабуть по півночі, коли прийшов наказ затримуватися в селах на квартири... Ми потрапили мов мертві на солому»⁵³. Повстанець Василь Мельник – «Яструб» із сотні «Хорти» згадував, що під час рейду на Сколівщину 1945 р. стрільці не витримували нервового напруження через бої, вороже переслідування, холод та голод, – і деякі «відбирали кулею собі життя»⁵⁴.

У таких умовах повстанці старалися відпочити хоча б добу. У цей час вони отримували підвищений пайок харчовою цінністю до 4000 ккал.⁵⁵ Перебуваючи в рейді, повстанці старалися носити з собою триденний запас харчів. Він складався із сухарів, в'яленого чи консервованого м'яса, цукру. Носити з собою зайвого вантажу стрільці не могли⁵⁶, тому господарська служба на чолі з бунчужним чи господарчим заготовляла харчі для відділу з допомогою теренової сітки. У загоні «Лемківщина–Захід» кожний стрілець мав «залізну порцію» – запас харчів, добре запакований у тканину та щільно зашитий. Її можна було використати тільки в екстремальній ситуації.

«Залізною порцією» включала сушену рибу, сухарі, м'ясні консерви, горох, сушені овочі⁵⁷.

Про здоров'я повстанців турбувалася санітарна служба. Під час рейду у відділі мав перебувати бодай один санітар із необхідною кількістю ліків та перев'язочного матеріалу⁵⁸. Запас ліків брали з огляду на тривалість рейду та можливість його поповнювати в терені⁵⁹.

Справно мали працювати зв'язки. Кур'єри та зв'язкові постійно перебували біля командира, готові щомиті передати підвідділам його наказ чи розпорядження. Накази передавали також пострілом, ракетами, свистком. Рейдуючі відділи, як рівно ж і інші бойові сотні, користувалися системою паролів, переходячи з одної теренової клітини ОУН до іншої. Це давало можливість уникати зіткнень із Самооборонними куштовими відділами (СКВ), адміністративними боївками, іншими сотнями. Тут також важливу роль відіграла розвідка. Крім ближньої, рейдуючий відділ вислав також дальню розвідку на відстань від 1 до 10 км⁶⁰. У курені «Скажені» розвідувальним підвідділом командував Михайло Штурмак – «Крук». Наприклад, він з розвідниками за два дні до приходу куреня з'явився в с. Церківна Долинського р-ну. Тут він зустрівся з місцевими підпільниками, які допомагали підготувати село до постою куреня та зорганізувати забезпечення харчами. 6 липня 1944 р. «Крук» у селі влаштував засідку на три німецькі вантажівки і захопив офіцера. Від нього розвідники дізналися про наміри ворога великими силами наступати на лісові масиви на Долинщині⁶¹.

У відділі «Рена» функції дальньої розвідки виконувала ВПЖ. Вони «посувалися кілька кілометрів перед» відділом, заходили до сіл і збирали «інформації від місцевих розвідок, які діяли бездоганно. Вони знали про все і ніякий рух ворога не минав їх уваги»⁶².

Перед приходом головних сил на постій терен перевіряли саме розвідники. Передня охорона оглядала околиці та крайні хати села, де мав зупинитися відділ⁶³. Якщо ворога не було, повстанці заходили в село, нікого не випускаючи з хат із міркувань конспірації аж до моменту відходу. Під час рейду повстанці не мали перебувати в

⁵¹ Дмитрик І. Записки українського повстанця. – Львів, 1992. – С. 31.

⁵² Чагар. Про рейди // Повстанець. – Ч. 4. – Березень 1945 // Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1995. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА. – С. 212.

⁵³ Дмитрик І. Записки українського повстанця. – Львів, 1992. – С. 32.

⁵⁴ Спогади Мельника Дмитра – «Яструба», записані в м. Долина Івано-Франківської області 23.05.1997 // Архів ЦДВР.

⁵⁵ Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск–Москва, 2000. – С. 181.

⁵⁶ Партизанка (партизанський вишкіл). – С. 58 // Копія рукопису зберігається в Архіві ЦДВР.

⁵⁷ Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Львів, 1993. – С. 104.

населених пунктах більше доби⁶⁴. Часто постої робили у важкодоступних лісових нетрях, гірських ущелинах тощо. Звичайно, це були умови таборування далекі від ідеальних. Іван Дмитрик наводить чимало таких прикладів. «Через близькість ворога, вогнища не дозволено палити. Ми майже цілий час лежали на замерзлій і вкритій снігом землі, закутуючись від зимна»⁶⁵. «Ми розтаборилися в лісі на горі. Вітер був дуже сильний, і холоднеча була неймовірна. Ми були потомлені і невиспані після цілонічного маршу, але спати ніхто не міг. Вогнів розкладати нам не дозволено. Щоб цілком не задубіти від зимна, ми тупцювали між смереками, але холод паралізував нас усе більше і більше. Тільки за кілька годин, коли верхи гір зайшли мрякою, нам дозволено розкласти вогнища»⁶⁶.

Під час постоїв, за будь-якої погоди і часу доби, відділ виставляв застави у найнебезпечніших місцях, звідки міг напасти ворог. Застави мали першими вступати в бій, щоб головні сили встигли розгорнутися для наступу, підготуватися до оборони чи відступити. Від пильності застави залежало життя стрільців та доля відділу. 17 вересня 1944 р. загін (6 сотень) під командуванням Омеляна Польового – «Остапа» з ВО 3 «Лисоня» стояв постом у с. Поручин. Несподівано на застави наскочили більшовики. Повстанці, що були на заставах, належали до слабого відділу, вони не витримали натиску і впустили ворога на місце посту головних сил. Відділ був змушений вступити в затяжний бій, у якому повстанці мали 3 убитих та 7 поранених, а більшовики – 150 убитих⁶⁷.

Організувати постій у населеному пункті, де діяла сітка ОУН, завжди було легше, ніж у теренах слабо опанованих, а надто у зовсім не заторкнутих визвольним рухом. Максим Скорупський – «Макс» згадує, що на Житомирщині в селах, де не чули про повстанців, населення тікало від них, «як від татар»⁶⁸. Зіткнувшись із такою поведінкою, «Макс» наказав оточити одне із сіл, що було на шляху куреня, і залишитися там на постій. «Спочатку селяни до нас лише приглядалися й не можна було з ними нав'язати розмови. Всі боялися розповідати й висловлювати перед нами свою думку, але перед відходом, коли вони побачили, що ми свої люди та ще добре поведомся й нічого не реквізуємо з харчів», стали жалітися на червоних

партизанів⁶⁹. Украй залякане німцями та червоними партизанами населення з довірою і надією ставилося до повстанців, допомагало їм.

Отже бачимо, що для успішного рейду треба було провести титаничну підготовчу роботу – і то за обмежених матеріальних ресурсів, браку вишколених стрільців та командирів. Тільки усвідомлення високої місії визволення від ворога, ідейність, витривалість і вірність присязі спонукали стрільцтво у неймовірно складних умовах виконувати покладені на нього завдання. Рейди для визвольного руху мали передовсім велике політичне значення, бо давали змогу охопити більші райони, донести інформацію про боротьбу в Україні за кордон. У тактичному плані проведення рейдів було виявом військової майстерності повстанців та командирів. Рейди змушували ворога перебувати в постійній психологічній напрузі, тримати великі гарнізони по населених пунктах, залучати до своїх операцій значні військові сили й технічні засоби за незначної їхньої результативності.

⁶⁴ Ткаченко С. *Повстанческая армия: тактика борьбы*. – Минск–Москва, 2000. – С. 213.

⁶⁵ Дмитрик І. *Записки українського повстанця*. – Львів, 1992. – С. 46.

⁶⁶ Хмель С. Ф. *Українська партизанка*. – Львів, 1993. – С. 49.

⁶⁷ *Літопис Української Повстанської Армії*. – Торонто–Львів, 2001. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. – С. 74.

⁶⁸ Скорупський М. *Туди, де бій за волю*. – К., 1992. – С. 175.

⁶⁹ Скорупський М. *Туди, де бій за волю*. – К., 1992. – С. 175.

Михайло РОМАНЮК

СОТНЯ УПА «НЕПОБОРНІ»

Дотепер ще дуже багато сторінок національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. ХХ ст., яку очолила ОУН(б), залишаються для нас невідомими, ще тисячі, десятки тисяч її учасників зашифровані під псевдами, а їхні подвиги невідомі нашому народові. Однією з найменш досліджених ділянок цього періоду є історія формування та діяльності окремих відділів Української Повстанської Армії, і передовсім сотень – її основної бойової одиниці.

На розгляд читачів подаємо невелике дослідження, присвячене одній із перших сотень УПА у складі Воєнної округи (ВО) 2 «Буг» – сотні «Непоборні», або як її в народі називали – «сотні Малинового».

Від літа 1943 р. в Галичині діяли поодинокі відділи Української Народної Самооборони (УНС), відбувався вишкіл стрільців, старшин і підстаршин майбутньої повстанської армії. Над цим активно працювала тоді вся підпільна сітка ОУН(б). На теренах Золочівської округи ОУН у районі сіл Черниця та Боратин тодішнього Підкамінського, а тепер Бродівського р-ну Львівської обл. на той час уже діяв перший відділ УНС під командуванням Романа Загоруйка – «Лапайдуха», який чисельно зростав з кожним днем. Одночасно тривала підготовка до формування інших відділів самооборони.

Колишній сотенний УПА Роман Загоруйко – «Лапайдух» згадує про те, що якось пізньої осені 1943 р. він довідався від військового референта Золочівського повітового проводу ОУН Григорія Котельницького – «Шугая» про те, що на теренах Золочівської округи ОУН створено два нові відділи УНС: Мар'яна Кравчука – «Малинового» (переважно дислокувався у селах Боложинів, Брахівка та Переволочно тоді Олеського, а тепер Буського р-ну) та Івана Котули – «Іванка» (чиїм місцем дислокації було с. Тростянець Золочівського р-ну)¹.

Сьогодні, маючи у своєму розпорядженні автентичні документи з тих часів, ми можемо підтвердити факт, що дійсно в листопаді 1943 р., відповідно до наказу Золочівського окружного провідника ОУН «Берегового», Мар'ян Кравчук – «Малиновий» сформував чоту УНС, з якою взимку 1943–1944 рр. проводив посилений вишкіл².

З-поміж названих вище трьох сіл відділ УНС «Малинового» в часи німецької окупації здебільшого розташовувався на присілку Лісовики с. Переволочно, яке було його основною базою. Тут же відбувався і вишкіл стрільців³.

Це стверджує у своїх спогадах і Роман Загоруйко: «Музика» в міжчасі доповів про поїздку в терен. В с. Переволочній він познайомився з новоствореним відділом УНСи, який налічує трохи більше 20-ти чоловік. Від ранку до вечора він проводить з ними заняття у двох сусідніх стодолах, муштрує їх. Робить те, що ми вже пройшли. «Малиновий», за словами «Музики», робить враження деспота. Мало говорить. В польській армії дослужився до звання капрала, тому, напевно, його поставили командиром УНСи»⁴.

Тривалий час дуже мало було відомо про сотенного «Малинового», але тепер, завдяки архівним документам, які люб'язно надав дослідник історії УПА Петро Содоль із Нью-Йорка, ми можемо докладніше відтворити основні віхи життя і діяльності цього старшини УПА.

Кравчук Мар'ян Миронович народився 17 травня 1919 р. в містечку Красне, що на Львівщині. Закінчивши народну школу в Красному, Мар'ян, за сприяння батьків, продовжив навчання в гімназії. Саме тут він вступив до Організації Українських Націоналістів, де справно виконував усі доручення провідників. Тим часом польська поліція вийшла на слід підпільної організації. Невдовзі Мар'яна Кравчука, учня 4-го класу гімназії, було виключено з навчального закладу та заарештовано за звинуваченням у належності до ОУН.

1939 р. застав його в тюрмі м. Гродна (Західна Білорусія). Відтак він опинився у Східній Пруссії, де його й застав початок Другої світової війни⁵. Звідси 1940 р. Провід ОУН викликав Мар'яна Кравчука до Кракова. За наказом Проводу він пішов на службу до Веркшуцу (допоміжної поліції) у Стараховиці, де був провідником звена ОУН. Опісля відбув військовий вишкіл у Бранденбург та був зарахований до складу легіону «Нахтігаль». З початком радянсько-німецької війни Мар'ян Кравчук у складі легіону вирушив на Схід, дійшов з ним до Вінниці. У час, коли легіон переформували у поліційний батальйон

³ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-25779. – Арк. 34; Спогади Ляшкевич Олени Григорівни // Записали Михайло Романюк та Володимир Мороз 26.10.2003 р. у м. Золочеві Львівської обл.

⁴ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії). Видання друге, доповнене. – Новий Розділ, 2004. – С. 134.

⁵ Саме з цього періоду, тобто з 1939 р., Мар'ян Кравчук для конспірації почав користуватися псевдонімом «Малиновий». Будучи згодом уже командиром сотні УПА, він мав ще також псевдо «Промінь».

Іван Рибчинський (справа)

шукманшафту, відбув додатковий вишкіл у Франкфурті над Одером. Коли німецьке командування перевело ново-сформований підрозділ у Білорусію, Мар'ян довгий час лежав у лікарні в Берліні з діагнозом початкової стадії туберкульозу. Підлікувавшись, долучився до батальйону, де прослужив ще два місяці. Відтак відділ було розформовано, і він повернувся додому⁶.

Повернувшись до Красного, Мар'ян Кравчук не припинив своєї підпільної діяльності. Тут він мав постійний зв'язок із районним провідником ОУН «Лісовим», а у м. Львові – з Володимиром Лунем. Навесні 1943 р. був скерований до Карпат – у с. Мізунь Долинського р-ну Івано-Франківської обл. – на

вишкіл районних військовиків. З вишколу хворим повернувся додому, де лікувався протягом літа 1943 р.

Живучи у Красному, Мар'ян Кравчук влаштувався на роботу і працював керівником пункту прийому контингенту від населення. На цій посаді він уже з літа – початку осені 1943 р. став готуватися до переходу на нелегальне становище й створення повстанського відділу. Як стверджує у своїх спогадах Іван Рибчинський, Мар'ян, дбаючи про забезпечення майбутнього відділу харчами, видавав селянам посвідки про здачу контингенту, а зерно велів їм везти додому з умовою, що він сам або його люди колись це зерно заберуть⁷. Здійснюючи перехід на

нелегальне становище, Кравчук організував вивезення всього збіжжя зі складу, де був зібраний контингент. Німці, які згодом приїхали на склад, застали його порожнім і ще довго шукали за його завідувачем і втраченим збіжжям⁸.

У листопаді того ж року, за дорученням провідника Золочівського окружного проводу ОУН «Берегового», Мар'ян Кравчук сформував чоту Української Народної Самооборони (УНС), з якою протягом зими 1943–1944 рр. і проводив вишкіл. Навесні 1944 р. формує сотню УПА, якою і командував увесь час⁹.

Навесні 1944 р. більшість вишкільних боївок і всі відділи УНС, які діяли на теренах Золочівської округи ОУН, було стягнуто в Поморянський ліс під с. Романів, де розпочалося формування куреня УПА. Так, зокрема, туди прибула боївка «Вихора» з Підкамінського р-ну, Олексія Кравчука – «Завязого» та Михайла Юраса – «Залізного» з Пониковицького р-ну, чота Романа Гуди – «Тигра»¹⁰ (родом із с. Бужок)¹¹, боївки «Остапа», «Крука» та багато інших відділів¹².

Саме тут Григорій Котельницький – «Шугай» сформував дві сотні УПА, якими командували Іван Котула – «Іванко» та Роман Гуда – «Тигр»¹³. Децю пізніше в його розпорядження прибув колишній відділ УНС «Малинового», який уже було переформовано у сотню УПА¹⁴.

Саме такий порядок формування куреня «Шугая» підтверджує у своїх свідченнях колишній чотовий сотні Володимира Федорківа – «Оверка» Іван Сисун – «Голуб». Зокрема, він стверджував, що неподалік від с. Вишнівчик Поморянського р-ну було сформовано дві сотні: «Іванка» і «Тигра» (від червня 1944 р. нею командував «Свобода»), а «Шугай» став курінним. Згодом у розпорядження курінного прибула вже сформована сотня «Малинового»¹⁵.

З наведених вище даних випливає, що сотня «Малинового» до куреня «Шугая» прибула вже сформованою. В інших же джерелах є дані про те, що, прибувши в підпорядкування курінного «Шугая», сотня

⁸ Спогади Рибчинського Івана Олександровича // Записав Михайло Романюк 31.11.2003 р. у м. Золочеві Львівської обл.

⁹ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

¹⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-34245. – Арк. 26.

¹¹ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії). Видання друге, доповнене. – Новий Розділ, 2004. – С. 105.

¹² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 49–50.

¹³ Там само. – Спр. П-32166. – Арк. 286.

¹⁴ Там само. – Спр. П-33024. – Арк. 13–14.

¹⁵ Там само. – Спр. П-33024. – Арк. 14.

⁶ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

⁷ Спогади Рибчинського Івана Олександровича // Записав Михайло Романюк 31.11.2003 р. у м. Золочеві Львівської обл.

Мар'яна Кравчука продовжувала своє доукомплектування. Зокрема, десь на теренах Перемишлянщини до складу сотні було включено бівку «Крука»¹⁶.

Переформування чоти УНС «Малинового» в кадрову сотню УПА відбулося дещо швидше, ніж створення інших сотень куреня «Шугая». До цього змусила тодішня ситуація в терені її дії.

З настанням весни 1944 р. на теренах Золочівської округи німці почали проводити широкомасштабні каральні операції проти збройних загонів українського підпілля. За таких обставин командир відділу УНС «Малиновий» перевів свій підвідділ у складі 80 стрільців і старшин на територію Кам'яно-Бузького р-ну. Прибувши в зазначену місцевість, «Малиновий» провів деяку реорганізацію відділу, який було переформовано в регулярну сотню УПА. Зокрема, в цей час сотню було поділено на три чоти, які розташувалися на постій у селах, де продовжували вишкіл новобранців¹⁷.

Перебуваючи на теренах тодішнього Кам'яно-Струмилівського повіту (тепер – Кам'яно-Бузький р-н), сотня «Малинового» не вела активних бойових дій проти німців, через що командування відділу зазнало критики з боку керівників місцевої сітки ОУН. Так, наприклад, організаційно-мобілізаційний референт Кам'яно-Струмилівського повіту «Сойка» у звіті до окружного проводу від 10 червня 1944 р. писав: «Поведінка командування цього відділу [йдеться про відділ «Малинового» – М. Р.] на нашому терені є дуже непримірна, про що подається окремо. Довший час на терені рай. П/Д. квартирував відділ Мацейка в числі 40 люда. Вони перебували в станицях цього району довший час та не вели жодної роботи у винищуванні ворогів. Він мав намір зі своїми людьми перейти до відділу Малинового»¹⁸.

Новосформованому куреню УПА «Шугая» влітку 1944 р. був наданий криптонім «Дружинники», а сотні, що входили до його складу, зазначали як «Дружинники І», «Дружинники ІІ» та «Дружинники ІІІ». Дещо пізніше кодові назви сотень було змінено: за сотнею «Свободи» було залишено криптонім «Дружинники»; сотня Івана Котули – «Іванка» дістала назву «Витязі» (у вересні 1944 р. командування над сотнею перебрав Володимир Федорків – «Оверко»¹⁹ з с. Ожидів²⁰), а відділ Мар'яна Кравчука – «Малинового» почав іменуватися сотнею «Непоборні»*.

Організаційно курінь підпорядковувався Григорію Котельницькому – «Шугая» як командир 11-го Тактичного Відтинка (ТВ) «Пліснесько» ВО 2 «Буг». Він же одночасно був і командиром цього куреня²¹.

Коли формування куреня «Шугая» було закінчено, на мітингу перед стрільцями та старшинами виступив командир куреня Григорій Котельницький. У своєму зверненні він ще раз наголосив на меті створення УПА та поставив перед сотнями завдання перейти лінію фронту і провадити боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу в тилу Червоної армії²².

Переїшовши лінію фронту, сотня УПА «Малинового» постійно перебувала в русі, що давало можливість уникнути зіткнень із більшими силами ворога. Уночі сотня здійснювала марш-кидки, а на день ставала постоем у лісистой місцевості. Після виснажливого маршу відділ «Малинового» зупинився на постійі і ранок 25 вересня зустрів у лісі біля с. Ожидів. Сотня прийняла до своїх лав новобранців, серед яких був Михайло Васюрко – «Береза»*, колишній підстаршина дивізії «Галичина». У сотні «Непоборні» «Береза» отримав призначення на посаду командира рою в чоті «Чайки». Його рій складався з 10 осіб. На прикладі цього рою можна побачити картину того, як була озброєна сотня. Ройовий мав російський автомат і 2 диски з набоями до нього. Рій також мав один німецький ручний кулемет та 900 набоїв до нього. Вісім стрільців було озброєно німецькими гвинтівками зі 150 набоями до кожної, а також 1–2 гранатами²³.

Щодо озброєння сотні варто відзначити, що воно завдяки старим запасам майже постійно було однаковим. Залежно від наявності набоїв мінявся тип зброї, і дуже рідко – принцип її розподілу по підвідділах. Кожен рій мав кулемет (німецький МГ чи радянський ДП-27), кулеметник мав крім того револьвера або пістолета, ройовий командир зазвичай мав автоматичну (німецький МП, радянські ППШ, ППД, ППС) або напівавтоматичну зброю (десятизарядну гвинтівку СКС-38 чи німецький «Маузер» 98), а також пістолет. Стрільці рою, зазвичай, були озброєні гвинтівками різних типів. Так, до прикладу, рій «Сірка» з чоти «Карого» сотні «Малинового» станом на осінь 1945 р. складався з 10 осіб (ройового та 9 стрільців). На озброєнні вони мали кулемет, автомат, два пістолети та вісім гвинтівок²⁴.

¹⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 50.

¹⁷ Архів Літопису УПА (документи передав Володимир Мороз).

¹⁸ Там само.

¹⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-11840, у пакеті.

²⁰ Там само. – Спр. П-32066 – Арк. 36–38, 63.

* У деяких документах ця сотня ще проходить під криптонімом «Витязі».

²¹ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії). Видання друге, доповнене. – Новий Розділ, 2004. – С. 321–322.

²² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 50.

* У грудні 1944 р. він, потрапивши до рук енкаведистів, погодився на співпрацю з ними.

²³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-33203. – Арк. 9 зв.

²⁴ Там само. – Спр. П-32109. – Арк. 15.

Командний склад сотні постійно змінювався. Причини цього були різні. Це, зокрема, могла бути загибель у бою, переведення на іншу посаду, усунення з посади через невиконання або неналежне виконання наказів командування тощо. Про те, як у відділі можна було просунути по службовій драбині, свідчить доля Михайла Сильвестровича Віслинського. Він народився 1914 р. в с. Гавареччина. У місцевій школі закінчив 4-класну початкову школу. Далі здобув фах каменяря і працював у рідному селі. Коли ж виникла потреба стати на шлях боротьби за УССД, то він, не вагаючись, зробив це й відразу ж після приходу Червоної армії, влітку 1944 р., вступив у сотню «Малинового». Тут командир відділу надав йому для конспірації псевдо «Білка» та зачислив рядовим стільцем у рій «Берези» чоти «Чайки». Уже через два тижні його було призначено командиром рою на місце загиблого побратима. Коли ж чотовий «Чайка» захворів, то «Білка» сім днів командував чотою. Вправного вояку помітило командування й призначило інтендантом сотні «Малинового». Ці обов'язки він виконував до весни 1945 р., коли через хворобу його було відпущено додому на лікування. Через сім тижнів він знову долучився до сотні, де 5 тижнів виконував обов'язки другого номера при кулеметі, а відтак – обов'язки господарчого сотні і був ним до осені 1945 р. Згодом він потрапив до рук обласників. Військовий Трибунал військ МВД Львівської області 7.06.1946 р. засудив його за статтями 54-1а, 54-11 Кримінального кодексу УРСР на 10 років виправно-трудоих таборів та п'ять років позбавлення прав з конфіскацією майна. Звільнений 20.12.1954 р. Реабілітований 8.04.1994 р.²⁵

Про постійну зміну кадрів свідчить також такий факт, що за час від літа 1944 і до осені 1945 рр. у відділі «Малинового» щонайменше сім разів змінювався господарчий сотні. Якщо розглядати у хронологічному порядку, цю посаду при сотні «Малинового» послідовно займали такі повстанці: «Довбуш», «Високий», «Крут»* (усі троє родом із тодішнього Краснянського р-ну); потім – «Жаба» (родом з-піді Львова), а після нього – Михайло Віслинський – «Білка». Весною 1945 р. господарчим став «Бурлака», а влітку того ж року на цю посаду знову повернувся «Білка»²⁶.

У функції господарчого входило: щоденне забезпечення особового складу сотні харчами, обмундируванням, білизною, взуттям, зброєю й боєприпасами та іншими необхідними складниками важкого похідного

життя. Цю складну роботу харчовий відділ здійснював через кущові проводи ОУН у тих теренах, де на той час перебувала сотня. Так, наприклад, в Олеському р-ні про забезпечення сотні постійно дбали кущовий «Могила» (с. Гутисько Тур'янське), «Петрик» (с. Переволочно), Соколівський кущ та інші. А постачанням централізовано керував референт господарки Олеського районного проводу ОУН Микола Москалевський – «Омелян» із с. Переволочно²⁷. У Заболотцівському р-ні про харчове забезпечення сотні дбав кущ Івана Сурмая – «Цапка», який діяв у районі сіл Чехи, Заболотці, Висоцько та ін²⁸.

Чотовими у різний час існування сотні були «Медвідь», «Чайка», «Карий», «Степовий»²⁹.

Відомі також деякі командири роїв із цієї сотні УПА: Михайло Чикальський – «Гордий» з с. Лабач, Мар'ян Цетнар – «Смок» із с. Ожидів, Степан Кліщ – «Сірко» з с. Білий Камінь, «Зорян», «Таран», «Іскра»³⁰.

Пропагандистську роботу в сотні проводили сотенний пропагандист «Курган» та чотові пропагандисти. Часто в розташування сотні приїжджав курінний пропагандист «Нечай», повітові та окружні пропагандисти³¹.

Окрім того, сотня мала у своєму складі й спеціальні підвідділи: розвідувальний, польової жандармерії, господарський, мінометний та санітарний.

Відомі псевдоніми кількох розвідників: Пилип Букета – «Гучний» з с. Ожидів³², Олексій Савчин – «Смерека» з с. Задвір'я Буського р-ну³³, «Довбуш» із с. Розваж³⁴.

У жандармерії при сотні були: Михайло Мюлер – «Скала» з с. Ожидів³⁵, «Лих», «Таран», «Бунчужний», «Марко».

Кулеметником у сотні Малинового був Микола Кишай – «Сосна» з с. Йосипівка³⁶, Олекса Коцюра – «Підкова» з с. Ожидів³⁷.

²⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25697. – Арк. 18, 41, 43.

²⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 110, 117–118

²⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-28320. – Арк. 13.

²⁸ Там само. – Спр. П-40042. – Арк. 91; Спр. П-28320. – Арк. 13.

²⁹ Там само. – Спр. П-24596. – Арк. 26.

³⁰ Там само. – Спр. П-40042. – Арк. 91.

³¹ Спогади Савчина Олексія Івановича // Записав Михайло Романюк у с. Задвір'я Буського р-ну.

³² Там само. – Спр. П-32240. – Арк. 45.

³³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25988. – Арк. 11–13.

³⁴ Там само. – Спр. П-25988. – Арк. 11.

³⁵ Там само. – Спр. П-25988. – Арк. 13.

²⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-32240. – Арк. 42–43.

* Загинув узимку 1945 р. на теренах Краснянського р-ну.

²⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-32240. – Арк. 45.

У мінометній обслузі в сотні Малинового був Олекса Бідюк – «Гайворон» із с. Йосипівка³⁸.

Щодо чисельності сотні, то вона в різний час і за різних обставин діяльності була різною. Сотенний Мар'ян Кравчук – «Малиновий» у своїх зізнаннях слідчому Служби безпеки ОУН у Німеччині стверджував, що найбільше в сотні було 190 осіб³⁹. Восени 1944 р. сотня «Малинового» нараховувала 173 стрільці і старшини, з них 23 стрільці дезертирували і станом на 4 грудня 1944 р. в ній залишилося 150 осіб. На озброєнні сотня мала: 12 кулеметів (із них 5 німецьких ручних МГ та

7 російських ДП), 13 автоматів (3 німецькі та 10 російських), 3 німецькі десятизарядні гвинтівки та 122 гвинтівки різних взірців⁴⁰. У 1945 р. сотня вже діяла у складі лише двох чоті і нараховувала 70–80 осіб⁴¹.

Дисципліна в сотні завжди була на належному рівні, а всяке її порушення каралося. Серед стрільців траплялись і слабодухи, які, втомившись від умов партизанського життя, дезертирували. Кара за це, переважно, була гідна вчинку і відповідає умовам бойового життя відділу. Арештом дезертирів і їх доставкою в розташування сотні займалася польова жандармерія. Тут відбувався військовий суд і виконання вироку. Так, відомо, що десь 25–26 серпня

Олексій Савчин

1944 р., коли сотня дислокувалася в лісі біля с. Тур'я, перед строем був розстріляний дезертир «Хмара» родом із с. Розваж⁴².

Про територію діяльності сотні «Непоборні» Мар'ян Кравчук у своїх свідченнях говорить: «Терен її діяння: Брідщина, Золочівщина, Камінка Струмилова, плюс рейди на Волинь і Рава Руська»⁴³. За сучасним адміністративно-територіальним поділом, тереном діяльності відділу були Бродівський, Золочівський, Буський, Радехівський, Кам'яно-Бузький р-ни Львівської обл. Окрім того, як уже було сказано, здійснювались рейди на Волинь, Равщину, Яворівщину тощо.

Під час пересування відділів чи підвідділів УПА невідомим тереном, та ще й уночі, їм завжди допомагала місцева сітка ОУН. Варто відзначити, що система зв'язку сітки ОУН діяла завжди злагоджено, особливо у 1944–1945 рр., коли ще не було розгромлено станичні організації. Станичний, на прохання командирів, давав у їхнє розпорядження досвідчених провідників, які досконало знали свій терен і могли швидко та безпечно провести до визначеного пункту. Так, до прикладу, у грудні 1944 р. сотня «Малинового» дислокувалася в с. Переволочно Буського р-ну. Один рій чоти «Чайки» був направлений у район с. Соколівки того ж таки району. Із с. Переволочно до с. Соколівка їх провів зв'язковий місцевої сітки Михайло Сахно – «Комісар» (родом із с. Переволочно) і передав комендантові боївки СКВ в цьому селі Дмитру Литвину, а цей, своєю чергою, відпровадив їх далі⁴⁴.

Чітко працювала сітка ОУН і щодо забезпечення відділів УПА харчами. Так, до прикладу, коли сотня «Малинового» перебувала в околицях с. Переволочно Буського р-ну, за її забезпечення відповідав господарчий місцевого куща Юрій Рудько. Він збирав зерно, молот, розвозив муку по хатах, а вже випечений хліб доставляв на місце постою сотні⁴⁵.

Ще однією формою допомоги мережі ОУН відділам УПА було надання розвідувальних даних. Завдяки цьому командування могло негайно реагувати на ту чи іншу інформацію. Так, в останніх числах липня 1944 р. зв'язкові принесли до відділу звістку про те, що бачили підводу з енкаведистами, яка в'їхала в одне із сіл неподалік від Ожидова. Тут-таки було прораховано можливі шляхи повернення енкаведистів до райцентру – Олеська – і розставлено засідки. Одну із

³⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25988. – Арк. 11.

³⁹ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

⁴⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-33203. – Арк. 9 зв. – 10.

⁴¹ Там само. – Спр. П-25040. – Арк. 17–18.

⁴² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25988. – Арк. 13.

⁴³ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

⁴⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25779. – Арк. 17.

⁴⁵ Там само. – Спр. П-25697. – Арк. 15.

таких засідок неподалік від с. Ожидів влаштувала чота з сотні «Малинового» у складі 30 осіб під командуванням заступника сотенного «Медведя»⁴⁶. Коли підвода з енкаведистами наблизилася до місця засідки, в одного з повстанців не витримали нерви, і він передчасно вистрілив. Це дало змогу енкаведистам, під кулеметним вогнем з далекої відстані, втекти, залишивши на дорозі все своє спорядження, яке потрапило до рук повстанців. Незважаючи на невдачу, що спіткала підвідділ (завдання захопити енкаведистів живими не було виконано), засідка дала й позитивні результати: захоплено трофеї та звільнено одного арештованого⁴⁷.

Станом на 20 серпня 1944 р. сотня «Малинового» дислокувалася в лісі біля с. Тур'я, де проводила вишкіл та приймала поповнення до своїх лав. Тоді до сотні долучалися ті, кому загрожувала небезпека арешту з боку НКВД. Так, зокрема, станичний с. Рижани Олеського р-ну Петро Дробина – «Жук» привіз у сотню Федора Рокету* – «Ворона» з с. Йосипівка, якого було призначено в другий рій чоти «Чайки». На той час сотня нараховувала понад 150 стрільців і старшин⁴⁸.

У вересні 1944 р. сотня «Малинового» провела великий бій з облавниками неподалік від с. Соколівки тоді Олеського, тепер Буського р-ну Львівської обл. У ході цього бою більшовики втратили 90 осіб убитими. З боку відділу було двоє стрільців убитих і троє поранених⁴⁹.

Важливим питанням для відділів УПА у 1944–1945 рр. було те, як ставитися до дезертирів із Червоної армії, чи приймати їх до відділу, чи ні. Мар'ян Кравчук у своїх свідченнях слідчому СВ ОУН у Німеччині твердив, що таких дезертирів до сотні не приймали з огляду на небезпеку проникнення ворожої агентури в повстанські ряди, а лише роззброювали та відправляли додому⁵⁰.

Варто відзначити, що крім кадрових сотень УПА на теренах Золочівської округи ОУН улітку–восени 1944 р. діяли також місцеві самооборонні сотні, які передовсім займалися вишколом новобранців для діючих відділів УПА ТВ «Пліснесько», На основі архівних матеріалів та інших джерел, на сьогодні, зокрема, відомо про існування трьох таких сотень самооборони: «Піскового» (Олеський р-н), «Старика» (Бродівський р-н), «Марка» (Пониковецький р-н). Після вишколу новобранців направляли для подальшої служби у відділи УПА, самооборонні кущові відділи, боївки СБ тощо.

Таке поповнення приймала і сотня «Малинового». Так, у вересні 1944 р., коли сотня дислокувалася в лісі неподалік від присілка Мамчурі с. Руда Бродівська сучасного Бродівського р-ну, до складу відділу було передано поповнення з чоти «Дуная». Серед переведених тоді у сотню був Василь Морозюк* – «Косак» із с. Білявці Бродівського р-ну, якого було призначено до рою «Крука» чоти «Павленка», де він і діяв до грудня 1944 р.⁵¹

У жовтні 1944 р. сотня «Малинового» звела великі бої з військами НКВД-НКГБ в районі села Топорів Буського р-ну та Гута Тур'янська Пониковецького р-ну. В цих боях ворогу було завдано великих втрат убитими й пораненими⁵².

У листопаді 1944 р. облава заскочила сотні «Малинового» та «Свободи» в лісі біля с. Жарків, де вони проводили подальший вишкіл новобранців. Відділи були змушені прийняти нерівний бій, загальне керування яким провадив курінний Григорій Котельницький – «Шугай»⁵³. Відбивши кілька навальних атак, сотні, за наказом «Шугая», відійшли в гліб лісу, відірвались від противника, а відтак рейдом вирушили в іншу місцевість.

Окрім бойової діяльності, сотня УПА «Малинового» постійно проводила й вишкільну роботу. Коли в листопаді 1944 р. відділ довгий

⁴⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-6403. – Арк. 20.

⁴⁷ Там само. – Спр. П-32373. – Арк. 5.

* Рокета Федір Михайлович, син Парасковії, – «Ворон» (1923 – ?). Народився в с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл. Освіта – 2 класи народної школи. Від 20.08.1944 р. воював у сотні УПА «Малинового». У вересні 1944 р. через хворобу був звільнений і направлений на лікування додому, де і крився самостійно. Затриманий енкаведистами у криївці на власному обійсті 3.02.1945 р. Арештований 6.02.1945 р. Олеським РВ НКГБ. Військовим трибуналом Львівського воєнного округу 27.04.1945 р. за ст. ст. 54-1а, 54-11 був засуджений до 10 років виправно-трудова таборів та 5 років позбавлення прав. Звільнений із табору 13.10.1954 р., відбув заслання і – 1957 р. повернувся в рідні краї та замешкав у с. Бужок.

⁴⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25988. – Арк. 11–13.

⁴⁹ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

⁵⁰ Там само.

* Морозюк Василь Антонович, син Теклі, – «Косак», «Грізний» (1920 – 23.11.1947). Народився в с. Білявці Бродівського р-ну Львівської обл. Закінчив 4 класи народної школи. Член ОУН від 1941 р. З приходом Червоної армії, у 1944 р., перейшов на нелегальне становище та вступив до лав УПА. Деякий час діяв у сотні «Ткаченка», а у вересні–грудні 1944 р. – в сотні «Малинового». У грудні того ж року захворів і близько місяця лікувався в підпільному шпиталі на теренах дії СКВ «Стефанівського». Після одужання поповнив склад його боївки. У СКВ виконував функції зв'язкового до куща «Борулі». 4.02.1945 р. був захоплений енкаведистами при виході з криївки в Бовдурському лісі. Військовим трибуналом військ НКВД ЛО 11.05.1945 р. за ст.ст. 54-1а, 54-11 Кримінального кодексу УРСР був засуджений на 15 років каторжних робіт і 5 років позбавлення прав. Помер у таборі «Совєстлаг» Магаданської обл.

⁵¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25995. – Арк. 50.

⁵² Там само. – Спр. П-33691. – Арк. 41–42.

⁵³ Там само. – Спр. П-25995. – Арк. 58.

час дислокувався в лісі біля с. Баймаки, то було вирішено на його базі провести курси санітарів для самооборонних кущових відділів. Так, наприклад із Розважівського куща на ці курси було скеровано 4 особи: Михайла Харківа – «Оріха» родом із с. Бужок, Осипа Кліща – «Оріха» з с. Білий Камінь, Пилипа Гавришківка – «Мороза» з с. Бужок та ще одного стрільця СКВ родом із с. Розваж. На курси їх із нез'ясованих причин не прийняли і через сім днів відправили назад у СКВ⁵⁴.

Провівши в листопаді 1944 р. кілька дрібніших сутичок з енкаведистами, відділ «Малинового» 4 грудня 1944 р. брав участь у великому бою з облавниками в лісі біля присілка Мандичі с. Руда Бродівська. Того дня курінний «Шугай» зібрав там усі 3 свої відділи. Туди прибули сотні Мар'яна Кравчука – «Малинового», Володимира Федорківа – «Оверка», «Свободи» (ім'я та прізвище не відомі). Загалом курінь «Дружинники» на той час нараховував, за різними даними, від 300 до 450 стрільців та старшин. Уже за півгодини після прибуття сотень по їх слідах прибули облавники. Розгорівся нерівний бій, загальне керування яким здійснював Григорій Котельницький – «Шугай»⁵⁵. У ході цього бою повстанські відділи завдали військам НКВД-НКГБ дошкульного удару, проте й самі зазнали значних втрат. З огляду на чисельну перевагу ворога, курінний вирішив вивести підлеглі відділи з бою, розділивши їх на дрібніші підвідділи, які декілька днів діяли самостійно, а відтак знову з'єдналися в сотні.

7 грудня 1944 р. о 22:00 курінь «Шугая» чисельністю до 300 осіб здійснив напад на маслозавод с. Чехи. Здійснюючи відхід після закінчення акції відділ перейшов залізничну колію та попрямував в Олеський р-н. На залізниці було закладено дві протитанкові міни, на одній з яких о третій годині ночі 8.12.1944 р. на перегоні Заболотні-Ожидів (за 50 м від переїзду Чехи-Стриганець з боку Заболотців) підірвався бронепοїзд: пошкоджено одну платформу, зруйновано 80 метрів дороги, рух перекрито на 8 годин 33 хвилини⁵⁶.

30 грудня 1944 р. енкаведисти провели облаву на «партизанську столицю» – с. Переволочно Олеського р-ну. У ході цієї облави в одній із криївок загинули: референт господарки Олеського районного проводу ОУН Микола Москалевський – «Омелян», стрілець СКВ Петро Сахно та двоє стрільців із сотні «Малинового» (Степан Козел та ще один невідомий)⁵⁷.

Узимку 1944–1945 рр. тактика діяльності відділів УПА на теренах Львівщини вироблялася на ходу, з огляду на конкретні обставини більшовицької окупації. 11 січня 1945 р. внутрішні війська НКВД великими силами заблокували відразу 70–80 населених пунктів тодішніх Бродівського та Олеського р-нів – розпочалася масштабна облава «Червона мітла», яка тривала понад 3 тижні, а відтак пересунулась в інші терени. В облаві брало участь близько 30 тис. вишколених солдатів та офіцерів спецвійськ НКВД-НКГБ⁵⁸. Початок облави застав сотню «Малинового» розквартированою чотами та роями по селах. З огляду на навислу небезпеку, з початком масової облави підвідділи сотні були стягнуті до купи.

У середині січня (приблизно 16 числа) дві сотні («Оверка» та «Малинового») з куреня «Дружинники» зібралися неподалік від присілка Підсокіл с. Соколівки Буського р-ну. Чисельність повстанського угруповання становила на той час близько 280 осіб. Загальне керування здійснював Мар'ян Кравчук – «Малиновий». Про скупчення повстанців невдовзі довідався ворог і кинув проти них значні військові сили з танками та іншою бронетехнікою. Сотні неподалік від вказаного присілка були оточені і прийняли нерівний бій. За деякими відомостями, в цьому бою повстанці втратили 24 особи вбитими, але ворог зазнав ще більших втрат⁵⁹. У критичну хвилину сотні вирвалися з оточення в напрямку с. Баймаки, а відтак, здійснивши рейд через населені пункти Боложинів-Брахівка-Жарків-Гавареччина, відірвалися від переслідування. З огляду на бажання зберегти кадровий склад відділів до весни, їх було розпущено по населених пунктах та лісах, де вони й перебули до кінця облави. По тому сотня «Малинового» знову була зібрана в одне ядро й далі діяла цілісно⁶⁰.

Коли в січні 1945 р. вдарили сильні морози і пересуватися по терені через сніговий покрив було вже неможливо, сотенний «Малиновий» розділив сотню по роях і направив зимувати в села. Для кожного рою було виділено окреме село, де стрільці і мали дочекатися весни. Так, наприклад, рій «Смока» був направлений у с. Петричі Краснянського р-ну але через те, що в цьому населеному пункті було неможливо переховуватися цілим підвідділом, ройовий

⁵⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-32240. – Арк. 13.

⁵⁵ Там само. – Спр. П-25995. – Арк. 51, 58.

⁵⁶ Там само. – Спр. П-6996. – Арк. 38–39 зв.

⁵⁷ Там само. – Спр. П-25697. – Арк. 18, 41, 43.

⁵⁸ Броди і Брідщина: історично-мемуарний збірник. – Торонто, Онтаріо, 1988. – С. 192; Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку; У боротьбі за волю – під бойовими прапорами УПА. – Авгсбург, 1949. – С. 56–58.

⁵⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-28769. – Арк. 26.

⁶⁰ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

розпустив стрільців зі зброєю по домівках, призначивши збір навесні 1945 р. в домовленому місці⁶¹.

У час січневих масових облав підвідділам сотні дуже часто доводилось миттєво реагувати на ситуацію та дуже швидко змінювати місце постю. Під час таких маршів окремі стрільці нерідко відставали. Так, до прикладу, 29 січня 1945 р. в с. Лучківці Бродівського р-ну після невдалої спроби підірватися на гранаті до рук енкаведистів потрапив стрілець сотні «Малинового» Григорій Цибульський – «Голуб» родом із містечка Красне, який відбився від сотні під час маршу з Жарківського лісу під с. Баймаки⁶².

Загалом варто відзначити, що зима 1944–1945 рр. для сотні «Малинового» була вкрай тяжкою, і не тільки через безперервні облави, які тягнули за собою постійні втрати в людях, але ще й через те, що після зради чотового «Чайки»* (як розповідають люди, він віддав на поталу ворогам усю свою сотню втратила третину свого особового складу. Про долю одного зі стрільців цієї чоти згадує Олена Ляшкевич (тоді вона перебувала під арештом) родом із с. Переволочно. За її словами, десь у січні–лютому 1945 р. енкаведисти разом із «Чайкою» привезли на подвір'я Олеського НКВД важкопораненого повстанця, якому заборонили надати медичну допомогу, через що він невдовзі й помер⁶³. Олена Ляшкевич

Олена Ляшкевич.
Фото зроблено 04.09.1949 р.

⁶¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-24596. – Арк. 27–28.

⁶² Там само. – Спр. П-6403. – Арк. 19–22.

* Прибега Микола.

⁶³ Спогади Ляшкевич Олени Григорівни // Записали Михайло Романюк та Володимир Мороз 26.10.2003 р. у м. Золочеві Львівської обл.

також припускає, що близько 20 стрільців сотні «Малинового», які загинули під час облави внаслідок зради «Чайки», поховані на цвинтарі с. Переволочно⁶⁴.

Після важких зимових місяців відділ «Малинового» знову згрупувався та розпочав активну бойову діяльність. Уже в квітні 1945 р. відділ рейдував теренами Олеського, Пониковицького та Бродівського р-нів. У цей час відділ прийняв поповнення, яке прибуло з Берлинського* куща ОУН «Стефанівського». Зокрема, тоді до сотні прибув стрілець Петро Семенюк – «Назар» родом із с. Шнирів Бродівського р-ну⁶⁵.

Внесок Мар'яна Кравчука – «Малинового» в розбудову УПА належно оцінило командування. Наказом Головного Військового Штабу (ГВШ) ч. 2/45 від 27.04.1945 р. (продубльовано в наказі УПА-«Захід» ч. 12 від 28.04.1945 р.) старшому булавному «Малиновому» було присвоєно ступінь хорунжого⁶⁶.

Навесні 1945 р. сотня розбила пересильний табір у с. Йосипівка Олеського р-ну, що неподалік від райцентру Олесько. З табору було звільнено близько 200 осіб із родин учасників УПА, яких енкаведисти зігнали для вивозу до Сибіру⁶⁷.

У ніч на 6 квітня 1945 р., за наказом командира відділу, у розвідку в напрямку станції Красне вийшла група з шести стрільців під керівництвом «Листка». 8 квітня 1945 р. у лісі Випаленисько біля с. Полтва Глинянського р-ну цю групу оточили енкаведисти. Не бачачи виходу, повстанці звели свій останній завзятий бій. Відстрілюючись із наявних у них трьох кулеметів та з іншої зброї, вони завдали противникові втрат, але й самі загинули, а зв'язкову, яка була з ними, пораненою ворог захопив у полон. Тоді загинули «Листок», «Максим», «Іванко», «Горбатий» та ще один невідомий стрілець⁶⁸. Василь Ласка у книжечці про с. Красне частково ідентифікував цих повстанців. Того дня, за його даними, загинули: Іллярій Кравчук – «Деркач», Зуб – «Максим», Володимир Миськів – «Голуб», Колодка та Трипалюк, а в полон, пораненою в плече, потрапила Стефанія Кравчук⁶⁹.

⁶⁴ Спогади Ляшкевич Олени Григорівни // Записали Михайло Романюк та Володимир Мороз 26.10.2003 р. у м. Золочеві Львівської обл.

* Від назви с. Берлин Бродівського р-ну.

⁶⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25040. – Арк. 16–17, 26.

⁶⁶ Архів Літопису УПА.

⁶⁷ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). I.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

⁶⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-2007. – Арк. 9–11.

⁶⁹ Ласка В. Моє Красне. – Буськ, 1996. – С. 16.

У ніч на 27 квітня 1945 р. сотня «Непоборні» спробувала здійснити одну з найбільших своїх операцій наступального характеру – напад на райцентр Заболотці на Львівщині (тепер село Бродівського р-ну). У той час це були типові акції, які проводили відділи УПА в межах усієї групи УПА-«Захід». Зокрема, відомо про захоплення райцентрів на Станіславщині (Долина, Солотвино, Вигода та ін.), Львівщині (Радехів, Нові Стрільська та ін.) тощо. Метою таких операцій було тримати в психологічній напрузі ворожу адміністрацію, довести населенню, що УПА не знищена і діє, пропагувати визвольний рух на ширших теренах. Вужче, повстанці мали на меті звільнення в'язнів, знищення ворожих гарнізонів, диверсії на комунікаціях і об'єктах ворога тощо.

Напад на райцентр Заболотці сотня «Малинового» готувала заздалегідь. Для цього силами сотенних розвідників та місцевого куца Івана Сурмая – «Цапка» було проведено розвідку підступів до гарнізону ворога. Планувалося напасти одночасно з різних боків, а для того, щоби вояки сотні не блукали в невідомому терені, до кожної групи були прикріплені стрільці місцевого СКВ.

Уранці 26 квітня повстанські сили почали згруповуватися під райцентром. Сотня, яка нараховувала на той час близько 120 осіб, розташувалася в лісі неподалік від присілка Великі Переліски села Заболотці. Туди ж провідник Заболотецького куца самооборони Петро Сітка – «Голуб» привів свою боївку. Увечері перед нападом старший булавний «Малиновий» вишикував повстанців і пояснив їм завдання. Бойовики місцевого куца (правдоподібно, що їх було дев'ятеро) були розкидані між різними групами стрільців сотні як провідники⁷⁰.

За «Спецповідомленням», яке до Львова направив секретар РК КП(б)У Боровик, сам перебіг акції був таким: повстанцям вдалося безшумно зняти більшовицьку заставу та трьома групами напасти на райцентр. Вістря атаки було зосереджене в напрямку будинків РК КП(б)У, райвиконкому, поштового відділення, райвідділів НКВД і НКГБ, камери попереднього затримання, де перебували арештовані. Повстанцям вдалося захопити будинок райвиконкому, але всі спроби звільнити в'язнів закінчилися невдачею. У ході двогодинного бою, що точився в райцентрі, більшовики втратили 10 убитими та 4 пораненими, частина з яких потім померла в лікарні. Повстанці втратили щонайменше 9 осіб убитими (тіла залишилися у райцентрі) та багато пораненими. Один поранений повстанець потрапив у полон⁷¹.

Серед поранених у ході нападу на райцентр Заболотці з сотні «Малинового» були стрільці «Зілінський», «Лісовий», «Сірко». Вони були доставлені у схрони в ліс між с. Ражнів і Соколівка, де їх лікувала санітарка Софія Швайка – «Славка» з с. Малі Переліски Бродівського р-ну⁷². Зі складу СКВ загинув Сітка Петро Павлович – «Голуб», а поранений у руку був Сітка Петро Іванович – «Могучий»⁷³.

Нової втрати зазнала сотня «Малинового» вже 30 червня 1945 р., коли загинув вістун «Калина». Він транспортував харчі до місця постою відділу і випадково наскочив на більшовицьку засідку⁷⁴.

У першій декаді липня 1945 р. сотня «Малинового» дислокувалась у Бродівському лісі, де продовжувала вишкіл новобранців. Проте спокійні дні, як зрештою і завжди, закінчилися дуже швидко бойовими буднями. Вже 11 липня повстанська розвідка донесла, що до с. Гутисько ввечері приїхали 2 роти піхоти та рота кінноти ворога. Вранці наступного дня вислані в терен розвідники повідомили, що ліс заблоковано, а навколишні стежки перекрито. Ще за деякий час стійкові доповіли, що за півтора кілометри від місця постою появилися ворожі кіннотники, які їхали слідами відділу. У цій ситуації «Малиновий» вирішив виводити сотню з-під удару основних сил облавників у більш безпечний масив лісу. Відділ бойовою колоною, готовою схопили дати бій, почав відступати в глиб лісу. На чолі відділу йшли сотенний «Малиновий» та чотовий «Степовий». Несподівано з бічної доріжки вийшла група солдатів військ НКВД і натрапила на цих двох повстанців. Старшини миттєво зорієнтувались і, підпустивши облавників на віддаль 10 метрів, відкрили по них автоматний вогонь, що змусило останніх панічно тікати. Майже одночасно по кіннотниках, які саме наближались, відкрила вогонь повстанська засідка, котра прикривала відступ сотні. Не витримавши шквалу вогню, облавники і тут відступили. Це дало можливість відділу «Непоборні» зманеврувати і відірватися від переслідувачів. Енкаведисти ще довго стріляли по лісі з батальйонних мінометів, але це вже не могло завдати шкоди народним месникам, які на той час перебували далеко від місця бою. У ході цієї облави сотня втрат не мала, тоді як облавники підібрали близько 9 убитих і поранених⁷⁵.

Поміж годин нелегких буднів траплялись і приємні для стрільців та старшин сотні хвилини. Особливо раділо стрілецьтво зустрічам із

⁷² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-31105. – Арк. 5, 23.

⁷³ Там само. – Спр. П-33445. – Арк. 35–40.

⁷⁴ Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.

⁷⁵ Там само.

⁷⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-33445. – Арк. 35–40.

⁷¹ Броди і Бродівщина: історично-мемуарний збірник. – Броди, 1998. – Кн. II. – С. 428–430.

вояками інших відділів УПА, адже це надавало сили для боротьби, показуючи, що поряд діють інші підрозділи УПА, а повстанський рух є всеохопним та масовим. 16 липня 1945 р. неподалік від с. Тур'я Олеського, а тепер Буського р-ну сотня «Малинового» зустрілася з відділом «Тигри» під командуванням Михайла Фоліботи – «Лиса». Ця сотня була приписана до теренів ТВ «Клімів» ВО 2 «Бут» (Сокальщина, Радехівщина, Равщина) і в сусідні райони рідко заходила. Цього ж разу сотня «Тигри» здійснила рейд маршрутом Самоволя–Павлів–Дмитрів–Переволочна–Полонична–Гутисько–Бордуляки–Ражнів–Велин–Тур'я. Ідучи цим маршрутом, відділ проводив пропагандистські збори в селах, на яких виступав добре вишколений стрілецький хор⁷⁶. Провівши спільну відправу, сотні «Малинового» і «Лиса» розійшлися по своїх теренах.

У день зустрічі з побратимами відзначився невловимий для більшовиків ройовий «Таран»: зі своїм підвідділом він знищив у с. Соколя Буського р-ну начальника місцевих стрибків, який особливо вирізнявся у знущанні над мирним населенням⁷⁷. Узагалі, варто зазначити, що про відвагу та героїзм, а інколи й авантюризм «Тарана» в ті часи серед повстанців, як, зрештою, і серед населення, ходили легенди. Так, один із захоплених енкаведистами стрільців сотні на допиті про особу «Тарана» розповідав, що той мав років із 30 і походив зі Східної України, ходив у формі радянського офіцера з медалями⁷⁸.

У 26-му числі «Стрілецьких вістей» серед переліку відзначених у боях ми натрапляємо на «Тарана». Зокрема, там зазначено: «Ст. стр. Таран із східних обл. України вирізнився в боях із гітлерівськими та сталінськими загарбниками. Тільки 28.7.44. сам відбив пограбоване групою сталінських бандитів із населення велике майно, добув зброю та знищив кількох розбишаків»⁷⁹.

Про інший випадок, який трапився з цим сміливцем, писали свого часу в підпільних виданнях. Нижче наводимо повний текст цього нарису, адже він дуже добре змальовує обставини, в яких доводилося діяти сотні «Малинового»*:

«Повстанському відділові “Дружинники 3” треба було вжити багатьох маневрів та всяких інших заходів, щоб перетривати важкий час зимових енкаведівських облав у лютому 1945 р. До 30 тисяч

солдатів спеціальних військ НКВД заблюкували одночасно 70 сіл в околиці міста Броди (положене на шляху Львів–Рівне), щоб таким способом відтяти повстанців від їхніх харчових баз, а численними засідками, наскоками та погонями зменшити їхню ударну силу.

“Дружинникам 3” не вдалося завчасу висмикнути з терену ворожих операцій. Треба було на місці шукати інших методів збереження себе. Довге повстанське життя вже їх до цього привчило. Відділ розділено на менші частини, на чоти, а навіть на рої. В період блокад маленьким повстанським групкам легше переховуватися, легше наскочити, засісти несподівано на ворога, а відтак зникнути з його очей. Терен покритий лісами середньої величини позволяв на це. Зате лютневий холод та сліди по снігу дуже утруднювали всі повстанські дії. Але тоді, коли війська НКВД пересунулися на сусідні терени, в околиці міст Золочів (на південь) і Радехів (на захід), “Дружинники 3” знову пожвавили свою діяльність.

В часі облав поодинокі рої відділу “Дружинники” показали, що знають за що воюють і в критичних хвилинах зуміли себе оборонити та ворогові-окупантові завдати втрат.

В часі цих лютневих облав повстанець із відділу “Дружинники 3” “східняк” друг Таран лежав хворий в одній хаті. Зрадник Чайка 8 лютого 1945 р. привів до цієї хати енкаведистів. Чекісти в першій хвилині не стріляли, думаючи, що Тарана візьмуть живим. Сталінські людологи звернулися навіть до нього з лайливими словами: “Вот сукін син, васточнік! Ми тебе і тут наші!”

Та, коли близько ворог – то нема хворих. Таран не даром повстанець, та ще й “східняк”. Він же ж краще знає, чим хто, усі страхиття червоних людозвірів. Не здасться їм живим ніколи. Таран забув отже про хворобу, зірвався миттю, вхопив за пістоля і кількома пострілами вбив у хаті трьох катів-енкаведистів та зранив у руку зрадника Чайку.

Заки большевики, які були оточили хату, опам'яталися, Таран вже вискочив, з хати на подвір'я. Не встигли ще сталінські посіпаки навіть стрілити, коли граната, що її кинув поміж них відважний повстанець, вибухла. Серед большевиків постала паніка.

Під свистом ворожих куль вдалося Таранові перебігти попри большевиків та вирватись з подвір'я в поле. Там перебував він до вечора. Не наважувалися мерзенні чекісти точніше шукати за Тараном, бо не хотіли мабуть, ще раз шукати собі смерті.

Знає вся Україна, як відповідати ворогам-окупантам. Здаватись живим? – А кулі їм! Смерть їм, а не піддача»⁸⁰.

⁷⁶ Звіт за III квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.
⁷⁷ Там само.
⁷⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25988. – Арк. 13.
⁷⁹ Стрілецькі вісті. – 4.10.1944 р. – Р. 1. – Ч. 26 // Архів Літопису УПА (Надав Володимир Мороз).
* Про автора цього нарису довший час не було нічого відомо, і лише нещодавно вдалося встановити його особу – це Володимир Порендовський, який нині мешкає у Польщі.

Відвагу «Тарана» відповідно оцінило і командування УПА. У документах збройного підпілля знаходимо інформацію про те, що старший вістун «Таран» був нагороджений Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу⁸¹.

Після розформування сотні «Таран» був призначений до одного з кушців, який оперував на теренах тодішнього Олеського р-ну, де й діяв довгий час, наганяючи страху на ворогів. Загинув він у квітні 1947 р. неподалік від с. Стівпин Буського р-ну, натрапивши на ворожу засідку. На той час він уже був, вірогідно, кущовим провідником⁸².

У липні 1945 р. сотенний «Малиновий» з групою охорони відбився від відділу і у безвиході вирішив пробиватися на Захід. У підпільних документах, зокрема у вказах старшин, у графі навпроти псевда «Малинового» стоїть позначка про його дезертирство, тобто саме так сприймало тоді командування ВО 2 «Буг» його вчинок. Про те, чому сталося так, що Мар'ян Кравчук* опинився в Німеччині, найкраще, мабуть, пояснює він сам у зізнаннях Службі безпеки ОУН. Нижче наводимо витяг із його свідчень про обставини відходу з УПА і перехід на Захід.

«В липні я мав дві чоти (Карий і Степовий). Вони оперували на тому ж терені, а також робили рейди з бойово-пропагандивними завданнями.

Чота Карого 2 тижневий рейд на Волинь, і чота Степового рейд в околицю Янова, Яворова, Рави-Руської.

Я сам сидів по 2-3 тижні коло одної або другої чоти. Коли Карий вернувся з Волині, я був при ньому (Степовий тоді рейдував в околицях Рави). Я з двома звязковими вибрався до Степового (Винничук і Дутко були ці звязкові). Ішов через села: Марущанка, Незнанів. В Незнанові була облава НКВД (кінець липня 1945 р.). Я стрінув боївку СБ, яка казала в якому напрямі пішла моя чота і дала мені звязкових, що допровадили нас до терену Равщини. Далі пішли ми (цебто я, моя сестра і двох вище названих звязкових), шукаючи за чотою. Села в Равщині тоді були міцно «бльоковані» НКВД-истами. Коло Угнова перейшли ми польсько-совітський кордон, шукаючи за відділом (чотою). Кордон має один дріт, застави по кожному селі, патрулі по 15 людей дуже часті. За кордоном був 5 днів – відділу не знайшов – вернувся знову назад. Залоги більшовиків по селах збіль-

шились і я мусів знову перейти на польський бік (де було багато спокійніше). Тут сидів я тиждень, вернувся знову в Равщину і тому, що ब्लюкада тривала далі, просуватись не було можна, відділу не знайшов – рішив іти за кордон до Німеччини.

В лісах Белзець – Замісець думав, що стріну польських партизан, але вони були розбиті (говорило населення). Перед Замостем сів на поїзд і доїхав до Люблина а звідти до Кракова. В Краків приїхав 15.IX.45. У поїздах переповнення, контролі не було, люди їдуть на дахах. З Кракова через Катовиці поїхав в сторону Чех на Гляско, де через ріку Найсу перейшов чесько-польський кордон. У віддалі 20 км. від кордону злапала нас чеська поліція. Я сказав, що вертаюсь з англійської зони, поляки мене обрабували і забрали папері, я йду до Чехії, де хочу працювати в господаря. Льюйтнант поліції видав мені перепустку до Тратенау. Під Тратенау злапали мене більшовики, я показав їм чеську перепустку і мене пустили. Далі пішов я пішки до Цітау і тут перейшов чесько-нім. кордон (перевів якийсь шмугляр) і подався поїздом до Дрезден-Хемніц-Цвікау. Далі пішов пішки на Пляуен-Гоф.

Америк[ано]-більш[овицький] кордон перейшов ніччю коло Гофу і дійшов до Кронах і примістився в таборі. Табор за два дні перевозили до Байройту і я разом зі всіма (дїставши попередньо у Кронах документи “з пальцем”) переїхав до Байройту де осів на стало⁸³.

На початку серпня 1945 р. командиром сотні «Непоборні» призначено старшого булавного «Павленка», котрий до того був чотовим у сотні «Дружинники», якою командував хорунжий «Свобода».

Про особу нового командира сотні, на жаль, до сьогодні не вдалося встановити жодних персональних даних. Більше того, невідомі навіть час і обставини його загибелі. Єдине, що з певністю можна сказати – це була відважна людина, віддана справі боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу, та талановитий військовик. Відомо, що наказом ВО 2 «Буг» ч. 1/47 від 1.07.1947 р. (на підставі наказу ГВШ ч. 1/46 від 15.02.1946 р.) старшому булавному «Павленку» надано ступінь поручника з датою старшинства 22.01.1946 р. Тим же наказом поручника «Павленка» було нагороджено Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу⁸⁴.

Восени 1945 р. змінилося командування ТВ «Пліснесько». Поручник Григорій Котельницький – «Шугай», який командував відтинком від

⁸¹ «Літопис УПА». Односторінка «Бугу». – Жовтень 1947. – Ч. 1. – С. 12 // Архів Центру досліджень визвольного руху.

⁸² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-4589. – Арк. 26 зв., 33.

* У висновках слідчого СБ ОУН щодо особи Мар'яна Кравчука – «Малинового» було зазначено, що він діяв з огляду на обставини, які склалися, розумів свою провину і був готовий виконати будь-який наказ. Тоді ж із ним було налагоджено організаційні зв'язки. Згодом він переїхав до США і мешкав у Нью-Йорку, де й помер у середині 1980-х рр.

⁸³ Командир У.П.А. – Малиновий. (Звіт Береста). 1.XII.1945 // Приватний архів Петра Содоля в Нью-Йорку.

⁸⁴ Архів Літопису УПА.

часу його створення, 1944 р. був перекинутий на таку ж посаду до ТВ «Яструб», а на його місце призначили хорунжого Михайла Грицину – «Чайчука»⁸⁵. Причиною перекидання «Шугая» в інший терен було те, що він увійшов у конфлікт з місцевим тереновим проводом ОУН, а це ставало на заваді загальній справі. Командування мало також надію, що «Шугай» зуміє перекинути на ТВ «Яструб» частину боеприпасів і військового спорядження з попереднього терену своєї діяльності, оскільки досі перекидання такого майна туди не вдавалося налагодити⁸⁶.

У середині листопада 1945 р., відповідно до наказу Штабу Воєнної округи (ШВО) 2 «Буг», сотня УПА «Дружинники» під командуванням «Козака» вирушила у рейд на територію ТВ «Яструб» для того, щоб на Перемишлянщині підготувати собі криївки на зиму. Сотні УПА «Павленка» і «Оверка», які залишалися діяти на Брідщині та Золочівщині, були змушені збільшити маневреність задля того, щоби приховати від розвідки противника факт зменшення чисельності повстанських відділів у цьому регіоні і тим самим дати можливість сотні «Козака» освоїтись на новій території.

Про рухливість сотні «Павленка» в цей період свідчать, зокрема, проведені бойові операції. Так, до прикладу, 18 листопада сотня діяла в Буському р-ні, де провела пропагандистську акцію неподалік від с. Баймаки, а вже 21 листопада сотня перебувала в Заболотцівському р-ні, де здійснила вдалу операцію неподалік від райцентру⁸⁷.

Немало зусиль витрачалося також і на боротьбу проти більшовицької політики експлуатації природних ресурсів Західної України, а зокрема лісів, які по-хижацьки вирубували, вивозячи деревину на відбудову Донбасу. По змозі УПА проводила акції для зриву таких «понадпланових вирубок» у Галичині. До цього долучився не раз і відділ «Павленка». Так, 18 листопада 1945 р., перебуваючи у Буському р-ні, стрільці цієї сотні розігнали лісорубів біля с. Баймаки. У самих же лісорубів забрано всі пили та сокири⁸⁸.

На Михайла, 21 листопада 1945 р., два рої сотні зробили засідку неподалік від райцентру Заболотців, на яку наїхала група партійно-державного активу з Бродів разом з охороною. Під час короткого бою перехресним кулеметним вогнем із засідки повстанці знищили 13 ворогів та ще 7 поранили, спалили їхню автомашину. Підвідділ

жодних втрат не мав⁸⁹. У цій операції підвідділу сотні активно допомагали стрільці місцевої кущової боївки Івана Сурмая – «Цапка»⁹⁰.

Осінь 1945 р. для сотні «Павленка» (на той час вона складалася з двох чот – «Степового» та «Карого», а кожна чота мала по три рої із загальною чисельністю 73⁹¹) пройшла в постійних рейдах – то цілою сотнею, то окремими чотами чи навіть роями. Наближення зими змушувало командування відділом заздалегідь спланувати тактику дій на зимовий період. Як бачимо на прикладі інших відділів ТВ 11 «Пліснесько», у листопаді було видано директиву про розподіл теренів між сотнями УПА та підготовку до зими. Правдоподібно, що такі ж директиви отримав і старший булавний «Павленко». Десь у другій половині листопада 1945 р. сотенний зібрав свій відділ і дав вказівки стрільцям та старшинам на час розрізної діяльності, головною з яких була – не здаватися живими в руки ворога. Дальший розподіл чот на рої проводили чотові командири «Карий» і «Степовий». Так, рій «Сірка» був скерований у Берлинський ліс, рій «Хортиці» – у Шнирівський ліс, рій «Гордія» прикріпили до куща Василя Триструги – «Крутого» в Олеському р-ні тощо⁹².

Роздроблення сотні на підвідділи давало можливість спокійніше перезимувати й зберегти сили, щоб продовжити боротьбу навесні наступного року. Після того як рої прибули до теренів, де мали зимувати, їх було розділено на ще дрібніші групи та направлено по криївках, які заздалегідь приготували місцеві кущі самооборони. СКВ також мав подбати про їхнє матеріальне забезпечення протягом усієї зими⁹³.

Про діяльність підвідділів сотні у зимово-весняний період 1945–1946 рр., коли тривала так звана «велика облава», є дуже мало інформації, а ті дані, які ми маємо, відображають історію цього відділу лише фрагментарно, до того ж це, зазвичай, факти, які засвідчують героїчну загибель повстанців. Це пояснюється тим, що сьогодні відомо дуже мало повстанських документів з теренів діяльності сотні, а ворог, документуючи свою роботу, вправно нотував передовсім випадки «ліквідації» того чи того підрозділу УПА або ж окремих повстанців.

7 грудня 1945 р. підвідділ із сотні «Павленка» в с. Сасові наткнувся на більшовицьку засідку. В ході цього несподіваного бою повстанці

⁸⁵ Кальба М. ДУН в розбудові УПА. – Детройт–Тернопіль, 2005. – С. 40.

⁸⁶ Записки до звіту 10–12.45 // Архів Літопису УПА.

⁸⁷ Звіт за IV квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА; ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 26.

⁸⁸ Звіт за IV квартал 1945 р. // Архів Літопису УПА.

⁸⁹ Записки до звіту 10–12.45 // Архів Літопису УПА.

⁹⁰ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 26.

⁹¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25040. – Арк. 17–18.

⁹² Там само. – Спр. П-23925. – Арк. 50; Спр. П-32109. – Арк. 14–15; Спр. П-25040. – Арк. 17–18.

⁹³ Там само. – Спр. П-25040. – Арк. 17–18.

втрапили вбитим старшого стрільця «Перепілку»⁹⁴. Того ж таки дня у Бродівському р-ні, прочісуючи ліс між с. Монастирок та Берлин енкаведисти виявили свіжий слід, який привів їх до криївки, де перебували двоє повстанців з відділу «Павленка»: Петро Володимирович Емрос – «Мороз» родом із с. Почапи Золочівського р-ну та Андрій Йосипович Горішний – «Андрій» родом із с. Трудовач Краснянського р-ну, що на Львівщині. На пропозицію здатись повстанці відмовились, і тоді облавники кинули до криївки дві гранати, після чого стрільці змушені були покинути криївку і здатися в полон⁹⁵. Саме такі обставини полонення цих двох стрільців описано в документах їхньої архівно-кримінальної справи. Проте в партійних звітах ми знаходимо інший опис цієї операції, яку провели енкаведисти на чолі з капітаном Фомінім. Прагнучи перебільшити свої успіхи в боротьбі з УПА, енкаведисти фальшували у звітах обставини затримання повстанців. Так, зокрема, у цьому випадку вони писали, що після проведення операції в с. Монастирок загін від'їхав, залишивши як приманку для повстанців двох коней та зробивши засідку. Саме при спробі захопити цих коней засідка затримала згаданих вище повстанців⁹⁶. Як бачимо, ця версія енкаведистам більше годилася, бо вказувала на їхні активні дії, а не на випадковість. Подібне фальшування було звичним явищем для того часу: убитих мирних жителів видавали за повстанців, одного й того ж підпільника інколи «вбивали» у звітах по кілька разів, коли ж насправді він залишався живим і далі боровся проти окупаційної влади тощо.

17 грудня 1945 р. на засідку червонопагонників під с. Скварява Краснянського р-ну наскочив стрілець «Тризубний» із сотні «Павленка», який не злякався небезпеки і прийняв бій. У ході короткого, але запеклого бою він убив двох стрибків та одного енкаведиста. Не маючи виходу з ситуації і не бажаючи здаватися в полон, «Тризубний» дострілювався⁹⁷.

У січні 1946 р. в Шнирівський ліс неподалік від Бродів, де оперував Самооборонний кущовий відділ провідника Миколи Гнатюка – «Борулі» з с. Митниця, прибув рій «Хортиці». Схрони для них кущ приготував заздалегідь. Добравшись до місця призначення, рій

розділився на групи по 4–5 осіб та розійшовся по сховках, а збір рою було призначено на весну 1946 р., після танення снігу.

В одній з таких криївок планували перебути до настання весни 5 повстанців:

1. Ройовий «Хортиця», родом з-під Львова.
2. Стрілець «Помста», родом із Золочівського р-ну.
3. Стрілець «Богун» – Василь Тараджук із с. Корсів.
4. Стрілець «Назар» – Петро Семенюк* із с. Шнирів
5. Стрілець «Малий» – Петро Скварук із с. Шнирів⁹⁸.

Разом зі стрільцями сотні в криївці на зиму залишився референт пропаганди кущового проводу ОУН «Борулі» Василь Федун – «Мирон», (народився 1926 р. в с. Шнирів; рідний брат одного з керівників збройного підпілля ОУН Петра Федун – «Петра Полтави»).

Та холодна зима хоча й затягнулась аж до кінця березня, проте для мешканців криївки пройшла спокійно, і здавалося ніщо не віщувало біди. За підтримки місцевого населення** вояки УПА щасливо перебули зиму і чекали потепління. Біда прийшла несподівано. 26 березня 1946 р. в районі с. Шнирів співробітники Бродівського райвідділу НКГБ, залучивши величезну кількість солдатів та офіцерів військ НВКД, проводили облаву та виявили шовище повстанців. Близько сотні голворізів спецвійськ оточили криївку підпільників. На пропозицію чекістів здатись повстанці відповіли вогнем із усієї наявної у них зброї. Зав'язався нерівний бій, який тривав понад годину. Від ворожих куль смертю героїв загинули «Хортиця» й «Малий». Решта повстанців далі вели нерівний бій далі. Не бажаючи потрапляти живими до рук ворогам, повстанці «Помста» й «Мирон» пострілялися. Стрільців «Богун» та «Назара» енкаведисти захопили

* Семенюк Петро Ількович, син Тетяни, – «Крига», «Назар». Народився 14.06.1927 р. в с. Шнирів. Освіта – 4 класи народної школи в с. Шнирів. У 1944 р. з приходом більшовиків був мобілізований у так званий «винищувальний батальйон». У листопаді 1944 р. в числі 14 «стрибків» перейшов на сторону УПА. Тоді ж був зарахований стрільцем у куш «Борулі», де діяв під псевдонімом «Крига». У березні 1945 р. з куща «Борулі» був переведений до куща «Стефанівського», а в квітні 1945 р. – направлений у сотню «Павленка».

⁹⁴ Архів УСБУЛО. – Спр. П-25040. – Арк. 17–18; Романюк М. Вони загинули під Шниревом // Голос відродження. – 2002. – 9 серпня.

** Харчами повстанців у цій криївці впродовж зими забезпечував батько стрільця «Назара» Семенюк Ілля Іванович 1884 р. н. У часи, коли гарнізонці обсадили село, він, ризикуючи своїм життям, постачав народним месникам харчі, замасковані під гноєм, який він вивозив у поле. 27 березня 1946 р. був заарештований і загинув у сталінських катівнях 29 травня того ж року.

* В іншому повстанському документі псевдо загиблого подано як «Черешня».

⁹⁴ Записки до звіту 10–12.45 // Архів Літопису УПА.

⁹⁵ Архів УСБУЛО. – Спр. П-32109. – Арк. 9.

⁹⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 210–211; Там само. – Спр. 215. – Арк. 92; Там само. – Спр. 223. – Арк. 48.

⁹⁷ Записки до звіту 10–12.45 // Архів Літопису УПА.

в полон. Їм судилося пройти довгий шлях через сталінські тюрми й табори⁹⁹.

Щодо діяльності сотні «Павленка» у весняно-літній період 1946 р. сьогодні жодної інформації немає, але ми можемо припустити, що ті підвідділи, які вціліли під час облав, діяли на теренах ТВ «Пліснесько» десь до червня 1946 р., коли з'явилося розпорядження про розформування відділів УПА, що належали до ВО 2 «Буг».

Загалом, підсумовуючи це невелике дослідження, варто зазначити, що сотня УПА «Непоборні» була одним із найперших, а водночас і найбоедатніших відділів УПА, які діяли на теренах ТВ 11 «Пліснесько», чи зрештою й всієї ВО 2 «Буг». Стрільці та старшини сотні гідно пройшли весь шлях боротьби УПА на теренах Львівщини і після її розформування влилися до складу боївок збройного підпілля ОУН, не припиняючи боротьби з тоталітарним режимом за створення Української Самостійної Соборної Держава.

БОРТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

Річардас ЧЕКУТІС

ПАРТИЗАНСЬКА ПРЕСА ЛИТВИ 1944–1953 РР.*

ВСТУП

Підпільна преса, що з'явилася під час партизанської війни (1944–1953 рр.), – унікальне явище в історії та культурі Литви. Ще ніколи до й уже ніколи після того поширення вільного слова не вимагало так багато зусиль і жертв; ще ніколи опір окупаційним режимам за допомогою вільної думки не набував такого масштабу й не охоплював усіх суспільних верств краю. Після того ж як було жорстоко придушено збройний опір радянській окупації, партизанська преса допомогла закласти фундамент інших форм опору, надихаючи майбутні покоління в їхньому прагненні до свободи.

Водночас, преса збройного підпілля – це явище, яке одержало незаслужено мало уваги в роки відновленої Незалежності, хоча в Литві збереглася достатня для ґрунтовного дослідження кількість первинних джерел (партизанських видань). Наявний матеріал може бути цікавим і цінним не тільки для професійних істориків, але й для всіх, хто хоче глибше пізнати специфіку того періоду та історичний контекст самого збройного опору.

Для істориків це – передовсім тексти з автентичною інформацією без владної цензури, які відображають хронологію та перебіг подій. Крім того, це документи, що свідчать про злочини окупантів, розкривають окремі епізоди боротьби за свободу, відображають міжнародну реакцію (точніше – її відсутність), сподівання й надії простих людей, інакше кажучи, – ціле життя тогочасної Литви. Упродовж десятиліття партизанська преса була найоб'єктивнішим дзеркалом внутрішнього й зовнішнього життя окупованої держави, а для більшості – єдиним джерелом інформації, що формувало світогляд декількох післявоєнних поколінь.

Для представників сучасних засобів масової інформації це – можливість краще пізнати ідеї, цілі, засоби попередників-самоучок – журналістів і видавців підпілля, а також саму їхню здатність бути потрібними спраглим вільної думки читачам. Це може допомогти осягнути глибину аналізу тогочасної ситуації у пресі підпілля. Й уже

* Перекладено з російської.

⁹⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 57; Там само. – Спр. 434. – Арк. 35; Романюк М. Вони загинули під Шниревом // Шлях перемоги. – 2002. – 22 травня.

тільки це дасть змогу значно об'єктивніше, не принижуючи права нації на самовизначення або захист від окупантів, оцінювати й інтерпретувати боротьбу за свободу в сучасних засобах масової інформації.

ЗНАЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

На сьогодні існує небагато публікацій або видань, присвячених тематиці партизанської преси 1944–1953 рр., наявні ж не дають змоги створити вичерпну й об'єктивну картину, а також одержати відповіді на поставлені раніше запитання.

З цього погляду, найвартіснішою є книжка «Партизани про світ, політику і про себе» (упорядник – Ніеле Гашкайте-Жямайтене), яку видав 1998 р. Центр дослідження геноциду і резистансу Литви (LGGRTC, надалі – Центр). У передмові упорядник розглядає особливості підпільної преси, аналізує тексти партизанських газет. Величезна цінність видання полягає в тому, що майже 80% зібраних у ньому текстів публікуються вперше, а статті партизанів згруповано тематично. Тексти наведено за хронологією – відповідно до дати першої публікації, тому читачам легко знайти статті, які їх цікавлять. Проте упорядник визнає й певні хиби такої структури збірника – важко побачити окремі видання в цілому, а також розгледіти спільне й відмінне у виданнях різних партизанських з'єднань. За її словами, мета книжки – «спробувати простежити рух суспільно-політичної думки Литви того часу, відображеної на сторінках незалежної, нецензурованої, вільної преси, що виходила в підпіллі»¹.

Перші відомості про підпільну пресу зібрані й оприлюднили історики Альгіс Кашета і Даля Куодіте; у їхньому переліку партизанських видань зафіксовано 72 назви газет². Пізніше стали відомі ще декілька видань. Різні списки партизанської преси нині публікують і в періодиці, і в мережі Інтернет, проте згаданий перелік дотепер залишається найповнішим.

На конференції, присвяченій питанням геноциду, що відбулася 12 червня 1993 р., проф. Вітаутас Кубілюс уперше зробив огляд партизанської преси³.

Корисну інформацію про партизанську пресу можна знайти в передмовах до видань, присвячених творчості партизан. Так, Ріта Тутліте розглядає в періодиці творчість одного з відомих видавців і

авторів підпілля Бронюса Кривіцкаса – «Вільнюса»⁴, а в передмові до збірника творів Б. Кривіцкаса, що його видав Центр, на цю тему пише укладач збірника Віргініюс Гасілюнас⁵. 1990 р. Вітаутас Лядас і Генрікас Рімкус підготували до друку вибрані пісні партизан Дзукії (край на півдні Литви)⁶. 1991 р. письменник Ляонас Гудайтіс уклав збірник поезій і пісень партизанів Західної Литви, де в коментарях навів інформацію про партизанську пресу та про деяких видавців⁷.

Особливо багато цінних відомостей можна виявити у книжках спогадів самих партизанів (Адольфаса Раманаускаса – «Ванагаса», Юозаса Лукши – «Даумантаса») або в опублікованих у наш час їхніх щоденниках (Юстінаса Ляляшюса – «Графаса», Ленгінаса Балюкявічюса – «Дзукаса»), а також у хроніках (Вінцаса Жалайдуоніса – «Рокаса»).

У виданій у 1995–1996 рр. серії «Непереможена Литва» два томи було присвячено винятково статтям про партизанську пресу та оригінальним документам. Істотною хибою цих збірників є те, що статті й документи представлено тут без вичерпних коментарів і пояснень, а це ускладнює їхнє розуміння читачам, які мало обізнані зі специфікою партизанської боротьби. Крім того, серед статей партизанів тут представлено думки і деяких діячів еміграції, членів Конгресу США, відозви Верховного комітету звільнення Литви (VLIK), інші документи, що їх публікувала підпільна преса, але які не є текстами самих борців за свободу⁸.

У невеликій книжці «Литовські періодичні видання, історія розвитку і сучасність» розвиток партизанської преси розглянув журналіст Вітас Урбонас⁹.

Частину авторів-підпільників представляють статті у збірнику партизанських документів, що вийшов у серії «Історія боротьби і страждань Литви»¹⁰, а також у періодиці: передовсім у серії «Архіви боротьби за свободу»¹¹, в журналі «Геноцид і резистанс»¹², який видає Центр, а також на Інтернет-сторінці Центру www.genocid.lt.

Деякі відомості можна почерпнути і в роботах, виданих за кордоном, з яких найбільш цінним є видання Кястутіса К. Гирнюса

⁵ Broniaus Krivicko raštai / Sud. V. Gasiliūnas. – Vilnius, 1999.

⁶ Sušaudytos dainos / Sud. V. Lėdas ir H. Rimkus. – Vilnius, 1990.

⁷ Gudaitis L. Pastabos // Kovos kelio žengiant. – Vilnius, 1991. – P. 276–288.

⁸ Nenugalėtoji Lietuva / Sud. A. Liekis. – Vilnius, 1995. – T. 3: Lietuvos partizanų spauda (1944–1949); Ibid. – Vilnius, 1996. – T. 4: Lietuvos partizanų spauda (1950–1956).

⁹ Urbonas V. Lietuvos periodinė spauda, raidos istorija ir dabartis. – Trakai–Vilnius. – 1995. – P. 119–121.

¹⁰ Laisvės kovos 1944–1953 metais / Sud. D. Kuodytė ir A. Kašėta. – Kaunas, 1996.

¹¹ Laisvės kovų archyvas (dali – LKA). – Kaunas, 1991–2004. – № 1–35.

¹² Genocidas ir rezistencija. – Vilnius, 1997–2004. – № 1–15.

¹ Partizanai apie pasaulį, politiką ir save / Sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė. – Vilnius, 1998. – P. 9.

² Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B. Lietuvos partizanai 1944–1953 m. – Kaunas, 1996.

³ Kubilius V. Paspripiesinimo literatūra pogrindyje // Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijoje. – Vilnius–Kaunas. – 1994. – P. 51–62.

⁴ Tutlytė R. Kad be galo jaustum globą švelnia... // Naujasis židinys. – 1995. – № 3.

«Партизанська боротьба в Литві». Довгий час воно залишалося єдиним виданням, у якому широко розглядалося специфіку партизанської війни¹³.

Найновіші спроби опублікувати оригінальні партизанські документи і деякі статті з періодики часів опору належать Департаменту архівів Литви, що вже видав три книжки, присвячені окремим партизанським округам, а також збірники вибраних матеріалів¹⁴. Проте і тут не вдалось уникнути огріхів, з яких головний притаманний майже всім виданням такого характеру – брак пояснень до публікованих документів та розшифрувань підпільних псевд партизанів.

Знаючи специфіку партизанської війни, важко повірити, що ми коли-небудь з'ясуємо справжні імена усіх партизанських авторів, а також усіх тих, хто допомагав їм, виконуючи не менш важливу і небезпечну роботу. Проте оригінальні документи, що їх партизани залишили громадянам уже незалежної держави, завжди, всупереч перекрученню окупаційної цензури, правдиво свідчитимуть про найтрагічніший період нашої історії.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ПІДПІЛЬНОЇ ПРЕСИ

У 1944 р., ще до закінчення Другої світової війни, коли майже вся територія нашої країни, окрім частини Клайпедського краю, була зайнята радянськими військами, в Литві виник стихійний опір, спрямований проти нового окупанта.

Спочатку більшість чоловіків переховувались, аби уникнути служби в радянській армії, що в її лавах їм довелося б воювати за інтереси чужої держави. Проте незабаром окупаційна адміністрація, створивши так звані загони «народних захисників» і користуючись допомогою частин регулярної армії, розпочала масові репресії: ринули арешти, вбивства неозброєних людей, грабунки, депортація... Чоловіки стали озброюватися та гуртуватися. Відбувалися перші збройні зіткнення з винищувальними загонами (стрибками) й армійськими частинами НКВД. Незабаром ці перші загони борців за свободу стали ядром усього партизанського руху. Із них сформувалися більш з'єднання – партизанські округи та області.

З початком другої радянської окупації по всій Литві з'явилися перші підпільні інформаційні листівки, в яких писали про тодішню політичну ситуацію, публікували відозви до жителів із різними

пропозиціями, застереженнями й заборонами. Це був зародок майбутньої партизанської преси.

На етапі стихійного партизанського руху, коли ще не було створено достатньо чітких структур, практично неможливо було організувати друк періодичних видань. Для цього потрібні були відповідні творчі й технічні сили. У Жямайтії (край на заході Литви), де Армія свободи Литви (LLA) була технічно підготовлена до вторгнення більшовиків і зберегла свої організаційні структури, було легше налагодити друк і розповсюдження періодичних видань¹⁵. Не випадково саме в Жямайтії з'явилось перше видання верховного штабу LLA «Військові й політичні новини», призначене для службового використання членів цієї організації. Проте в кінці 1944 р., після загибелі поблизу Каунаса одного з керівників LLA Казіса Веверскіса – «Сяніса» та зникнення деяких інших штабних працівників, видання перестало виходити.

Улітку 1944 р. підпільна преса з'явилась і в Аукштайтії (край на сході Литви). У той час в Утянському, Зарасайському і Швенченському повітах розповсюджували газету «Шлях до свободи», яка виходила двічі на місяць і яку редагували колишні члени LLA та «Кястутісу».

У Дзукії в цей час підпільної періодики ще не було. Тут розповсюджували тільки листівки, що інформували про зовнішню та внутрішню політичну ситуацію, а також різні відозви. Перші партизанські газети з'явилися тут щойно 1945 р. Частково це можна пояснити тією обставиною, що вплив LLA на організацію партизанської боротьби в Південній Литві був дуже незначним, хоча вона й мала великий досвід підпільної діяльності, накопичений ще за роки нацистської окупації. Крім того, LLA володіла всіма потрібними для видання преси технічними засобами, а також творчими силами.

У 1945 р., завдяки зміцненню партизанських організаційних структур, видання підпільної преси вже охопило всю Литву. Слово свободи лунало з безлічі партизанських видань, що різним тиражем виходили, іноді з перервами, аж до часу припинення опору. Іноді видання зникали через загибель їхніх видавців, але натомість з'являлися нові. Газети найчастіше виходили що два тижні або щомісяця. Тиражі залежали від наявних технічних засобів¹⁶.

Партизани надавали виняткового значення ідеологічній боротьбі, оскільки новостворена окупаційна адміністрація краю негайно відновила друк більшовицько-комуністичної преси, стала

¹³ Girnius K. K. *Partizanų kovos Lietuvoje*. – Vilnius, 1990.

¹⁴ *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tiro rinktinė (1945–1950 m.): Dokumentų rinkinys*. – Vilnius, 2003.

¹⁵ Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B. *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.* – Kaunas, 1996. – P. 43.

¹⁶ *Ibid.*

організувати «вибори», зневажаючи різноманітні міжнародні норми, агітувати селян відмовитися від своїх господарств і вступити до колгоспів.

Тому керівництво партизанських частин, до якого входили офіцери армії незалежної Литви, вчителі, студенти і навіть школярі, вважало, що необхідно протистояти лютій комуністичній пропаганді, підтримувати бойовий дух серед партизанів і надію на визволення. Цю надію тією чи іншою мірою пов'язували, особливо на початку боротьби за свободу, з війною, яку цивілізовані держави Заходу повинні були оголосити більшовицькій Росії.

Іншими словами, надію потрібно було підтримувати і серед простих жителів, аби заручитися їхньою підтримкою. Щоб краще інформувати жителів Литви про внутрішню й зовнішню політичну ситуацію, розкривати справжні вчинки місцевої адміністрації, поширювати новини зарубіжного радіо, партизани стали видавати в лісах, у підземних сховках тощо відозви, невеликі газети й інформаційні бюлетені. Їх друкували та множили на друкарських машинках, за допомогою шапірографів, ротаторів, а іноді й поліграфічної техніки¹⁷.

Деякі історики пов'язують виникнення післявоєнної партизанської преси за періодом нацистської окупації. Витоки преси Руху боротьби за свободу Литви (LLKS) вони бачать саме у пресі антинацистського опору. Наприклад, за відомостями історика Арунаса Бубніса, під час німецької окупації виходила 21 підпільна газета, над якими активно працювали представники литовської інтелігенції, що додержувалися різних поглядів¹⁸. Мабуть, тому історик і дослідниця партизанської преси Н. Гашкайте-Жямайтенє стверджує: «[...] природно, що з початком другої радянської окупації знову відродилося вільне друковане слово, яке має в Литві міцні традиції»¹⁹.

Проте в роки другої радянської окупації партизанська преса набула іншого характеру, ніж у період ненасильницького опору нацистам. У цей час розгорнулася загальнонародна збройна боротьба. Через тотальне стеження видавничу діяльність було перенесено з міст, де її здійснювали в роки нацистської окупації, в ліси і села, до віддалених підземних сховків. Видавцями тепер були не інтелігенти, що жили легально, а озброєні партизани, які жили і творили в

надзвичайно важких умовах підпілля і з часом унаслідок величезних утрат стали відчувати недолік інтелектуальних сил. Проте зі зменшенням обсягу підпільної періодики розширилися її функції.

Факти показують, що 1944 р., коли лінія фронту досягла Литви, перші підпільні видання ще продовжували традиції преси років нацистського гніту, а першими їхніми співробітниками стали колишні учасники антинацистського опору: Бронюс Казіцкас – «Саулюс» (від 1943 р. редагував газету «Шлях до свободи» підрозділу «Кястутіс» Литовського фронту (LF)), Пятрас Паулайтіс – «Айдас» (у роки німецької окупації працював у виданні LF «До свободи», потім редагував газету партизанського округу «Кястутіс» «Дзвін свободи»), Альгімантас Заскявічюс – «Шална» (працював у редакції бюлетеня штабу LLA «Військові і політичні новини»), Ю. Лукша – «Скірмантас» (у роки нацистської окупації активно співробітничав із різними виданнями резистансу, а після Другої світової війни став редактором офіційної газети партизанського округу «Таурас» – «Розвідник свободи») і безліч інших.

Окрім видань LLA, найпотужнішою підпільною організацією перших післявоєнних років, і преси партизанських штабів, серед яких LLA, як уже наголошувалося, не мала великого впливу, існували видання й інших організацій. Наприклад, газета Союзу демократів Литви «Батьківщина», що виходила в перші роки другої радянської окупації, а також видання союзів демократів-робітників і демократів-господарників, організовані Верховним комітетом визволення Литви (VLIK), були, швидше за все, тісно пов'язані зі збройним опором²⁰.

З утворенням більших партизанських з'єднань переважна кількість газет уже не була пов'язана ні з LLA, ні з іншими підпільними організаціями. Процес централізації збройного підпілля диктував свої умови і партизанській пресі.

Деякі партизанські з'єднання вже на самому початку боротьби за свободу наказали своїм підрозділам щодня вести запис операцій і бойових дій. Мета – «[...] зберегти справжнє лице боротьби за свободу, матеріал для історії, передати нащадкам образ безмовних, мало кому відомих героїв»²¹.

Уже в протоколах перших засідань штабів сформованих партизанських округів одним із найактуальніших завдань названо створення газети. Так, у протоколі засідання штабу округу «Таурас»

¹⁷ Urbonas V. *Lietuvių periodinė spauda, raidos istorija ir dabartis*. – Trakai–Vilnius. – 1995. – P. 119–121.

¹⁸ Bubnys A. *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.* – Vilnius, 1991. – P. 32–33.

¹⁹ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save / Sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė*. – Vilnius, 1998. – P. 7.

²⁰ VLIK'o 1945 m. rugsėjo 21 d. posėdžio Skardupiuose protokolai. – LKA. – 1991. – № 2. – P. 6.

²¹ *Dzūkų grupės štabo 1945 m. gegužės 7 d. įsakymas // Laisvės kovos 1944–1953 metais*. – P. 81–83.

від 23–24 липня 1945 р. зазначено: «[...] перший номер “Розвідника свободи”, органу Добровольців-творців, одержаний штабом, вирішено передрукувати в кількості до 100 прим. і розповсюдити по віддалених куточках нашого округу [...]»²².

Улітку 1949 р., коли всі відгалуження збройного опору нарешті об'єдналися в Рух боротьби за свободу Литви (LLKS), коли було введено централізоване керування й поділено територію Литви на партизанські області, вся підпільна преса стала виходити під знаком «LLKS». Так було аж до закінчення партизанської війни в Литві. У статуті LLKS поряд з воєнними та іншими завданнями було вказано на необхідність дбати і про духовне виховання: «Рух [...] виховує і гартує своїх членів, учасників і громадськість у дусі любові до Батьківщини; [...] розвиває литовську національну свідомість, жадання незалежності, державність, культуру, моральність, працьовитість, єдність, ініціативність і відвагу; [...] через пресу й живе слово інформує громадськість про поточне внутрішнє та міжнародне воєнне й політичне становище, орієнтує її в найважливіших питаннях»²³.

Останнє видання, позначене грифом «LLKS», – «Відлуння партизанських пострілів», яке ще 1957 р. друкував Костас Люберкіс – «Жвайніс» (від 1958 р. – зниклий безвісти) на території округу «Прісикелімас» у Шяуляйському краю, розмірковує над вимовленими від імені збройного опору словами свободи, що часто з'являлись у партизанській пресі: «Віддай Батьківщині, що повинен!»

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ: ТРУДНОЩІ, ВТРАТИ І НАДІЇ

Видавці партизанської преси стикалися з чималими перешкодами, які часто здавалися непереборними. Проте основної мети їм вдавалося досягти – населення й самі борці за свободу одержували об'єктивну інформацію про події внутрішньої та зовнішньої політики. Найбільша вада підпільної преси полягала в тому, що частина інформації в партизанських газетах нерідко застарівала ще до моменту публікації. Так, в одному з документів партизанського округу «Кястутіс» сказано: «Жителі добре налаштовані і на всі зусилля й дії більшовиків дивляться як на останні їхні виборки. Більшість твердо переконана, що до наступного року більшовики повинні бути знищені. Громадськість зараз особливо цікавиться таємною пресою, якої, на жаль, майже не одержує, а якщо й одержує, то із запізненням у кілька місяців [...]»²⁴.

²² *Tauro apygardos štabo 1945 m. liepos 23–24 d. posėdžio protokolais // Laisvės kovos 1944–1953 metais. – P. 87–88.*

²³ *LLKS statutas // Laisvės kovos 1944–1953 metais. – P. 322–343.*

²⁴ *P. Lukšio rajono Šerkšno grandies 1947 m. spalio mėn. Žinios // Lietuvos ypatingasis archyvas (Oai – LYA). – F. K-5. – Ap. 1. – B. 61. – L. 3–4.*

У 1946–1947 рр. у штабах усіх партизанських округів Литви вже було створено відділи інформації, преси й інформації або інформації та пропаганди, хоча збройне підпілля, що діяло на той час по всій Литві, ще не було об'єднане в одну організацію з обов'язковим для всіх областей та округів статутом. У статуті, що діяв у Сувалкійському окрузі (південна Литва) «Таурас», чітко викладено функції згаданих відділів: «[...] за допомогою преси й живого слова інформувати литовську громадськість про внутрішню і зовнішню політику, укріплювати духовну стійкість литовців проти насильства з боку більшовиків-комуністів і виховувати могутній опір проти гнобителя нашого народу – російського комунізму-більшовизму та інших ворогів литовського народу»²⁵.

На 1947 р. у всіх партизанських округах (окрім округу «Вітіс», де газета виходила нерегулярно) було щонайменше по одному періодичному виданню, а в деяких округах – «Дайнава», «Таурас», «Кястутіс», «Вітаутас» – періодично виходили й штабні газети.

У 1948 р. в Литві реально діяли штаби трьох партизанських областей, що об'єднували по декілька округів, – Західної Литви («Кястутіс», «Жямайчяй» і «Прісикелімас»), Південної Литви («Дайнава» і «Таурас») і Східної Литви («Вітаутас», «Альгімантас», «Вітіс» і «Діджеї Кова»). Обласні штаби також опікувалися партизанською пресою, крім того, вони координували і друк газет округів, а також їх розповсюдження.

25 лютого 1949 р. президія ради LLKS прийняла ухвалу стосовно преси. У ній вказано, що штаби областей і округів мають видавати власні газети, опікуватися видавничою справою нижчих підрозділів, розповсюдженням друкованих видань, творчою співпрацею, яка повинна виражатися в обміні статтями, новинами та обладнанням, у скоординованому пошуковій співробітників²⁶.

Було створено два відділи Суспільної частини LLKS: Національний і Політичний. Юозас Шибайла – «Мерайніс», що керував Національним відділом, не тільки сам займався виданнями Верховного партизанського керівництва, але й надавав методичну допомогу видавцям нижчих підрозділів. Також було складено детальний перелік тем, які необхідно було висвітлювати й роз'яснювати в щорічних звітах Суспільної частини партизанських повітів Верховному керівництву, з котрих частина нерідко потрапляла й на сторінки партизанської преси. У звітах мали аналізувати соціально-

²⁵ *Tauro apygardos veikimo statutas, Nenugalėtoji Lietuva. – T. 3. – P. 110–116.*

²⁶ *LLKS tarybos prezidiumo 1949 m. vasario 25 d. Nutarimas // LYA. – F. K-1, baudž. – B. 33960/3. – T. 10. – L. 232.*

психологічний стан борців за свободу й суспільства загалом, дискредитувати «більшовицьку владу», показуючи справжнє обличчя радянського устрою²⁷.

Після з'їзду всіх партизанських керівників Литви 2–22 лютого 1949 р. Суспільну частину було створено в усіх партизанських окружних штабах. До її складу мали входити три посадові особи. У менших організаційних одиницях – у загонах, відділах, ланках – повинні були призначити відповідальну особу, до чийх обов'язків належав би збір матеріалу для преси, а також її розповсюдження на підконтрольній території. Це мало посприяти глибшим зв'язкам із населенням, поліпшити видавничу справу і якісно, і кількісно²⁸.

Від часу запровадження централізованої опіки над друком і розповсюдженням партизанської преси потужні видання всіх округів Литви стали надсилати через зв'язківців верховному керівництву – Раді LLKS, натомість деяким відділенням борців за свободу було наказано тиражувати видання самостійно. Також змінювалося й друкарське обладнання: «[...] зусібч виявили бажання дістати через нас Ваші матриці. [...] Було б добре, якщо, звичайно, можете, наскільки це дають засоби, зробити їхній запас, оскільки, схоже, в майбутньому буде попит [...]»²⁹.

Для того, щоб видавати періодику й надалі, потрібні були величезні зусилля. Майже з усім виникали проблеми – були потрібні нові матриці, ротатори, типографічні фарби, радіоапарати, папір, друкарські машинки, а також нові працівники, зв'язківці й розповсюджувачі. Таке становище існувало в цілому краю: «Матриці дуже економили, оскільки їх було вкрай мало», – писав у спогадах партизанський керівник Дзукії А. Раманаускас – «Ванагас»³⁰. Керівник округу «Дайнава» і редактор «Дзвону свободи» Л. Балюкявічюс – «Дзукас» цю ситуацію охарактеризував так: «Найголовніше, у мене немає відповідного заступника, а також жодних засобів: ні друкарської машинки, ні паперу, ні пристойного радіоапарата – одним словом, нічого. Друкарська машинка коштує понад 8000 крб. Великі гроші, і у нас їх немає [...]»³¹.

Найважче партизанам було діставати друкарські засоби. Радянські органи безпеки контролювали їх особливо суворо, тому

ротатори і шапірографи доводилося виготовляти самотужки. За допомогою ротаторів вдавалося надрукувати до декількох тисяч примірників. Цим способом було виготовлено значну частину партизанської преси. Проте через погану якість фарби або використання невідповідного засобу для її розведення букви важко прочитувались, крім того, і папір найчастіше був низького гатунку. Друк із допомогою шапірографів мав ті ж таки вади.

Оскільки дуже важко було дістати типографічний шрифт, підпільних видань, надрукованих у типографії, було небагато. Наприклад, партизани округів Західної Литви «Кястутіс» і «Прісикелімас» тільки з 1950 р. стали видавати свої газети таким способом. Це дуже поліпшило якість друку, збільшило тираж і сильно скоротило час на виготовлення. Якщо такої техніки не було, невеликі партизанські газети зчаста доводилося розмножувати за допомогою копіїрки на друкарській машинці, що вимагало нескінченно багато часу й обмежувало тираж.

Нерідко під час нападу ворога на партизанський табір чи виявлений бункер, у якому друкували газети, друкарські засоби потрапляли до рук працівників органів безпеки, якщо самі партизани не знищували їх, – відтак доводилося починати все спочатку. Цим найчастіше й було зумовлено перерви у виході видань. Часто після загибелі видавців зникали й самі газети.

За документами КГБ, в 1944–1952 рр. радянські органи безпеки під час так званих військово-чекістських операцій захопили 577 друкарських машинок і друкарських розмножувальних пристроїв, у 1952–1953 рр. – 57 розмножувальних пристроїв і 2 саморобні друкарські верстати, 3 ротатори, 2 шапірографи, 50 друкарських машинок³².

Дуже часто газетний матеріал збирали й редагували в одному місці, а друкували – в іншому. Це робили задля безпеки: якщо НКВД знищував один сховок, було легше відновити друк газети в іншому. Проте в останні роки боротьби за свободу через постійне зменшення кількості співробітників редактор не тільки редагував зміст газети та писав статті, але й сам робив увесь тираж.

Розповсюдження тиражу не викликало особливих труднощів. До квітня 1949 р., коли за рішенням ради LLKS було розформовано Організаційний сектор (OS), зв'язківці по декілька екземплярів газет переправляли членам волосних, сільських, окружних OS, які потім розповсюджували їх серед жителів. Робили це також і партизани.

³² Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais / Sud. N. Gaškaitė, A. Kašėta, J. Starkauskas. – Kaunas, 1996. – P. 608.

²⁷ LLKS VD veiklos žinios, tarnybinė instrukcija // LYA. – F. K-1, baudž. – B. 33960/3. – T. 12. – L. 209.

²⁸ Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B. Lietuvos partizanai 1944–1953 m. – Kaunas, 1996.

²⁹ V. Šniuolio-Svajūno 1948 m. rugpjūčio 20 d. laiškas Maironio rinktinės vadui // LYA. – F. K-5. – Ap. 1. – B. 23. – L. 315.

³⁰ Ramanauskas-Vanagas A. Daugel krito sūnų... – Vilnius, 1991. – P. 148.

³¹ Partizano Dzūko dienoraštis // LKA. – 1993. – № 6. – P. 82.

Керівництво підпілля навіть зробило офіційну ухвалу, якою зобов'язало борців за свободу не тільки розповсюджувати партизанську пресу, але й зачитувати та пояснювати людям зміст найскладніших статей, оскільки «[...] усліпу, неорганізовано давати людям пресу не можна. Це було б не розповсюдження, а викидання [...]»³³.

Розповсюдженням часто займалася молодь – гімназисти, студенти. Більшість із них за це було засуджено й заслано до радянських таборів. Тільки 1947 р., за даними історика Н. Гашкайте-Жямайте, за розповсюдження й видання антирадянської преси МГБ заарештувало в Литві 640 осіб³⁴.

Партизанська преса доходила до населення зі щораз більшими труднощами. Це було пов'язано не тільки з інтенсивністю репресій та арештів зв'язківців і помічників, але й з тим, що серед самих видавців бракувало освічених авторів і людей, що мають досвід роботи у пресі. Зрештою, постійно зменшувалася кількість і самих партизанів, тому просто не залишалось тих, хто міг займатися розповсюдженням преси серед жителів. Однак протягом усієї партизанської війни керівники партизанських штабів не припиняли шукати інтелігентів, які могли би працювати в підпільних виданнях, хоча такі пошуки не раз закінчувалися трагічно або завдавали підпільникам іще більших втрат. Ось приклад, що вже став класичним: 7 березня 1949 р. запрошені працювати в окружний штаб «Дайнава» поети Костас Кубілінскас (який пізніше став відомим автором дитячих книжок) і А. Скінкіс здали окружний штаб, а також підрозділи штабу «Казімерайтіс». Вони власноручно вбили тодішнього редактора окружної газети «Дзвін свободи» Бенедіктаса Лабенаса – «Карюнаса». Схожий випадок трапився й в окрузі «Прісикелімас», коли 1952 р. радянські органи безпеки «підсунули» керівникові округу Юозасу Палонасу – «Рітасу» свого агента Вітаутаса Ремейку – «Сажінінгаса». Взагалі, зради й провокації з боку НКВД-МГБ-КГБ переслідували партизанів упродовж цілого десятиліття запеклої боротьби, тому довіряти комусь було дуже важко.

Співробітники партизанської преси, що проживали легально, чекали на арешт і неминучі тортури, а ті, хто працював у бункерах, – майже завжди на смерть. Це провадило видавничу справу до загибелі й наближало кінець партизанської війни.

«Було б добре, щоб Аудрунас вступив у наші ряди, оскільки інтелігент для нас дорівнює десятком партизанам, якщо він у спільну нашу справу вкладає частину своєї душі. Наш рух може триматися,

³³ *Nurodymai laisvajai spaudai platinti // LYA. – F. K-1, baudž. – B. 41978/3. – T. 4. – L. 13.*

³⁴ *N. Gaškaitės-Zemaitienės duomenys (autoriaus asmeninis archyvas).*

доки в ньому є досить інтелігентних сил; якщо вони вичерпаються, рух загине...», – писав у щоденнику керівник округу «Дайнава» Л. Балюкявічюс – «Дзукас» стосовно сумнівів, які відчував Міколас Бабравічюс – «Аудрунас» щодо вступу до лав борців за свободу³⁵. Урешті-решт, Аудрунас зважився, але згодом і він загинув через зраду.

З приводу співпраці в підпільній пресі партизани найчастіше зверталися до сільських учителів. Так, А. Раманаускас – «Ванагас» знайшов у Скрядужяй драматурга Вінцаса Адоменаса. Той аж до 27 листопада 1952 р., коли його було заарештовано, а відтак засуджено на 25 років таборів, дописував у партизанську періодику під псевдонімом А. Уосіс. Інший учитель, Юозас Карлавічюс – «Гардінас», працював у підпільних виданнях від 1950 р.³⁶. Подібних прикладів можна навести чимало.

Уже від 1949 р. борці за свободу стали видавати пресу різного призначення: для партизанів, для широкої громадськості або тільки для співробітників штабів. Відозви і звернення також майже завжди були адресовані конкретній соціальній групі – молоді, учителям, інтелігенції, навіть стрибкам або радянським посадовцям. Наприклад, 16 січня 1949 р. Округ «Прісикелімас», окрім призначеної широкій громадськості газети «Прісикелімо Угніс», друкував неперіодичні бюлетені, чіє призначення характеризували так: «[...] відкрита трибуна членів організації для кращого розуміння наших цілей і першочергових завдань, висвітлення способів їхнього досягнення і виконання, їх розгляд із тим, щоб можна було знайти більш довершені й успішні форми партизанської діяльності [...]»³⁷.

Створення LLKS і рішення Верховного партизанського керівництва видавати дві газети, призначені різним адресатам – «Біла скорботного розп'яття» і бюлетень ради LLKS, – стало поштовхом до того, щоб і партизанські відділи, підпорядковані керівництву LLKS, стали готувати різні видання. Так, партизанська область «Нямунас» у Південній Литві, окрім свого офіційного «Партизана» (тираж 1000 прим.), стала друкувати видання I секції президії ради LLKS «LB бюлетень», що виходив тиражем 50 прим. А в III секції президії ради LLKS, створеній в Аукштайтї, редакція під орудою Б. Кривіцкаса – «Вільнюса» друкувала навіть декілька адресованих різним соціальним групам видань.

³⁵ *Partizano Dzūkio dienoraštis // LKA. – 1993. – № 6. – P. 67.*

³⁶ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save / Sud. N. Gaškaitė-Zemaitienė. – Vilnius, 1998. – P. 24.*

³⁷ *Prisikėlimo apygardos neperiodinis biuletėnis. – 1949 m. sausio 16 d. – № 1 // LYA. – B. 105. – L. 19–26.*

Подібна диференціація надихала партизан не відриватися від різних суспільних прошарків. Крім того, й у самих партизанських керівників виникла потреба провадити дискусію, яка допомагала б у умовах інформаційного дефіциту знаходити відповіді на запитання, що поставали в ході збройної боротьби. Також було необхідно знати думку Верховного партизанського керівництва щодо конкретних проблем.

Партизанам було непросто віддячити жителям, які надавали їм притулок, наражаючи себе щонайменше на 25 років сибірських таборів. Проте видавці підпільної преси не забували цивільних людей, що допомагали їм: «Наказом № 2 керівника округу “Прісикелімас” від 15.04.1952 р. за ініціативність у розповсюдженні преси та допоміжній роботі, за витримку в серйозному випробуванні під час обшуку і за старанне створення хороших умов праці борцям за свободу Сясе нагороджено медаллю “Хрест боротьби за Свободу” [...]»³⁸, – так Ю. Палонас – «Рітас» віддячив Єлянї Тварієнайте – «Жібуюкле», в чиему будинку в с. Девіндуоняй Шедувської волості взимку 1951–1952 рр. друкували газету керівництва LLKS «Біля скорботного розп’яття», а пізніше і «Прісикелімо Угніс».

Більшість видавців і авторів партизанської преси загинули, майже не залишилось і їхніх вірних соратників. Авторство окремих статей, що виходили в тогочасних партизанських виданнях, встановити дуже непросто, оскільки більшість авторів підписувалися літературними псевдонімами, які відрізнялися від партизанських. А що вже говорити про легальних співробітників. Отже в майбутньому на нас іще чекає велика робота. Вона може допомогти зрозуміти не тільки саму партизанську війну, але й ціле покоління людей, що брали участь у ній, їхню літературну спадщину, відвагу, надії та сумніви, суть їхнього високого вчинку.

ПИТАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Одна з найважливіших тем партизанської преси – розкриття нелюдськості більшовицької системи й ідеології через аналіз подій внутрішнього політичного життя під керівництвом Рад. Тому більшість підпільних статей було присвячено актуальним проблемам. А це – мобілізація до армії чоловіків, що не сховалися від радянської влади, люті репресії, вбивства, тортури щодо заарештованих, результати так званої амністії, депортація населення, організація і фальсифікація виборів, надмірні побори, реквізиція зерна, обшуки, вербування зрадників, закриття костелів і знищення культових

³⁸ *Prisikėlimo apygardos 1952 m. balandžio 15 d. Raštas. – № 154 // LYA., baudž. – B. 26514/3. – T. 2. – L. 550.*

атрибутивів, а також символів незалежності, п’ятирічні плани, напливи жебраків і колоністів з Росії, грабунки, знуцання над тілами загиблих партизанів на площах сіл і міст, абсурд радянських парадів тощо.

Перші партизанські видання інформували жителів про становище на фронті, у них обговорювали можливі варіанти відновлення незалежності Литви, радилися, як населенню в наявних умовах слід ставитись до окупантів.

Як стверджує історик Н. Гашкайте-Жямайтене, через заборону користуватися радіоприймачами та поширення в газетах окупантів брехні й більшовицької пропаганди, партизанська преса стала для населення практично єдиним джерелом інформації. Проте довгий час їй доводилося виконувати й іншу функцію: не тільки інформувати громадськість, але й протистояти бездуховній радянській літературі та засобам масової інформації. Відозви, які були дуже популярні ще на початку першої радянської окупації, з коротких звернень перетворилися на розлогі проблемні листи-статті³⁹.

Примусову мобілізацію до радянської армії партизани обґрунтовано вважали порушенням норм міжнародного права: «Яка може бути мова про мобілізацію взагалі й про обов’язкову військову службу – часткову мобілізацію, якщо ми – окупований і пригноблений край? За що литовці повинні служити російським більшовикам і вмирати? Свідомий і патріотично налаштований литовець піде в ліс, ховатиметься і комбінуватиме, але на мобілізацію, яку проводять російські більшовики, наплює, варто страждати і якщо треба – навіть померти, але тільки за рідний край [...]»⁴⁰.

Так само партизани оцінювали й вибори, які організувала окупаційна влада. Борці за свободу відчували небезпеку в тому, що Радянський Союз може сам факт виборів використовувати як пропаганду, щоб показати світові, ніби литовці виявили власну політичну волю. Тому партизанське керівництво, особливо в перші роки опору, підкреслювало, що подібні вибори слід обов’язково бойкотувати. Перший керівник партизанів Дзукіі Юозас Віткус – «Казімерайтіс» влучно аргументував сенс бойкоту виборів: «Бойкот обов’язковий тому, що: 1) литовський народ із власної волі не згоден і не погодиться в майбутньому бути частиною Радянського Союзу,

³⁹ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save / Sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė. – Vilnius, 1998. – P. 10.*

⁴⁰ *Laisvės varpas, Kęstučio apygardos laikraštis. – 1947 m. sausio 4 d. – № 110 // LYA. – F. K-1, baudž. – B. 41978/3. – T. 4. – L. 81–82.*

2) включення Литви до складу Радянського Союзу не визнає жодна держава, і тому більшовицька влада тут є окупаційною»⁴¹.

Проте незабаром стало зрозуміло, що участь або неучасть населення в цих виборах не впливає на їхні результати – Ради завжди приписували необхідну кількість виборців, а забраклі голоси докидали в урни.

Дуже точно партизани охарактеризували і суть колективізації в прибалтійських країнах, – за всяку ціну зробити селянина-господаря залежним від влади, довести його до зубожіння й відтак примусити вступити до колгоспу: «Колективне господарство в краю, керованому диктаторськими методами, є незмірно зручним. Воно – спосіб узяти вільних господарників у залізний кулак для того, щоб посилити радянську диктатуру матеріально й морально [...]»⁴².

Комуністичний режим партизани недвозначно називали російським імперіалізмом і вважали джерелом нелюдськості, деморалізації народу й особи: «Комуністичні ідеї на самому початку втілення в життя не знайшли підтримки ніде, окрім як у людей убогих духовно, відкинутих життям і обтяжених кримінальними злочинами [...]. Подібна політика знищення духовних цінностей людини в Радах існує і втілюється, хіба що, можливо, дещо повільнішими темпами, оскільки, щоб підтримувати й поширювати свій терористичний порядок, уже має достатньо велику армію роботів [...]»⁴³.

У партизанській пресі особливо активно обговорювали тему співпраці з окупантами. Партизани завжди проголошували, що передовсім борються з власними зрадниками, проте чудово розуміють, що радянській системі до снаги зламати будь-яку людину, тож прагнули особу, що співробітничала з окупантами, повернути на істинний шлях. Тому радянським посадовцям було надіслано сотні закликів, звернень, попереджень. Іноді це допомагало – відомо немало випадків, коли обдурені радянською владою люди кидали свою роботу або навіть відкрито, зі зброєю в руках, переходили на бік партизанів. Однак на затятих колаборантів партизани дивились геть інакше: «[...] Рух попереджає голів волостей і дільниць, усіх інших посадовців адміністративного апарату й громадян. Час схаменутися. Припиніть виконувати згубну для батьківщини роботу. Будьте певні, що наші

невидимі очі стежать і реєструють усі ваші злочинні справи. Ніхто не уникне заслуженого покарання [...]»⁴⁴.

Деякі партизанські керівники стверджували, що співробітничати з окупантами людей підштовхувало те, що вони залишалися безкарними, тобто різні шпигуни або посадовці радянської адміністрації залишалися живими. Проте навіть виконуючи смертні вироки, партизани прагнули керуватися не помстою або сліпою ненавистю, а тільки принципами правосуддя: «[...] наша боротьба є оборонною боротьбою проти зла. А зі злом потрібно боротися скрізь, завжди і всім. Ми нападаємо на виродків з числа росіян, монголів або й нашого власного народу, які на тортури і загибель видали своїх близьких. [...] Цього важкого обов'язку карати вбивць і ловців безневинних людей партизани уникнути не можуть [...]»⁴⁵.

Страта колаборантів є однією з найважчих тем у дослідженні історії всякої партизанської війни. З цього приводу точились дискусії і в штабах партизанів Литви, і на сторінках видань, призначених винятково для керівництва. Більшість партизанських керівників, розуміючи свою відповідальність перед майбутніми поколіннями, неодноразово наголошували, що не зброя є силою борців за свободу. Можливо, тому керівник округу «Вітіс» Бронюс Карбочюс – «Біте» писав своїм підлеглим: «Друковане слово було, є і буде найвлучнішою зброєю»⁴⁶.

У партизанській пресі було немало статей, присвячених відповідальності інтелігенції перед власним народом та пристосуванню її до нав'язаних окупантами умов. 1949 р. в періодичному літературному виданні округу «Жямайчяй» «Молитва в лісі» невстановлений автор, звертаючись до пасивної інтелігенції, писав: «Кажете, рух робить помилки, – добре не помилятися, нічого не роблячи. Немає нічого дивного, що прості сільські хлопці, які ведуть боротьбу, нарobili помилок. Якщо бачите, що помиляємося, прийдіть і покажіть, як потрібно робити. Адже ви видаєте себе за вчителів і провідників народу [...]»⁴⁷.

Інша досить актуальна тема партизанської преси – відносини з представниками інших національностей. Ставлення партизанів до них було досить демократичним і толерантним, хоча іноді не вдавалось

⁴¹ *Laisvės varpas, Dainavos apygardos laikraštis*. – № 3 (12) // *LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys*.

⁴² *Už tėvų žemę, Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės DLK Kęstučio grupės laikraštis*. – № 64 // *LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys*.

⁴³ *Laisvės kova, Kęstučio apygardos Birutės rinktinės laikraštis*. – 1951 m. kovo 15 d. – № 5 // *LYA*. – F. K-1, baudž. – B. 41978/3. – T. 4. – L. 64.

⁴⁴ *Lietuvos partizanų kreipimasis į šnipus* // *LYA*. – F. K-1. – B. 1761. – L. 7.

⁴⁵ *Už tėvų žemę, Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės laikraštis*. – 1947 m. liepos 20 d. – № 11 (43) // *A. Kašėtos asmeninis archyvas*.

⁴⁶ *B. Karbočiaus 1952 m. sausio 15 d. raštas organizacinių vienetų vadams* // *LYA*. – F. K-1. – Ap. 45. – B. 397. – L. 533.

⁴⁷ *Malda girioje, Žemaičių apygardos laikraštis*. – № 2 // *LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys*.

уникнути гострих слів. Найчастіше негативні емоції в партизан викликали не люди інших національностей взагалі, а численні загони колоністів, що ринули з Росії в пошуку легкого хліба. Вже в перших партизанських відозвах наголошували, що партизани не борються з російськими збройними силами, які беруть участь в антигітлерівській коаліції. В окрузі «Дайнава» для росіян-військовиків видавали невелику газету російською мовою «Вільне слово», яку редагував керівник округу Л. Балюкявичюс – «Дзукас». З її допомогою намагалися «розкрити очі» російським військовикам, пояснюючи їм злочинний характер усієї радянської системи.

Литовські партизани намагались аналізувати, чому російський народ не чинив опору більшовицькій диктатурі. Про це в «Партизані» писав легендарний діяч підпілля Ю. Лукша. Пізніше цю статтю передрукувала й газета округу «Жямайчяй»: «Втрата єдності в лавах російського народу привела до того, що цей народ, під тиском кремлівських кровопивців, перетворився на слухняну масу, що під орудою московських диригентів несе загрозу вільному світові й вільній людині. Головна причина того, що сьогодні росіянин росіянинові не наслідуються відкрити свого серця, своїх думок, що мільйони росіян, мріючи про визволення, не в змозі об'єднатися в організований підпільний рух опору проти комуністичного режиму, полягає в тому, що знищено єдність народу [...]»⁴⁸.

Підпільна преса знає доволі багато подібних статей. Вони аналізують також і відносини між литовцями та німцями, литовцями та поляками, наголошуючи, що для боротьби зі спільним ворогом потрібна єдність, тому слід забути про колишні розбіжності. Особливо цікава полеміка в підпільній пресі розгорнулася з приводу литовсько-єврейських взаємин. Дискусія спалахнула після появи статті Ю. Шибайли – «Мерайниса» в третьому номері бюлетеня ради LLKS. Він вказував, мабуть, побоюючись повторення голокосту, що в разі, якщо почнеться війна між Сходом і Заходом, потрібно подбати про осіб єврейської національності. Це викликало репліку з приводу рівності народів з боку редактора «Аукштайтиса» Б. Кривіцкаса – «Вільнюса». Він у статті «Про геополітичне становище», підписаній псевдонімом «Рейквітис», писав: «Підлабузнювання перед якою-небудь національною групою в нашому краю, можливо, іноді й може дати певну матеріальну користь, але воно не узгоджується з нашою національною гідністю й узагалі загрожує обернутися за деякий час швидше за все злом, а не добром. Гадаю, євреї мали би підстави

⁴⁸ *Laisvės balsas, Žemaičių apygardos laikraštis. – 1952 m. birželio 18 d. – № 4 (154) // Genocido aukų muziejaus fondai.*

заважати нам у разі, якщо б ми в своєму краю не мали їх за рівних. Натомість ставлення як до рівноправних не повинно викликати в них бажання в чомусь перешкоджати [...]»⁴⁹.

Прикметно, що думка керівника Суспільної частини LLKS Ю. Шибайли з різних дискутованих у партизанській пресі питань часто не збігалася з думкою інших керівників і учасників підпілля. Наприклад, він не схвалював положення Декларації ради LLKS від 16 лютого 1949 р., в якому мовилося, що з відновленням Незалежності Литви діятиме Конституція 1922 р., оскільки побоювався, що в такому разі спадкоємність державності може викликати сумнів на міжнародному рівні.

У виданні «Біля скорботного розп'яття», яке редагував Ю. Шибайла, він не тільки чітко окреслив сенс діяльності LLKS – не бути рабами комуністів, а жити загальнолюдським життям, – але й пояснював громадськості основні цілі та прагнення LLKS – вільна, незалежна, демократична Литовська Республіка.

Інші автори також не раз піднімали в партизанській пресі тему образу майбутньої незалежної держави. Це майбутнє вони пов'язували не тільки з наявною політичною ситуацією, але й з колишнім устроєм Литовської незалежної держави, при цьому не уникаючи критики на його адресу: «Ми не хочемо станів панів та мужиків і не за це боремося. Можливо, майбутнє розкриє образи народу на загибл (може й навіки) диктатуру, тому сьогодні ми зобов'язані стати тими піонерами, які могли би так виховати народ, щоб перейдений шлях кривавої боротьби не пропав дарма. Ми вже бачили і добре пам'ятаємо, що дав нашому народові диктатор [...]»⁵⁰.

Колишню владу незалежної Литви критикували за розкол і партійну гризню. Проте найбільше боліло партизанам те, що вона не чинила опору радянській окупації 1940 р.: «[...] ні колишні уряди, ні армійське керівництво не передбачили майбутнього розвитку подій і не підготували діяльності народного підпілля. Керівники нашої держави й народу постійно втішали себе “союзом націй”, “договором про ненапад” і “міжнародним трибуналом”. Така їхня необачність дорого коштувала нашому народові [...]»⁵¹.

Тому і в найважливіших партизанських документах, і в підпільній пресі чітко окреслено цілі збройної боротьби з радянськими окупантами: «[...] відновити незалежну, демократичну Литву і

⁴⁹ *Aukštaitis, LLKS Rytų Lietuvos srities laikraštis. – 1952 m. II ketvirtis. – № 1 // Genocido aukų muziejaus fondai.*

⁵⁰ *Laisvės balsas. – 1951 m. lapkričio mėn. – № 16 (149) // Genocido aukų muziejaus fondai.*

⁵¹ *Partizanas, Pietų Lietuvos srities laikraštis. – 1952 m. sausio 18 d. – № 1 (26) // Genocido aukų muziejaus fondai.*

створити народові умови для вільного волевиявлення, а віхи його майбутнього життя повинні визначати політичні й ін. рухи, які мають або матимуть підтримку більшості народу [...]»⁵².

Як написано в книжці «Партизани Литви 1944–1953 рр.», на сторінках партизанської преси не йшлося про закінчення боротьби за свободу або про можливу поразку, оскільки в суті своїй партизанська війна не може бути програною – можуть бути фізично винищені люди, змінитися форма боротьби, проте ідеї залишаються. Незборена Литва ніколи не підписувала акта про капітуляцію⁵³.

У деяких статтях, що мали більш філософський характер, партизани оцінювали свою особисту жертвовність у цій війні як одну з обов'язкових умов майбутнього відродження держави: «Коли над Литвою засяє свобода, литовський народ зможе належно оцінити й ушанувати загиблих братів. Хрести і пам'ятники прикрасять ті місця, де лежали замучені тіла. Вони засвідчать майбутнім поколінням, [...] якою дорогою ціною було відновлено незалежність Литви [...]»⁵⁴.

І все-таки найбільше місця в партизанській пресі займали огляди міжнародних подій. Ще й тепер деякі історики та громадські діячі намагаються підтримувати міф, буцімто переважна більшість післявоєнних партизанів пішли в ліси й загинули тільки тому, що вірили обіцянкам Америки «прийти і звільнити». Цей міф спростовують факти, яких удосталь знаходимо в партизанській пресі. Надія на швидку неминучу війну між Заходом і більшовицькою Росією, яку вселяли статті борців за свободу, радше допомагала підтримувати бойовий дух самих партизанів і відповідний настрій населення, а не вербувати нових борців.

Ще 5 серпня 1945 р. Ю. Віткус – «Казімерайтіс», аналізуючи міжнародні події, проте не намагаючись вгадати, які геополітичні зрушення могли б вирішити долю Литви, відзначив, що: «[...] немудро було б приховувати від литовської громадськості справжню, хоч іноді й важку, правду про наше становище й годувати її підбадьорливою, але оманливою інформацією, спростування якої призводить до значно небезпечнішого розчарування. Усім нам важливо знати реальну ситуацію, оскільки лише тоді зможемо ухвалити правильні рішення про те, як ми повинні підготуватися до майбутньої боротьби і як

найкращим чином захистити себе та свої сім'ї від можливих ударів з боку більшовицьких бандитів [...]»⁵⁵.

Подібний хід думки був характерний і для багатьох інших авторів партизанської преси, які писали, що історія знає визвольні війни, які тривали по 30 і більше років. Навряд чи такі статті могли привести до партизанських лав випадкових людей або тих, хто чекав швидкої перемоги. Тому доконче потрібно визнати, що не партизанська преса, а цілком об'єктивні, безпосередньо пов'язані з радянською окупацією чинники – депортації, примусова мобілізація до радянського війська, репресії тощо – спонукали майбутніх борців за свободу йти в ліси. Ті, хто зважився, аж до закінчення партизанської війни свято вірили у відродження незалежної держави, тоді як міжнародні події тільки підтримували цю віру. В останні роки боротьби партизанське керівництво впевнилося в думці, що ніхто з-за кордону свободи не принесе – за неї доведеться боротися майбутнім поколінням. Подібні міркування можна виявити в передовій статті офіційної газети округу «Дайнава» «Дзвін свободи»: «Безглуздо себе тішити різними датами й чутками, несправдження яких несе нам особливо небезпечні відчай і безнадію. Передовсім слід пам'ятати, що окупант, свідомо розпускаючи чутки, має на меті знищити особисту зацікавленість у боротьбі, яку веде литовський народ [...]»⁵⁶.

Звичайно, віру в міжнародне право й моральну політику зміцнювала всяка подія, що загострювала протистояння між вільним світом і радянською імперією: промова прем'єр-міністра Великобританії Вінстона Черчілля від 5 березня 1946 р., в якій він використав поняття «холодної війни»; напрута в Персидській затоці і на Балканах; план Маршалла; внутрішня війна в Китаї між комуністичною та урядовою арміями тощо. Менше уваги привертала подія, в якій можна було побачити очевидне потурання Заходу Радам (наприклад, конференція міністрів закордонних справ чотирьох найбільших держав 10 березня 1946 р., що вирішила гірку долю краю Караляучяус (нині – Калінінградська обл.). Часто надію на звільнення підтримували й коментарі зарубіжних радіожурналістів⁵⁷.

У статтях партизан вистачало і «самозаспокійливих» настроїв, які свідчили, що віра в совість вільного світу не слабшала. Так, 1949 р.

⁵² Vyčiū keliu, pagrindinės Vyčių organizacijos leidinys. – LKA. – 1993. – № 7. – P. 103.

⁵³ Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B. Lietuvos partizanai 1944–1953 m. – Kaunas, 1996. – P. 55.

⁵⁴ Laisvės varpas, Dainavos apygardos laikraštis. – № 2 (11) // LPKTS archyvinų dokumentų rinkinys.

⁵⁵ Dainavos apygardos Dzūkų grupės vado J. Vitkaus-Kazimieraičio. – 1945 m. rugpjūčio 5 d. kreipimasis į partizanus // A. Kašėtos asmeninis archyvas.

⁵⁶ Laisvės varpas, Dainavos apygardos laikraštis. – № 3 (27) // LPKTS archyvinų dokumentų rinkinys.

⁵⁷ Partizanai apie pasaulį, politiką ir save / Sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė. – Vilnius, 1998. – P. 29–30.

оглядач видання округу «Кястутіс» трактував потурання Радам з боку західних держав тільки як хитрий маневр, щоби приспати пильність ворога й завдати удару в найнесподіваніший момент: «Обдурюючи Кремль потуранням, м'якстю, наївним оптимізмом і неістотними розбійностями, англосакси лише проманеврували, вдаючись до хитрощів, усе ще небезпечний для них 1946 рік. Це був час військової, політичної й передовсім психологічної підготовки. Росіяни не зрозуміли суті гри й усе пояснювали слабкістю англосаксів [...]. Війна вже на порозі. Не в тому питання, чи спалахне вона, а в тому – чи можна її загасити. Це вже було б дивом»⁵⁸.

І хоча дива, про яке згадував оглядач, не трапилося, проте 1948 р. відбулися дві яскраві політичні події, які підсилили напругу в світі й вселили в партизанів нову надію. Це блокада Берліна й ухвалення Організацією об'єднаних націй Загальної декларації про права людини, яка наголошувала, що, вирішуючи глобальні проблеми, міжнародне співтовариство повинно керуватися міжнародним правом.

Партизани шукали ознак руйнування так званого Східного блоку й прагнули зробити їх яснішими. З цим вони пов'язували примарну надію, що не тільки демократичні країни Заходу почнуть війну, але й сам радянський блок розпадеться внаслідок унутрішніх суперечностей. У такому разі довгождана свобода прийшла би набагато швидше. Напередодні 1950 р. редактор видання «Біла скорботного розп'яття» Ю. Шибайла – «Мерайніс» писав: «Якби росіянин з його широкою душею та усетерпимістю переніс більшовизм як власну долю на безкраї російські простори, то він залишився б російською силою і його не змогла б знищити жодна людська сила [...]»⁵⁹.

Оптимізм викликала й ідея Об'єднаних держав Європи, яку висунув В. Черчілль, а також дискусія 1949 р. стосовно об'єднання європейських держав у єдину політичну та економічну одиницю, що має об'єднані збройні сили. Неважко відзначити зв'язок між процесами, які відбувалися в світі, й наполегливим прагненням партизанського керівництва централізувати рух опору, зберегти організовані структури підпілля й статус збройних сил Литовської держави⁶⁰. У лютому 1949 р. партизанам вдалося це зробити.

⁵⁸ *Laisvės varpas, Kęstučio apygardos laikraštis*. – 1948 m. sausio 8 d. – № 129 // *LYA*. – F. K-5. – Ap. 1. – B. 27. – L. 89.

⁵⁹ *Prie rymančio Rūpintojėlio, LLKS Visuomeninės dalies leidinys*. – 1950 m. sausio mėn. – № 1 (7) // *Genocido aukų muziejaus fondai*.

⁶⁰ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save / Sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė*. – Vilnius, 1998. – P. 30.

Партизани й далі стежили за міжнародними подіями, які в підпільній пресі знаходили широкий відгук. У червні 1950 р. почалась війна в Кореї, і президент США Гаррі Трумен заявив, що Радянський Союз привів світ до межі Третьої світової війни. Звичайно, заяву Г. Трумена коментували і в підпільній пресі: «В особливій атмосфері проходять засідання Генеральної Асамблеї. У деяких політичних колах існує навіть думка, що ці засідання – останні, на яких обговорюють можливість регулювати суперечливі питання мирними засобами. Особливо складним виявилось питання Кореї. План Заходу – вільна Корея, в якій перед цим повинні пройти вільні вибори під наглядом міжнародної комісії. СРСР із цим не згоден [...]»⁶¹.

Приблизно від 1950 р. в партизанській пресі став поширюватися погляд, що війна або мир залежать тільки від агресивності Рад. На початку 1951 р. президія ради LLKS у своїх виданнях стверджувала, що війна між вільним Заходом і Радянським Союзом неминуча. Це не має дивувати, оскільки в Литві на той час війна ще не закінчилася. Покласти край їй міг тільки розгром Радянського Союзу або його добровільний відхід із захоплених територій. Тому Л. Балюкявічюс – «Дзукас» у своїй газеті писав: «Війна може нести величезні руйнування – вона все одно не страшна. Якою б не була та майбутня війна, що б не принесла з собою – нещастя, убогість – неважливо, важливо, щоб прийшла свобода [...]»⁶².

Начальник штабу округу «Кястутіс» Юозас Палубяцкас – «Сімас» приніс у бункер голові президії ради LLKS Йонасу Жямайтісу – «Вітаутасу», розбитому паралічем, № 176 «Дзвону свободи» від 10 квітня 1953 р. У цьому номері було обнадійливе повідомлення про те, що делегацію литовців США на чолі з членом Конгресу Чарльзом Керстеном 26 березня прийняв президент Америки Д. Д. Ейзенгауер. Тоді було запропоновано заснувати спеціальну комісію для розслідування факту входу Литви та інших прибалтійських країн до складу Радянського Союзу: «У рідний край звідусіль прибували вітальні листи й телеграми з нагоди 16 лютого. Тільки частину їх було передано в радіоєфірі. Також литовці, що проживали на батьківщині, привітали комітети общин литовців Австрії, Великобританії, Франції, Данії та Швейцарії [...]. Згадані факти показують, що литовці, які жили у вільному світі, не сиділи склавши руки. Вони всіма можливими способами прагнули оприлюднити справу Литви і знайти нових друзів литовському народові [...]»⁶³.

⁶¹ *Laisvės balsas*. – 1950 m. spalio 3 d. – № 127 // *Šiaulių «Aušros» muziejaus fondai*.

⁶² *LKA*. – 1993. – № 6. – P. 100–108.

⁶³ *Laisvės varpas, Kęstučio apygardos laikraštis*. – 1953 m. balandžio 10 d. – № 1 (176) // *LYA*. – F. K-1, baudž. – B. 33960/3. – T. 12. – L. 279–282.

Це був останній номер видання і чи не остання надія верховного партизанського керівництва дочекатися свободи, яка, на їхню думку, мала прийти з вільного Заходу. Після остаточного краху цих надій на литовський народ чекав довгий і важкий шлях до свободи, який закінчився Актом відновлення Незалежності, що його ухвалив 11 березня 1990 р. Відновний Сейм Литовської Республіки.

Усі згадані вище події викликали не тільки в партизан, але й у відомих політологів усього світу ілюзії щодо близького краху Радянського Союзу.

В опублікованих у партизанській пресі статтях можна відзначити зміну поглядів на спосіб визволення: у 1945–1946 рр. незалежність сподівалися відновити на ґрунті міжнародних мирних конференцій і угод, у 1947–1949 рр. – за допомогою збройного конфлікту, який міг розв'язати Захід, у 1950–1953 рр. – за допомогою збройного конфлікту, який міг розв'язати Радянський Союз. Після 1953 р. залишки партизанів, а також учасники опору подальших років пов'язували звільнення Литви вже тільки з можливістю занепаду всього Радянського Союзу і філософською тезою про те, що всі тиранії коли-небудь гинуть. Усе-таки партизанський прогноз 1956 р. про те, що Радянський Союз руйнуватиметься зсередини, підтвердився. Помилковим виявився тільки час: не було враховано, що тривалість геополітичних процесів часто перевищує тривалість життя одного покоління. Проте тоді партизани проголошували ближчі дати тільки тому, що не хотіли забирати останню надію у своїх страждених співвітчизників. Вони не переймалися власною долею: для більшості видавців підпільної періодики набагато важливішими були правда і перемога етичної політики⁶⁴.

Усі теми партизанської преси неможливо розглянути в одній, хай і дуже великій статті. Можливо, це і не потрібне. Важливіше відзначити, що головні принципи вільного друкованого слова не змінилися дотепер, незважаючи на нові умови, які диктує сучасність. Один із найважливіших принципів – необмежене проголошення правди, поза міркуваннями поточної користі. Міжнародні обставини не сприяли партизанам Литви, проте у своїй пресі вони показували світ таким, яким бачили самі. Вони не винні в тому, що совість вільного світу прокидалася дуже поволі. Трагедія партизанів Литви полягала в тому, що перемога над найстрашнішим ворогом усього цивілізованого людства прийшла набагато пізніше, ніж вірилося їм.

⁶⁴ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save / Sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė. – Vilnius, 1998. – P. 32.*

Василь ГОРИНЬ

СОТЕННИЙ «ЯСТРУБ»: ВІДОМИЙ І НЕВІДОМИЙ (СПОМИН ПРО ДАЛЕКІ СОРОКОВІ)

Невеличке село Яглуш на Рогатинщині. Сусідні села – Дички, Заланів, Виспа, Мелна. А десь там, у затишному куточку навколишніх лісів, Золота Полінь. Там беруть початок мої спомини про далекі сорокові.

...Було це на дні мого дитинства. Якось погідної суботньої днини, власне, пополудні, мій тато, сам відповідно вбравшись, велів і мені одягнутись у святкове (чого головним атрибутом була вишивана сорочка, а може й «мазепиночка»), бо, мовляв, підемо в гості. Як виявилось, ішли ми не до родини на Клин чи поблизькі села Дички або Виспу, а попрямували до лісу, що підступав ледве не до нашої садиби.

Простуємо здебільше мовчки. Стінка Громадська, Панська, Долішня Дорога, Кринички, Клин, Герасимова Тереміж (минаємо Велику Полінь), Заполінь, Четверта Секція і нарешті Дунда (ці назви пам'ятаю, як завчені перші шкільні вірші). Завчасу тато не казав, куди прямуємо, хоча дорогою я вже став здогадуватися, в якому керунку йдемо.

Невдовзі ми піднялися на Горішню Лінію, що ділила ліс, рівно ж і нашу дорогу. Враз ми почули гавкіт собаки, і він сам несподівано виріс перед нами. Припинили ходу і ми, бо побачили, що до нас простує озброєний вояк. Відкликавши убік батька, коротко перемовився з ним і дозволив іти далі. Я ще запримітив, що вартових було двоє, а гавкун, трохи провівши нас, повернувся на пост. Та лінія в Дунді ніби ділила ліс на дві частини – цивільну і військову.

Так я малим хлопчиною побував на партизанській Золотій Поліні (саме «Полінь» – то тепер цю назву стали «олітературнювати» і пишуть «Поляна»). Частина Поліні була нашою, друга належала стрийкові Гринькові: дідуньо розділили її між двома синами, і вона служила сіножаттю, лісовим тереміжем (від «теремівля» – місце, очищене від заростів). Тоді, в 1943–1945 рр., тут не косили: Золота Полінь, розташована в закутку лісів, між пагорбами, стала місцем таборування повстанців, де вони проходили вишкіл, щоб згодом іти в бойові рейди.

Там, на Золотій, я побачив розташування славного табору: ряд замаскованих, із входами з боку неглибокого яру землянок для повстанців, захистків, що служили для постою коней, місця для проведення військових вишкільних та спортивних занять, куток

релігійних обрядів, криничку та інше. Тато вів розмову з трьома повстанцями – двох з них я сприйняв за командирів, – ті зверталися до нього через «пане», «друзе», – напевно, говорили вони не тільки про бажану косовицю. Я зачудовано роздивлявся зразково впорядковану руками повстанців територію, і видавалася вона мені дивною лісовою казкою, яку бачив, чув і запам'ятав на все життя. Загадкову, таємну, підпільну Золоту Полінь.

Очевидно, тато подаремно взяв тоді мене зі собою. Не пам'ятаю, що говорив мені після. Напучувати, щоб мовчав про побачене, не було потреби і конспірувати не було чого, адже все село (і не тільки наше) від старого до малого відало, що на Золотій Поліні несподівано з'явилися наші хлопці з гір (зі села туди також скеровувалися юнаки). Освідомлені знали, що в таборі вишколюється сотня «Сіроманці» і командує нею «Яструб».

Досі ношу велику вдячність своєму батечкові за ту «повстанську науку». Бо, напевно, тоді на лісовій поліні в мою дитячу душу влилась іще одна краплина, котра знайшла притулок десь у її глибині; вже тоді проростала, щоб стати зародком того, що складало мене як особистість, формувало саме таким, а не іншим, яким згодом хотіли зліпити комсомол, твори радянської літератури, університетські лекції з історії партії. Кожен мій ровесник тоді, в сорокових, пройшов оту школу партизанського вкраплення, де ще старші були залучені до юнацької підпільної праці, а найактивніші з них скоро поповнювали повстанські загони.

Ніхто не підказував моєму татові-селянину давати такий урок хлопцеві, сам розумів, що йому треба те показати. Щоб спостерігав, запам'ятав, що таке діялося в нашому краї. Бо це було важливо на той час, а ще важливіше на майбутнє. Адже говорили йому старшини, що Україна не забуде тих, хто боровся за її волю і свободу; пам'ятатиме і тих, хто допомагав і сприяв визвольному рухові.

Так наша полінь стала військовим табором наших хлопців (саме так називали на західних теренах лісових вояків-упівців), стала їм у пригоді при виконанні підпільних завдань. Згодом, пастухами, ми, яглузькі підлітки, ходили на полінь «за трофеями», бавилися «в партизанку». А мене при згадці про той суботній день, про відвідини Золотої Поліні завжди охоплювали особливі почуття – то радісні, то тривожні, – ніби викликані прочитаною пригодницькою повістю, життєвою повістю нашого дитинства. Знову і знову виринали деталі, що вкарбувалися в пам'ять назавжди.

А вже потім я довідався про легендарний табір на Золотій Поліні, який заснувала сотня «Сіроманці», котра прибула сюди з Карпатських гір. Прочитав про її командира Дмитра Карпенка – «Яструба» –

відважного, талановитого упівського провідника, згодом курінного. Захоплювався тактикою великою бою, який прийняв курінь під командуванням «Яструба» 29–30 вересня 1944 р. на горі поблизу Унівського монастиря (с. Унів Перемишлянського р-ну). У цьому бою загинув і наш землянин Володимир Сімка – «Богун» і знайшов вічний спочинок разом із вісімнадцятьма побратимами у братській могилі на Унівській Чорній Горі.

Також згадую, як по всіх навколишніх селах ходили легенди про сміливу акцію «Сіроманців» у ніч із 16 на 17 грудня 1944 р. на селище Нові Стрелища і про загибель від випадкової (підступної) кулі славного командира «Яструба». Поховано його у присілку Кам'янка поблизу села Мелна Рогатинського району. Поряд могили ще шістьох повстанців.

...Наприкінці 1990 р. в Києві проходив Перший Міжнародний конгрес українців. На конгрес зі США прибув і співредактор багатотомового «явно націоналістичного видання» «Літопис УПА» доктор Петро Потічний. Будучи вірним своїм переконанням і передчуваючи скорий видих хваленої «перестройки», пан Петро привіз дві паки, наповнені томами «Літопису УПА» (два екземпляри). Після затримання «небезпечного» вантажу і тривалих перемовин на ще советській митниці в Борисполі та відповідального телефонного дзвінка Петрові Потічному повернули книжки, які той планував передати у дві наукові академічні установи – Києва і Львова.

У вислідку комплект «Літопису УПА» (т. 1–20) було передано Інституту українознавства НАН України, і я як тодішній заступник директора з наукової роботи доставив його до Львова. Це було одне з перших офіційних зібрань «Літопису УПА» в нашому місті. Звичайно, сам я ознайомився з тими «націоналістичними» книжками, та найперше зацікавив мене дванадцятий том, присвячений Третій подільській Воєнній окрузі УПА «Лисоня», де йшлося про повстанські змагання у наших краях. Там намагався більше дізнатися про сотенного «Яструба», хотів побачити його світлинку. На жаль, серед ілюстрацій фото «Яструба» не вказано – його там не було. Не зафіксоване воно і в решті томів «Літопису» та інших доступних мені виданнях.

Перегородом знову повертаюся до того дванадцятого тому, і мою увагу привертають світлини на с. 263–265. На одній з них (с. 263) невідома сотня УПА Третьої ВО «Лисоня» готова до звіту після команди: «Почесть крісом дай!» На чолі сотні стоїть старшина в білому кошушку, мабуть, сотенний. Як вказано в підписі під фото: «Зима. 1943–1944 рр.» (див. фото 1).

На іншій світлинці (с. 265) невідомий командир повстанського загону УПА, такий сотенний, рапортую, як написано, шефові штабу Третьої ВО «Лисоня» перед виструнченою у три шерехи сотнею (див. фото 2).

Фото 1. Невідома сотня Третьої ВО «Лисоня» готова до звіту (після команди «Почесть крісом дай!»). Зима 1943–1944 рр.

Фото 3. Шеф штабу Третьої ВО «Лисоня» Володимир Якубовський – «Бондаренко» (четвертий зліва у мужжовій шапці) з групою старшин, мабуть, тієї самої сотні, що й на інших фотографіях

Фото 2. Командир відділу УПА, мабуть сотенний (у білому кошушці), звітує шефові штабу Третьої ВО «Лисоня» перед виструнченою в трилаві сотнею. Поч. весни 1944р. – в гущавині, між деревами, ще біліє сніг

Фото 4. Володимир Якубовський – «Бондаренко», шеф штабу Третьої ВО «Лисоня» (другий зліва) з сотенним у білому кошушці зі ще двома вояками УПА, мабуть, старшинами цієї сотні

На цьому фото командир, ніби на замовлення, прямує у зворотньому напрямку від того, хто фотографував, тому бачимо його зі спини. Дві деталі – кожушок командира і... собака, що приєднався до шереди вояків, – повернули мене в минулі роки. Справді, оцей собака (його бачимо на іншій фотографії – с. 264) мастю і породою – що більше вдивляюся в нього, – то дужче нагадує мені того, який зустрів тоді нас із батьком на підході до Золотої Поліні (див. фото 3). З ним повстанці інколи появлялись і в Яглуші. А білий кожушок, який постійно носив «Яструб», запам'ятався багатьом країнам, про нього згадують колишні «сіроманці».

На іншому груповому фото цей же старшина (у центрі), знятий із шефом штабу Третьої ВО «Лисоня» Володимиром Якубовським – «Бондаренком», «Стрийським» (див. фото 4). Сам командир (сотенний) кремезний, широкоплечий, повний власної гідності та енергії. Таким і був відважний «Яструб», нагороджений першим Золотим хрестом заслуги першого ступеня. На партизанських світлинах «Літопису УПА» (т. 12) він довго залишався «невідомим». Хочеться вірити, що тепер ця «невідомість» нарешті відкривається.

Коли я показав названі світлини односільчанину Йосипу Семеновичу Сімці – «Карому», 1924 р. н., який у 1944 р. був вояком сотні «Сіроманці» (чота «Габка»), то той відразу підтвердив, що на фото – сотенний «Яструб» і що ходив він саме в білому кожушку. А ще сказав мій земляк, що місцина, де вишикувалася сотня, на його переконання, «дуже нагадує нашу теребіж». Упізнають на фото Дмитра Карпенка – «Яструба» й інші вояки-сіроманці: львів'янин Григорій Слободянюк – «Груша», «Жулик», Богдан Допіра – «Цяпка» з Рудного, що піді Львовом, зв'язкова Стефанія Крупка – «Марія», з родини Вовк, жителька села Мелна, бурлаківець Степан Шпакович – «Симон» із Нових Стрилиць.

...Ішли роки, і Золота Полінь надовго заховала свою повстанську таємницю. А 29 липня 1991 р. на Золотій у честь таборування тут сотні «Сіроманців» відбулося багатотисячне віче. Тут посвячено високий дубовий Хрест і невеличку Капличку. Присутній на урочистостях, я переживав усе по-особливому: згадував повстанців-«сіроманців», якими побачив їх хлопчиною у далекі воєнні роки, їхнє навідування до нашого села, котре вони називали «повстанською столицею». Пригадував той погідний суботній день, отой партизанський табір, що назавжди став для мене виміром упівської організованості, військового вишколу, загін, що уособлював новітнє українське військо. Те військо, яке більше ніж десять років боролось проти ненависних ворогів – різних завойовників та окупантів, підлих наїзників і найманців – усіляких «визволителів».

Р. С. Недавно побував я у рідному селі на Рогатинщині й там почув, що той буковий ліс від села Мелна до Воронева, яглуський і дичківський ліси, що колись звались повстанськими (у пісні співалося «Ліс нам – батько, темна нічка – мати...»), – ось ті ліси піддають суцільній рубці. Падають буки, що були колись молодими, як ті молоді хлопці, що впали від большевицьких куль. Кладуть усе під сокиру навкруг Золотої Поліні, повсюди на площах Воронівського лісництва. Ні в період світових воєн, ні «за німців», ані «за совітів», у час повоєнної відбудови Донбасу чи довголітньої колгоспної безгосподарності, не доходило до такого хижацького нищення лісів краю. Поблизу села Яглуш навіть вирубали всі черешні так званого «товарного вигляду».

Не вистояв Рогатинський ліс – батько славних «сіроманців» – нині, в незалежній Україні, перед пилюю тих, хто приватизував, привласнив – прибрав до рук лісові загоны, скориставшись руїною чи прикрившись депутатським мандатом. Та не забувають ті «санітари» – творителі сучасних екологічних і економічних складових лісового господарства – про те, щоб бути занесеними до списків благодійників-жертводавців, невтомних будівничих нової держави.

Віталій МАНЗУРЕНКО

ДЕЯКІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ БОЙОВИХ НАГОРОД УПА

Час заснування та впровадження бойових нагород УПА припав на дуже тяжкий та буремний період в історії національно-визвольних змагань України ХХ ст. З моменту встановлення нагород наказом Головної Команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р. та їх затвердження Українською Головною Визвольною Радою – органом політичного керування збройною боротьбою УПА – і до подання проектів відзнак відомого повстанського митця Ніла Хасевича у квітні 1950 р. минуло понад шість років. І тільки 1951 р. відзнаки за цими проектами були виготовлені за кордоном та стали надходити до повстанців в Україну для подальшого вручення нагородженням¹.

Практично вже від самого початку існування бойових нагород УПА стали виникати питання і щодо їхнього вигляду, і щодо кількості нагороджених ними. Чому безпосередньо при встановленні нагород не було зроблено їхнього детального опису та затверджено статут (правильник), – лишається тільки здогадуватися. Ми можемо припустити, що керівництво УГВР не приділило належної уваги цьому питанню або ж відповідні документи все-таки існують у ще закритих архівах – не досліджені до цього часу.

З огляду ж на те, що немає детального опису бойових нагород УПА, затвердженого УГВР, сьогодні в колі дослідників та колекціонерів української фалеристики виникають суперечки стосовно кількості зірок на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів і кількості пасків на стяжці Золотого хреста заслуг 1-го та 2-го класів. На нашу думку, це викликано зображенням різної кількості зірок на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу та різної кількості пасків на стяжці Золотого хреста заслуг 1-го класу на деяких фотографіях, що були опубліковані в різний час та в різних джерелах. Ми спробуємо докладно дослідити та встановити, як і чому виникли такі розбіжності.

Переглянувши наказ Головної команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р.² (фото 1), можна стверджувати, що в ньому йдеться тільки про

¹ Манзуренко В. *Нагороди УПА // Армія безсмертних.* – Львів, 2002. – С. 53–67.

² *ДА СБ України – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 60. – С. 226–228.*

-3-

звернути своєму зверхникові.

IV. Військові ступені Полягали на Полі Слави.

Всіх воєнків УПА, що виконували певні функції старшинства полягали на Полі Слави, представити до іменування. При подаванні внесків слід предержуватися таких норм для подвійних функцій:

1. для рейвового - вістун, старший вістун, булавний;
2. для чотового - булавний, старший булавний, хорунжий;
3. для сотенного - хорунжий, поручник;
4. для курінного - поручник, сотник;
5. для к-ра нагону - сотник, майор.

У. Хрест Заслуги та Хрест Воєнної Заслуги Полягали на Полі Слави.

1. Всіх воєнків УПА та цивільних осіб, що за життя положили для побудови Українських Збройних Сил особливі заслуги, представити до відзначення Хрестом Заслуги.
2. Всіх воєнків УПА, що виконували свої обов'язки в значимий в бою особливим воєнним чином і знайшли смерть на Полі Слави, представити до відзначення Хрестом Воєнної Заслуги.

При внесках під п.ч. 1 і 2 треба подати точний опис заслуги, умовина та свідків:

В. Федорук
/о/ О. Черволинський
в.о. Шеф ГВБ

Т. Чупринка
/о/ Т. Чупринка
в.о. Голов. К-р УПА

Роздільник: УПА Захід	1 примірник
УПА в івніч	1 -"
УПА в івдень	1 -"
ГВБ/Арх.	2 примірники
Разом	5 примірників.

Фото 1. Наказ ч. 3/44 від 27.01.1944 р.
(третья сторінка)

запровадження в УПА військових відзначень – наведено повну назву нагороди та приписи щодо її надання. Опису ж самої нагороди в наказі не було тому, що на той час, напевно, ще не існувало жодних проектів. Судячи з підпису шефа штабу УПА генерала Дмитра Грицяя – «О. Перебийноса» на наказі можна зробити припущення, що він безпосередньо причетний до складення документа. Дмитро Грицяй був «покликаний до військової служби в польській армії, де закінчив з відзначенням польську старшинську школу»³. Отже йому були відомі тенденції світової, зокрема польської, фалеристики, яка в своєму переліку державних нагород має Золотий, Срібний та Бронзовий хрести заслуг⁴.

Також цей наказ підписав Головний командир УПА Роман Шухевич – «Т. Чупринка», який теж був «покликаний до польського війська, навчався в старшинській школі, з якої його як політично підозрілого було усунено»⁵. Отже не виключено, що і йому були відомі основи світової фалеристики.

Ситуація, що склалася після заснування бойових нагород, не могла існувати надто довго. Маючи наказ про встановлення й призначення військових відзначень, командири УПА різних рівнів починають самі та з допомогою самобутніх митців розробляти проекти бойових нагород.

Серед нещодавно виявлених у Державному архіві Служби безпеки України⁶ документів, які стосуються цієї теми, знайдено лист «Вирового» (сотника М. Дужого, секретаря Президії УГВР) від 15 лютого 1945 р. до «Вереса» (ймовірно, що це крайовий референт пропаганди Я. Дудар) з проханням «випрацювати» проекти знаків нагород УПА. Із листа видно, що справа з розробкою проектів залишалась під постійним контролем Командування УПА. Зважмо ще й на ту особливість, що в умовах підпілля і бойових дій як такого оголошення конкурсу на проекти відзнак не було, принаймні в листі про це нічого не сказано. Пропозиції щодо проектів відзнак постійно надходили від повстанців з їхньої власної ініціативи і, на нашу думку, їх було значно більше, ніж десять згаданих у листі. Разом із цим листом їх було надіслано «Вересові» з припискою, що «проекти назагал незадовільні». Це зауваження було слушне, – у час, коли створювали проекти, кожний з авторів, не маючи відповідної фахової підготовки, не говорячи вже про елементарні мистецькі знаряддя, працював лише

³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 258.

⁴ Манзуренко В. Польський орден «Хрест Заслуг. 1923-39 // Однострій. № 7. – 2002. С. 25–32.

⁵ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 256.

⁶ ДА СБ України – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 47. – С. 1.

на ентузіазмі – за власним розумінням і баченням. На жаль, серед знайдених в архіві документів не виявлено ні самих проектів нагород, ні їхнього опису.

Перший, хто безпосередньо був причетний до створення бойових нагород УПА і спробував їх описати, – це відомий український митець Ніл Хасевич. У своєму «Поясненні до проектів орденів, медалів і відзнак» він зробив напрощуд професійний і детальний опис. Є в ньому і відповідь на питання, скільки має бути зірок-ромбів на ордені певного класу. У поясненні до проектів він зазначає, що «зірки-ромбіки на стяжці означають клас ордену»⁷. Отже, автор проектів при розробці концепції нагородної системи УПА наголосив на залежності кількості зірок на стяжці від класу ордену, тобто першому класу відповідає одна зірка, другому – дві, третьому – три. Так само мала залежати й кількість пасків від класу ордену. Ця раціональна послідовність відповідала чинним на той час європейським нагородним системам.

Ніл Хасевич передбачив й інший варіант. «На стяжці замість зірок краще дати для обозначення класу вузькі металеві смужки, так, як показано в другому проекті. Смужки належало б давати: для бронзового хреста – бронзову, для срібного – срібну, або бронзову і срібну, для золотого – золоту, або бронзову, срібну і золоту»⁸.

Згідно з «Поясненням до проектів орденів, медалів і відзнак», у квітні 1950 р. на розгляд до УГВР Ніл Хасевич направив 16 проектів нагород, виготовлених у 3-х примірниках. На жаль, у книжці «Графіка в бункерах» (Філадельфія, 1952), присвяченій його творчості, було надруковано тільки 7 проектів⁹. Як виглядали інші 9 проектів нагород, залишається тільки здогадуватись. У цій же книжці зазначено, що повний текст листа Ніла Хасевича до ГК УПА зберігається в архівах ЗП УГВР¹⁰. Про місце зберігання самих проектів бойових нагород УПА нічого не сказано.

Найперше зображення бойових нагород УПА знаходимо в книжці П. Мірчука «Українська Повстанська Армія. 1942–1952»¹¹ (Мюнхен, 1953; фото 2). Тут ми чітко бачимо Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом, а Золотий хрест заслуг 1-го класу – з одним паском, судячи з яскравого кольору на світлині – золотим. Також тут вперше подано зображення медалі «За боротьбу в особливо важких умовах». Отже, найперше фотографічне зображення бойових

Фото 2. Найперше фотографічне зображення Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом та Золотого хреста заслуг 1-го класу з одним паском

нагород УПА вищих класів відповідає поясненню до проектів Ніла Хасевича. З цього можна зробити висновок, що першу партію бойових нагород було виконано відповідно до принципу Ніла Хасевича: кількість зірок-ромбів та пасків відповідає класові ордену.

Наступне зображення бойових нагород УПА знаходимо на світлині комплекту нагород, вилучених після арешту (23 травня 1954 р.) керівника підпілля Головного командира УПА Василя Кука – «Леміша» в одній з його кришок¹² (фото 3). Тут бачимо Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом, а Золотий хрест заслуг 1-го класу – з одним паском. Отже і це фотографічне зображення бойових нагород УПА вищих класів, зроблене практично в один час із попереднім (1953–1954 рр.), теж відповідає поясненню до проектів Ніла Хасевича.

У 1983 р. в газеті «Мета» відомий дослідник української фалеристики в діаспорі О. Корчак-Городиський (Чикаго, США) у статті

¹² Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. – Львів, 2002. – С. 64.

⁷ Графіка в бункерах УПА. – Філадельфія, 1952. – С. 15.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 67, 69.

¹⁰ Там само. – С. 15.

¹¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 278–279, 281.

Фото 3. Комплект нагород УПА, вилучений у керівника підпілля
Головного командира УПА Василя Кука – «Леміша»

«Ордени, медалі й відзначення»¹³ подав дві світлини під назвою «Упівські відзначення», де зірки-ромби на стяжках теж відповідають поясненню Ніла Хасевича.

Децю пізніше 1987 р. О. Корчак-Городиський у журналі «Вісті комбатанта» надрукував статтю «Боеві відзнаки УГВР»¹⁴. У ній він вказав, що Хрест бойової заслуги існує в «4-ох класах [...] і тільки кольори металу вказують на ступінь відзначення»¹⁵, не згадуючи жодним словом про зірки-ромби на стрічках. Такої самої помилки

¹³ Корчак-Городиський О. Ордени, медалі й відзначення // *Мета*. – 1983 – Ч. 11 (212). – С. 4–5.

¹⁴ Корчак-Городиський О. Боеві відзнаки УГВР // *Вісті комбатанта*. – 1987 – Ч. 1 (147). – С. 31–36.

¹⁵ Там само. – С. 33.

автор статті припустився і щодо Хреста заслуги. Він пише: «[...] існує 4 ступені-класи і, як в попередньому відзначенні, кольори металу визначають ступінь»¹⁶. Згадка про паски на стрічці цієї нагороди теж відсутня. Твердження, що колір металу визначає клас нагороди, відповідає дійсності, тобто нагорода жовтого кольору – Золотий хрест, білого – Срібний, бронзового – Бронзовий. У цьому випадку виникає запитання, що мав на увазі автор статті, згадуючи про «4 ступені-класи». Адже, згідно з наказом Головної команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р., Золотих хрестів бойової заслуги було п'ять класів, а Хрестів заслуги – три класи.

На нашу думку, помилка з'явилась і почала масово ширитися через появу зображення бойових нагород УПА на кольоровій вкладці до 9-го тому «Літопису УПА», виданого 1982 р. (Торонто, Канада). Тут ми вже бачимо (фото 4), що Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу чомусь має на стяжці дві зірки-ромби, хоча Золотий хрест заслуг 1-го класу зображений правильно – з одним паском. Як згадує

¹⁶ Корчак-Городиський О. Боеві відзнаки УГВР // *Вісті комбатанта*. – 1987 – Ч. 1 (147). – С. 34.

Фото 4. Кольорова вкладка
до 9-го тому «Літопису УПА»

відповідальний редактор «Літопису УПА» професор Петро Потічний: «Кольорові вкладки про відзначення УПА йшли з 9-им томом Літопису. Тоді вони і були надруковані. Знімки роблені з колекції, яка була в покійного вже Миколи Лебедя. Він якраз і займався виготовленням цих відзначень, які були зроблені в Німеччині і звідти переслані в Україну. Там подано відзначення згідно з наказом УГВР. Фото було зроблено в Нью-Йорку, тоді ще в корпорації “Пролог” для Літопису¹⁷. Твердження, що тут «подано відзначення згідно з наказом УГВР» відповідає суті самого наказу ч. 3/44 від 27.01.1944 р., тільки при фотографуванні було допущено одну помилку: на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу розміщено дві зірки-ромби.

Про цю подію згадує також відомий дослідник повстанського руху Петро Содоль (Нью-Йорк, США): «Розклад нагород і відзнак УПА для фотографування зробив Микола Лебідь, який ці речі тримав під ключем в своїй кімнаті в “Пролозі”. Фото зроблено, мабуть, в 1984 році. Хрести і медалі УПА виготовлені у містечку Шробенхаусен (приблизно 75 км на північ від Мюнхена) в Баварії¹⁸.

Можливо, прикра помилка була допущена при транспортуванні Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу, що належав Миколі Лебедю, або при виготовленні другої партії нагород.

Наступне кольорове зображення бойових нагород УПА знаходимо в каталозі українських військових відзнак, який склав український дослідник та колекціонер Ярослав Семотюк (Торонто, Канада) 1991 р.¹⁹. У ньому, крім Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу з двома зірками-ромбами (фото 5), помилково зображено Золотий Хрест Заслуг 1-го класу – з двома пасками (фото 6).

На запитання, як закралася ця помилка до каталога, Ярослав Семотюк відповів: «Щодо упівських хрестів першої і другої кляси з однією чи двома зірками, то логічно друга кляса повинна б була мати дві зірки. Де зайшла ця помилка не знаю. В моїй книжці репродукції з оригінальних хрестів від п. О. Корчак-Городиського²⁰.

Отже, дослідник української фалеристики в діаспорі О. Корчак-Городиський (Чикаго, США) подав у газеті «Мета» (1983) дві світлини під назвою «Упівські відзначення», на яких зірки-ромби на стяжках відповідають класу нагороди. Не виключено, що з часом він переставив

стрічки Золотих хрестів бойової заслуги 1-го та 2-го класів – опираючись на зображення бойових нагород УПА на кольоровій вкладці до 9-го тому «Літопису УПА» (1982). Ми допускаємо, що ця помилка могла статися на зламі 1982–1983 рр.

Далі ця помилка була повторена в першому в Україні ґрунтовному три-томному фалеристичному дослідженні «Нагороди України» (Київ, 1996). Тут вказано, що «знаки вищого класу того самого ступеня різнилися як кольоровим вирішенням, так і кількістю чотирикутних зірок на стрічці. Наприклад, знак Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу від знаку Хреста 2-го класу відрізнявся тим, що поле хреста і ромба залите відповідно червоною та синьою емаллю, а крім того, наявністю двох золотих зірок на колодці. На стрічці Срібного хреста бойової заслуги 1-го класу розташовувалось дві срібні зірочки, а на стрічці 2-го класу – одна. Золотий хрест заслуги 1-го класу мав у центрі хреста золотий тризуб на синьому тлі та подвійний

Фото 5. Хрести бойової заслуги УПА. Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу помилково зображений з двома зірками-ромбами (перший зліва)

Фото 6. Хрести заслуги УПА. Золотий хрест заслуг 1-го класу помилково зображений з двома пасками (перший зліва)

¹⁷ Потічний П. З приватного листа до автора. Торонто. 10.11.2005 р.

¹⁸ Содоль П. З приватного листа до автора. Нью-Йорк. 08.11.2005 р.

¹⁹ Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 1991. – С. 31–33. У каталозі вперше були представлені в кольоровому зображенні, описані та систематизовані бойові нагороди УПА. Друге доповнене видання цього каталога українською та англійською мовами вийшло в Торонто 2004 р.

²⁰ Семотюк Я. З приватного листа до автора. Торонто. 04.11.2005 р.

золотий металевий пасок на колодці, а знак 2-го класу був без емалей, а на колодці – один золотий пасок»²¹.

17 липня 2004 р. у Львові під час конференції, присвяченої 60-річчю УГВР, демонстрували бойові нагороди УПА, які походили з архіву віце-президента УГВР о. І. Гриньоха. Серед них були два Золоті хрести бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом. Цей діяч ЗП УГВР мав безпосередній стосунок до виготовлення нагород УПА 1951 р. в Німеччині. Йому вдалося замовити хрести УПА одній з приватних німецьких майстерень²². Тому можна стверджувати, що ці Золоті хрести бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом мають первинний вигляд.

«Десь в архівах Закордонного Представництва УГВР в Мюнхені мусить знаходитися документація виготовлення цих Хрестів, тобто проекти, контракт з фірмою виготовлення і т.д... І аж тоді маючи доступ до цих матеріалів можна з цілковитою певністю ствердити правдивість розположення ромбів, чи їхню помилку»²³, – висловлює свою думку Ярослав Семотюк. Віднайдення цих документів у майбутньому має поставити всі крапки над «і» у вивченні цього питання.

²¹ Табачник Д. *Нагороди України*. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 169.

²² Музичук С. *Нагороди УПА // Рукопис статті з приватного архіву автора.*

²³ Семотюк Я. *З приватного листа до автора. Торонто. 06.11.2005 р.*

Андрій СОВА

СЛОБОДЯНЮК М. ВІЙСЬКОВА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ. ВІДРОДЖЕННЯ З ПОПЕЛУ. – НАКЛАДОМ АВТОРА, 2005. – 144 С.

Книжку Михайла Слободянюка¹ присвячено дослідженню такого явища у Збройних силах України як поява і розвиток комплексу нарукавних емблем об'єднань, з'єднань, частин, закладів та установ. Загалом праця складається з п'яти розділів. Перший, другий та третій розділи мають важливе значення для дослідників українського визвольного руху.

У першому розділі (с. 6–15) автор торкається теоретичного аспекту військової символіки. Розділ складається з трьох підрозділів. У першому підрозділі проаналізовано терміни «символ» та «знак». У другому підрозділі дослідник ділить військову символіку на п'ять великих груп: 1) військова емблематика; 2) військова вексилологія; 3) військова геральдика; 4) військова фалеристика; 5) військова сфрагістика. Третій підрозділ присвячено поняттям «емблема» («відзнака»), «шеврон», «нарукавна нашивка», «нарукавний знак», «розпізнавальний знак». У розділі наведено численні ілюстрації. Так, на пояснення військової вексилології автор серед іншого наводить як приклад зображення прапора Легіону Українських січових стрільців, а у зв'язку з військовою фалеристикою – зображення Ордена (Лицарів) Залізного хреста Армії Української народної республіки (перший випуск), який встановив і затвердив 19 жовтня 1920 р. Головний Отаман Військ УНР Симон Петлюра для всіх учасників Першого зимового походу (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.) під командуванням генерал-полковника Михайла Омеляновича-Павленка, та Золотого хреста бойової заслуги Української Повстанської Армії².

¹ Слободянюк Михайло Васильович – полковник запасу Збройних сил України. Віддав службі в армії 35 років. Чимало часу присвятив розробці та втіленню в життя сучасної символіки частин української армії. До звільнення з лав Збройних сил (2004 р.) працював секретарем комісії Західного оперативного командування з питань військової символіки. Член Українського геральдичного товариства, куратор секції військової емблематики та уніформології. Досліджує військову символіку Збройних сил України та армій інших країн ХХ–ХХІ ст. У науковому доробку М. Слободянюка понад 20 публікацій.

² Про це детальніше див.: Семотюк Я. *Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки*. – Торонто, 1991. – С. 5, 6, 31.

Другий розділ (с. 16–41) подає коротку історію та ілюстрації військових нарукавних емблем армій світу, зокрема американської, британської, німецької, французької, італійської, шведської, японської та польської.

Третій розділ (с. 42–55) присвячено сучасній військовій нарукавній емблематиці України. Однак у ньому також згадано нарукавні знаки Української галицької армії (с. 44) та Української Повстанської Армії (с. 45).

Четвертий (с. 56–101) та п'ятий (с. 102–135) розділи висвітлюють історію та символіку 40-х–90-х рр. ХХ ст., відповідно, 66-ї гвардійської механізованої Полтавсько-Буковинської орден Червоного прапора дивізії та 15-ї окремої гвардійської механізованої Єнакієвсько-Дунайської орден Червоного прапора бригади.

Очевидно, що назване дослідження не дає відповідей на всі запитання, але, без сумніву, її поява важлива для розуміння символіки українських збройних формувань у ХХ ст. Ця тематика, на жаль, сьогодні ще мало досліджена і потребує ґрунтовного вивчення та аналізу. Її дослідження дасть можливість по-новому поглянути на український визвольний рух та простежити його особливості, а також сприятиме розробці сучасної військової символіки.

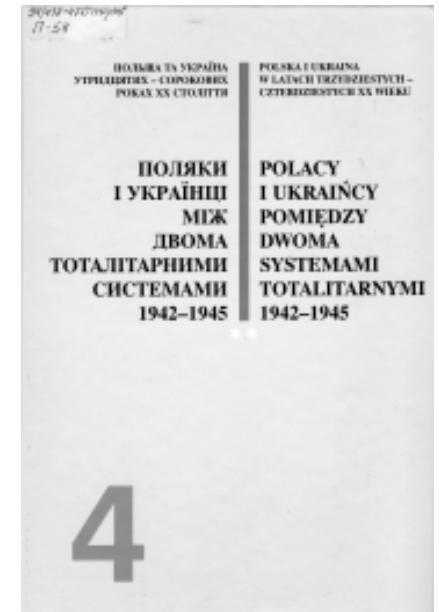
Роман ГРИЦЬКІВ

НА ШЛЯХУ ДО ПРАВДИ ТА ПОРОЗУМІННЯ

Торік у світ вийшов черговий, четвертий том українсько-польського двомовного збірника документів «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спецслужб», присвячений темі «Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942–1945». Його науковими редакторами стали знамі історики Гжегож Мотика та Юрій Шаповал¹.

Поява нового тому відомої серії стала, безперечно, важливою подією в історичній науці, адже сьогодні це видання є одним із небагатьох, де публікують передовсім раніше засекречені матеріали. Крім цього, присвячені болючій та дискусійній проблемі українсько-польського конфлікту, ці томи стали значним кроком у напрямку до тверезого та об'єктивного аналізу історії обох народів.

У двох частинах збірника, які разом налічують понад півтори тисячі сторінок, було представлено здебільшого матеріали з фондів Державного архіву Служби безпеки України та частково – Бюро

¹ До цього часу вийшли такі збірники: *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спецслужб / Упор. З. Гайовнічек, П. Кулаковський, М. Купецька та ін. – Варшава–Київ, 1998. – Т. 1: Польське підпілля 1939–1941. Львів–Коломия–Золочів. – 1040 с.*; *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спецслужб / Наук. ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Упор. З. Гайовнічек, С. Кокін, П. Кулаковський та ін. – Варшава–Київ, 2000. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946 – 1038 с.*; *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спецслужб / Упор. З. Гайовнічек, П. Кулаковський, М. Купецька та ін. – Варшава–Київ, 2004. – Т. 3: Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. – 1042 с.*

надання доступу та архівізації документів Інституту національної пам'яті (Польща).

Увесь масив документів упорядники подали за проблемно-географічним принципом – у чотирьох розділах збірника: «Стосунки АК УПА на фоні політики окупантів», «На Волині», «В Галичині», «На землях Холмщини і Грубешівщини».

Матеріали збірника різноманітні за видами та походженням. Тут ми знайдемо протоколи допитів та витяги з них, обвинувачувальні висновки, звернення, донесення, накази, звіти, повідомлення, огляди, інформації, довідки та свідчення. Ці документи представляють ОУН і УПА, НКВД, МГБ, УБ та польське підпілля.

Запропоновані матеріали дають загальну характеристику передумов та перебігу українсько-польського конфлікту в Західній Україні. Особливо цікавими видаються документи, які донедавна були таємними і зберігалися в архіві СБУ, наприклад: «Доповідна записка народного комісара держбезпеки УРСР Сергія Савченка від 5 липня 1943 р. про стосунки між українськими націоналістами і поляками», «Інформація НКГБ УРСР від червня 1944 р. на тему УПА, її генезису, структури і діяльності» та «Лист начальника I Управління МГБ УРСР заступникові начальника II відділу МДБ УРСР від 20 лютого 1947 р. стосовно спроб співробітництва УПА (ОУН-Б) з АК (ДР)». У цих документах яскраво відображаються підходи більшовиків до вивчення ситуації у Західній Україні та діяльності ОУН і УПА. За ними можна чітко простежити лінію радянської політики щодо українсько-польського конфлікту, – а саме використання його для послаблення та ліквідації обох підпілля.

Найширше фонди Архіву СБУ представлені протоколами допитів учасників українського та польського визвольних рухів. Як переконує досвід, саме радянські протоколи допитів є одним із найсумнівніших джерел, котрі потребують особливо критичного ставлення. Це вкотре доводять витяги з протоколів допитів таких діячів визвольного руху як, наприклад, Михайло Степаняк чи Юрій Стельмахук. У цих та інших випадках ми стикаємося з двома варіантами висвітлення фактів українсько-польського протистояння. Перший – це свідоме, наголошене і драматизоване висвітлення конфлікту, спрямоване на компрометацію ОУН і УПА (здебільшого такі «свідчення» давали завербовані органами або розчаровані учасники підпілля). Другий – це абсолютне визнання обвинуваченим, унаслідок відповідного психічного та фізичного впливу з боку слідчих, власної провини у контексті злочинів ОУН і УПА.

В обох випадках протоколи допитів НКВД фальсифікувало частково, або й повністю, – маючи на меті вплинути на інших затриманих учасників руху та дезорієнтувати підпілля².

Отож, достовірність отриманої з протоколів допитів інформації є досить сумнівною і потребує докладного аналізу. Відповідно, кількісна перевага у збірнику саме такого різновиду джерел видається не до кінця виправданою, адже не дає можливості насправді комплексно та об'єктивно репрезентувати проблему українсько-польського протистояння 1943–1945 рр.

На жаль, польська частина матеріалів представлена у збірнику дуже малою кількістю документів. Серед наявних особливо цікавими виглядають депеші ген. Стефана Ровецького від квітня 1943 р. та ген. Тадеуша Коморовського від 19 серпня 1943 р. до Штабу Верховного головнокомандувача ПЗС у Лондоні стосовно подій 1942–1943 рр. та власноручна нотатка і зізнання Збігнева Камінського. Щодо останнього, то незаперечним фактом є абсолютна схожість його з аналогічними радянськими матеріалами. Натомість у випадку депеш потрібно зазначити, що для українського дослідника вони несуть суттєво нову інформацію про становище в Західній Україні, представляючи погляд іншої сторони конфлікту.

Без сумніву, дослідники ще не раз наголошуватимуть на значущості пропонованого збірника. Проте сьогодні варто зробити низку критичних зауважень щодо концепції видання, представленої в передмові.

Неозброєним оком видно, що ця передмова більшою мірою підготовлена польською стороною³. Зокрема, це чітко виявляє аналіз

² Це виразно простежується на прикладі протоколу допиту Юрія Стельмахука, котрий, зокрема, зазначає, що 29–30 серпня 1943 р. він із відділом у 700 осіб на території Голобського (мабуть, у районі с. Голоби. – Р. Г.), Ковельського, Седличанського (у районі с. Седлища. – Р. Г.), Мацієвського (у районі с. Мацеюв. – Р. Г.) та Любомльського районів знищив понад 15000 поляків (Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спецслужб. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942 – 1945 / Наук. ред. Г. Мотика, Ю. Шаповал. Упор. Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський. – Варшава–Київ, 2005. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 442). При цьому виникає запитання: невже український командир в умовах цілковитої таємності операції та її наслідків проводить підрахунок своїх жертв? Звичайно, що ні. Адже замість нього ці дані вказало НКВД, почерпнувши їх, можливо, з інформаційного звіту АК до еміграційного уряду в Лондоні від листопада 1943 р. чи з іншого документа польського підпілля (див.: *Sprawa ukraińska // Zeszyty Historyczne*. – 1985. – Z. 71. – S. 146). Крім цього, навряд чи корінний мешканець Волині так легко міг припуститись грубих адміністративних помилок, вказуючи поряд із назвами повітів околиці сіл, які власне й входили до складу цих територіальних одиниць.

³ Можливо, це пояснюється тим, що видання насамперед спрямоване на польську аудиторію, адже в Польщі, на відміну від України, воно вільно продається й цілком доступне читачам.

представлених у тексті гіпотез та думок, а також звичайне лінгвістичне порівняння польського й українського варіантів тексту.

Роблячи огляд історіографії українсько-польського конфлікту, автори поряд із дійсно заслуженими роботами згадують і дуже сумнівні видання. У цьому плані вони підкреслюють надзвичайну важливість документальної частини книжки польських авторів Владислава та Еви Семашок «Геноцид українських націоналістів щодо польського населення Волині у 1939–1945 роках», хоча цінність цього джерела та представлена в ньому антиукраїнська концепція вже давно розкритиковані як ненаукові⁴. Це ж стосується й окремих праць іншого польського дослідника Владислава Філяра, які мають відверто політично-пропагандивне забарвлення⁵. Водночас, дивує відсутність в огляді двох революційних для польської історіографії статей⁶, без яких не може обійтися жодне сучасне дослідження проблеми.

Розглядаючи українську історіографію міжнародного протистояння, упорядники зосередились на величезному масиві публіцистики, знехтувавши цілою низкою дуже важливих і солідних наукових досліджень⁷.

⁴ Докладніше див.: Парук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Вступна стаття Я. Ісаєвича. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.; Ісаєвич Я. Про книгу В. і Е. Семашків // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 375–390; Марчук І. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945. – Warszawa, 2000. – Т. 1. – С. 1 – 1000; Т. 2. – С. 1001 – 1440 // Український визвольний рух / Відп. ред. В. В'ятрович. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 171–180.

⁵ Ідеться про збірник: Przed akcją «Wisła» był Wołyń / Oprac. red. W. Filar. – Warszawa, 2000. – 186 s. Докладніше про цей збірник див.: Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух / Відп. ред. В. В'ятрович. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 162.

⁶ Lukaszów J. [Olzanski T. A.] Walki polsko – ukraińskie 1943 – 1947 // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159–199; Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko – ukraińskiego w latach 1939 – 1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939 – 1953 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewiczza. – Warszawa–Londyn: Oficyna wydawnicza Rytm, 2002. – S. 279–407.

⁷ А саме такими науковими збірниками: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 813 с.; У пошуках правди: Зб. матеріалів Міжнар. наук. конф.

Узагалі, коли мова йде про стан вивчення такої масштабної наукової проблеми як українсько-польський конфлікт, необхідною умовою чи то аналізу, чи то огляду історіографії повинна бути ґрунтовна бібліографія, якої, на жаль, немає у збірнику.

Найбільше дивує запропонована в передмові інтерпретація причин та перебігу українсько-польського конфлікту, а також використані для цього фразеологія та акценти.

Упередженням виглядає доведення тези про те, що головною причиною непорозуміння між поляками та українцями в 1920–1940-х рр., була суперечка про кордон. Упорядники переконані, що «частина українських політичних кіл» прагнула створити незалежну державу на територіях, які поляки вважали своїми, себто в Галичині, на Волині та Закарпатті... Більше того, «багато» українців у своїх державницьких сподіваннях сприйняли приєднання до Польщі як окупацію. Цікаво, чи автори задумувалися над питанням: а як по-іншому українці могли сприйняти насильницьку ліквідацію власної, створеної на своїх етнічних землях 1918 р. держави? Чи, можливо, для упорядників не було українських визвольних змагань 1914–1923 рр. на західно-українських землях, та й узагалі – логіки у прагненні місцевого населення створити власну незалежну чи соборну з наддніпрянцями державу?

Ця думка підтверджується й подальшими тезами про нібито можливість, попри усі прогріхи в політиці польського уряду, вільного розвитку українського суспільно-культурного та політичного життя, а також про неоднотайність українців щодо створення власної держави.

На базі таких тверджень можна легко дійти висновку про те, що оптимальним шляхом розвитку української спільноти в міжвоєнній Польщі була лояльність до пануючої держави. Відповідно, усі намагання піти всупереч цьому можна розцінювати як свідоме завдання шкоди міжнародним відносинам. А коли взяти до уваги відомі історичні наслідки такого відхилення, то одразу ж стає зрозумілим, що відповідальність лягає на сторону, яка не бажала бути лояльною, сторону, яка стала на заваді гармонії і так званому «золотому спокоєві».

У такий спосіб автори створили образ загальної, сказати б, концептуальної провини українців у розгортанні українсько-поль-

«Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / Упор. В. К. Баран та ін. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2003. – 536 с.; Український визвольний рух / Відп. ред. В. В'ятрович. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 194 с.

ського конфлікту. Відтак, подальший аналіз специфіки міжнаціонального протистояння в певних регіонах та у певний час лише ілюструє цю тезу.

У передмові в цілому комплексно розглянуто проблему українсько-польського протистояння, проте автори й далі припускаються односторонніх висловлювань. Зокрема, вони безапеляційно повторюють характерну для польської сторони тезу про організоване знищення українськими підпіллями польського населення. У запропонованій інтерпретації поляки вкотре виступають у ролі жертв українських державницьких прагнень, а діяльність ОУН і УПА є виявом примітивної недалекогоглядної політики⁸.

До речі, у рецензованому виданні є кілька грубих історичних помилок. Мабуть, найкрасномовніша з них – теза про те, що 30 червня 1941 р. у м. Львові «українські націоналісти-бандерівці» проголосили: «відродження крайового правління Української держави». Хоча насправді 30 червня 1941 р. було проголошено Акт про відновлення Української держави та створено Українське державне правління – уряд новопосталої держави⁹.

Безперечно, не можна сказати, що передмова просякнута наведеними ідеями. В суті речі її текст – черговий варіант так званого узгодженого бачення складних проблем спільного минулого. У самому стилі передмови досить виразно простежується вплив відомих матеріалів «Україна – Польща: важкі питання»¹⁰, а тому його характерною рисою є намагання згладити «гострі кути» історії, подати найбільш компромісний варіант інтерпретації та представити точки зору обох сторін.

Основними видами такого способу історієписання є спрощеність, умовність та фрагментарність. Саме тому цю передмову важко назвати оптимальним узагальненням порушеної теми (навіть узявши

до уваги те, що за жанром це власне передмова, а не стаття), надто коли існують набагато кращі спроби таких узагальнень¹¹.

Критикуючи передмову до такого солідного й, без сумніву, необхідного видання, ми в жодному разі не хочемо закинути тій чи тій стороні необ'єктивності чи упередженості. Навпаки, ми віддаємо належне намаганням польських істориків аргументовано довести свої погляди – це їхнє право і обов'язок. Натомість чимало запитань викликає роль українських колег у цьому проекті. Виглядає на те, що українська сторона повинна була лише надати величезний масив раніше таємних матеріалів з архіву СБУ.

До речі, статус таких матеріалів в Україні, на відміну від тієї ж таки Польщі, й досі не визначений. Тож українські дослідники далі обходяться без матеріалів, до прикладу, оперативного характеру, а працівники СБУ й далі займаються нашою історією, визначаючи право доступу до тих чи тих історичних джерел.

Розглянуті приклади стали чудовою ілюстрацією ставлення так званої офіційної української історіографії до історичних проблем, які в Україні викликають жваву політичну дискусію. Прикриваючись ідеєю розвитку добросусідських відносин, наші науковці банально нехтують потребою вироблення та обстоювання власних поглядів. Фактично, вони лише вдосконалюють іноземні візії історії України¹².

Саме через брак належно розробленої концепції українського визвольного руху в ХХ ст. ми часто стикаємося з випадками, коли історію Західної України просто приносять у жертву політичним цілям. Не розуміючи специфіки історичного розвитку, окремі науковці або перекручують процеси, або кладуть їх на готову, концептуально оформлену і, головне, вигідно запроповану канву іноземної інтерпретації. У результаті всі прагнення наших попередників до самостійного державного існування будуть представлені лише у світлі неадекватних, нелогічних та, врешті-решт, негативних дій.

Характерною рисою сучасної української історіографії ХХ ст. є наївне бажання задовольнити усі сторони, що мали стосунок до тих чи тих дуже актуальних сьогодні історичних проблем. Через такий вкрай спрощений підхід (який нібито зумовлює потреба зберегти

⁸ Про такий підхід яскраво свідчить хоча б ось ця цитата: «Восени 1942 року почалося формування УПА, що мала на меті збройними методами боротись за незалежну Україну з усіма ворогами одночасно, незважаючи на те, які це може мати наслідки [виділення наше. – Р. Г.]» (Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спецслужб / Наук. Ред. Г. Мотика, Ю. Шаповал. Упор. Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський. – Варшава–Київ, 2005. – Т. 4: Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942 – 1945. – Ч. 1. – С. 44).

⁹ Див. про це: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Дзюбан. За заг. Ред. Я. Дашкевича і В. Кука. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 560 с.

¹⁰ Пор.: Polska – Ukraina trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). – Warszawa: Karta, 2003. – S. 8–61.

¹¹ Див.: Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko – ukraińskiego w latach 1939 – 1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939 – 1953 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiwiecza. – Warszawa–Londyn: Oficyna wydawnicza Rytm, 2002. – S. 279–407.

¹² На цю тему див.: Потульніцький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – Київ: Либідь, 2002. – 480 с.

стабільність у суспільстві й територіальну цілісність держави) ми втрачаємо власну історію та унікальне національне обличчя.

Рецензований збірник документів, на жаль, укотре підтвердив панування кон'юнктурних підходів в українській історичній науці. Вітчизняні науковці не бажають активно і продуктивно працювати над темами, які викликають гострі дискусії – краще вмити руки і виявити повагу своїм іноземним колегам, надавши їм можливість безальтернативно представити свої погляди.

Незважаючи на всі помічені хиби, потрібно підкреслити, що рецензований збірник став значним кроком уперед у дослідженні українсько-польського конфлікту в Західній Україні. Представлені в ньому донедавна таємні документи вкотре переконали у необхідності систематично та наполегливо вивчати фонди Державного архіву СБУ. Хочеться сподіватися, що подібні проекти й надалі втілюватимуться в життя, сприяючи міжнародному порозумінню та правдивому висвітленню нашого минулого.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Володимир В'ЯТРОВИЧ

ІНФОРМАЦІЯ ПРО РОБОТУ ЦДВР У 2005 Р.

2005 р. став переломним для Центру досліджень визвольного руху. Зasadничо змінився формат його діяльності – Центр отримав окреме приміщення, обладнане для роботи, співробітники стали працювати на професійній основі.

Одним із найважливіших здобутків ЦДВР за минулий рік стало налагодження ефективної співпраці з іншими науковими установами, насамперед – з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Саме з цією установою підписано угоду про наукову співпрацю, в межах якої першими кроками стало створення Сектору досліджень визвольного руху при відділі новітньої історії Інституту. Крім того, збірник «Український визвольний рух» виходить тепер під спільним грифом ЦДВР та Інституту, чий провідні науковці включені до складу редколегії. Ці факти є важливими прецедентами на шляху до «академізації» історії ОУН та УПА.

Іншим важливим кроком стало запровадження від вересня 2005 р. курсу «Український визвольний рух 1920–1950-тих рр.» в Українському католицькому університеті. Курс став першим випадком викладання історії УВО, ОУН та УПА у вищому навчальному закладі України. На сьогодні працівники Центру розробили методичний посібник із переліком тем курсу, списком реко-

Презентація видань ЦДВР на Форумі видавців у Львові.
Виступає проф. В. Косик

*Під час польової експедиції в с. Кальна
(Долинський р-н Івано-Франківської обл.)*

мендованих джерел та літератури, планується підготувати курс лекцій.

Торік також здійснено перші кроки в налагодженні співпраці Центру із зарубіжними науковими установами. 15–17 листопада директор ЦДВР Володимир В'ятрович на запрошення Центру досліджень геноциду і резистансу Литви відвідав цю країну. Під час поїздки було проведено переговори з директором литовської установи Далею Куодіте щодо співпраці та реалізації спільних проектів ЦДВР і литовських істориків щодо дослідження боротьби народів Центральної та Східної Європи проти тоталітарних режимів. У результаті було домовлено про організацію в обох країнах щорічних українсько-литовських читань, про спільне видання документів та досліджень. Першим заходом у програмі співпраці стала виставка світлин «Війна після війни. Збройний антирадянський рух опору в Литві 1944–1953 рр.», що відкрилася 11 березня 2006 р. у Львові.

Значних успіхів вдалося досягти торік і у видавничій ділянці. У лютому вийшли у світ спогади Богдана Чайківського – «“Фама”. Рекламна фірма Романа Шухевича» та Василя Галаси – «Наше життя і боротьба», в травні видано четвертий випуск збірника «Український визвольний рух», а у вересні – п'ятий. У серпні вийшли друком спогади учасника визвольного руху, багатолітнього політв'язня Володимира Порендовського «У кігтях Степлагу (Кенгір 1949–1954)», які започаткували серію видань – «Джерела з історії визвольного руху». У найближчих планах також запровадження серії «Дослідження визвольного руху». Видання ЦДВР виконують важливу функцію у двох площинах. Насамперед, вони є трибуною для обговорення проблем історії визвольного руху, вироблення нових підходів у його дослідженні. З іншого боку, видання популяризують

тематику боротьби ОУН та УПА, а також діяльність Центру. З певністю можна сказати, що поява п'яти збірників «Український визвольний рух» стала помітним явищем в українській історіографії, відкривши її нову сторінку в дослідженні діяльності ОУН та УПА.

Традиційним стало проведення щорічної наукової конференції ЦДВР. 2005р. це була науково-практична конференція «Український визвольний рух 1920-х – 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень», що відбулася 19 листопада в конференц-залі Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Науковці розглянули питання, пов'язані з особливостями вивчення політичної думки та ідеології, усної історії, гендерних відносин, джерел, біографій, періодизації, статистики, пам'яток та символіки українського визвольного руху. Під час жвавого обговорення цих питань присутні зробили низку важливих

Стенд ЦДВР та Української видавничої спілки на Форумі видавців у Львові

Відвідувачі стенду на Форумі видавців у Львові

концептуальних висновків, необхідних, щоб удосконалити методологію досліджень визвольного руху. Найважливіший із них полягає в тому, що подібні конференції потрібно організувати й надалі, адже, як стало зрозуміло, дослідники руху слабо обізнані з основними принципами методології та найновішими здобутками теорії історичної науки.

Ідея створення архіву документів і матеріалів ОУН та УПА набула реальних обрисів. Передовсім завдяки тому, що до архіву Центру передано приватні архіви діячів визвольного руху Богдана Казанівського, Василя Шушка та інших. Надзвичайно цікаві документи вдалося знайти у збірках документів українських організацій на еміграції, а саме в Лондоні (архів Української інформаційної служби), Мюнхені (архів Українського інституту освітньої політики). Та найбільше документів вдалося зібрати в результаті польових експедицій працівників ЦДВР. Таким чином до архіву Центру потрапили унікальні документи Жовківського надрайонного проводу ОУН, архів СБ ОУН, знайдений у Бабинцях Тернопільської обл., архів ОУН(м) з Доброводи тієї ж області, частина архіву Проводу ОУН 1945–1950 рр. Серед матеріалів цих архівів є унікальні підпільні видання, звіти, інструкції, протоколи допитів Службою безпеки агентів НКВД. Усі документи копіюються у пам'ять комп'ютера, тобто паралельно творяться два архіви – з автентичних матеріалів та електронний архів. На сьогодні комп'ютерний архів нараховує тисячі сторінок тексту, тисячі світлин, сотні годин аудіо- та відеоінтерв'ю.

У липні Президент України Віктор Ющенко підписав указ про створення Українського інституту національної пам'яті. Працівники ЦДВР активно долучилися до підготовчої роботи: вони запропонували проект основних завдань та напрямів роботи нової установи, директор Центру став членом міжвідомчої робочої групи зі створення УІНП. Співпраця обох установ обіцяє бути навзаєм корисною, адже, з одного боку, Інституту має придатися досвід Центру в організації наукової роботи, з іншого – робота УІНП може стати якісно новим етапом у вивченні українського визвольного руху.

Виступ А. Русначенка
на науково-практичній конференції ЦДВР

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

В'ЯТРОВИЧ Володимир – кандидат історичних наук, директор Центру досліджень визвольного руху, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ГОРИНЬ Василь – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ГРИЦЬКІВ Роман – магістр історії, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ДЕРЕВІНСЬКИЙ Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

ЗАБІЛІЙ Руслан – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ІЩУК Олександр – кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України

КОВАЛЬЧУК Володимир – кандидат історичних наук, археограф першої категорії відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії і джерелознавства НАН України

ЛИСИЙ Юрій – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. І. Франка, бібліограф другої категорії Наукової бібліотеки ЛНУ ім. І. Франка.

МАНЗУРЕНКО Віталій – заступник головного редактора часопису «Однострій»

МУРАВСЬКИЙ Володимир – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, науковий співробітник Львівської і обласної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України

НИКОЛАЄВА Наталія – кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ПАТРИЛЯК Іван – кандидат історичних наук, директор Музею історії університету Київського національного університету ім. Т. Шевченка

РОМАНЮК Михайло – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

СОВА Андрій – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І. Франка.

СТАСЮК Олександра – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЧЕКУТІС Річардас – науковий співробітник Центру досліджень геноциду і резистансу Литви (м. Вільнюс)

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеології кожної новопосталої держави, на ній базується формульована в період державотворення система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольна боротьба, протягом довгих років замовчувалося та спотворювалося завойовниками. Тому надзвичайно гострою є потреба нового неупередженого погляду на історію визвольних змагань українців.

Апогей розвитку українського визвольного руху припадає на ХХ ст. – його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії протягом 1920–1950-х рр. Проте на сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українських повстанців за національну та соціальну свободу є головною метою **Центру досліджень визвольного руху**. Реалізація цієї мети передбачає виконання низки завдань:

1. Створення потужного наукового центру досліджень проблематики ОУН та УПА.
 2. Координація діяльності окремих науковців - дослідників
 3. Залучення до роботи над названою проблематикою нових наукових кадрів і допомога дослідникам-початківцям.
 4. Популяризація тематики національно-визвольної боротьби ОУН та УПА і створення відповідного її позитивного образу у суспільстві.
 5. Збір і збереження документальних, усних, речових свідчень про національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА.
- На сьогодні Центр об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж. Робота ЦДВР проходить у таких напрямках:

I. Дослідницький напрям

- Відділи:
1. Архівний
 2. Музейний
 3. Польових досліджень

II. Науковий напрям

- Відділи:
1. Науково-організаційний
 2. Редакційний
 3. Методично-бібліографічний

III. Інформаційний напрям**Діяльність ЦДВР:**

- Проведені наукові конференції:
 «Третій фронт в Західній Україні. 1939–1947» (спільно з Науковим товариством ім. Т. Шевченка)
 «Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»
 «Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.» (спільно із Інститутом української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільським державним університетом ім. І. Огієнка, Центром Українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародною благодійною установою «Центр Національного Відродження ім. С. Бандери»)
 «До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради» (спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)
 «Український визвольний рух 1920-х – 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень».

Видання Центру:

- Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз – Львів: Видавництво «Мс», 2002. – 212 с.
 Галаса В. Наше життя і боротьба. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 272 с.
 Петренко Р. Слідами армії без держави. – Київ–Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 272 с.
 Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 104 с.
 Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949–1954). Спогади. – Львів: Видавництво «Сполом», 2005. – 272 с., іл.
 Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М. Посівнич. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 200 с., іл.
 Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зб. 1 – 208 с.
 Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 194 с.
 Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Коло», 2004. – Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – 304 с.
 Український визвольний рух. – Львів, 2005. – Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. – 272 с.
 Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – Зб. 5. – 240 с.
 Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – Зб. 6. – 272 с.

Український визвольний рух

Науковий збірник
№ 6

Відповідальний редактор
Володимир В'ЯТРОВИЧ

Літературний редактор
Віктор МАРТИНЮК

Дизайн обкладинки:
Ольга САЛО

Верстка:
Віктор МАРТИНЮК

Відповідальна за випуск
Ярина ЯСИНЕВИЧ

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.
Серія ЛВ №741
Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні Видавництва «Мс»
Львів, вул. Кульпарківська, 131; т.: 63-34-65
e-mail: msvitu@mail.lviv.ua